Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна

ЕКОНОМІКА

Профільний рівень

11

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

УДК [33:372.8](075.3)
ББК 65я721.6
К84

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ № 235 від 16.03.2011 р.)

Крупська Л. П.

К84 Економіка. 11 клас. Профільний рівень: Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. — Х.: Вид-во «Ранок», 2011. — 288 с.

ISBN 978–611–540–389–1.

Підручник відповідає вимогам «Державного стандарту базової і повної середньої освіти» та навчальній програмі «Економіка» для суспільно-гуманітарного профілю навчання, затвердженої Міністерством освіти і науки України.

Підручник складається з 12 тем, які розкривають зміст навчального матеріалу з економіки. Відмітною особливістю видання є зразки розв'язання задач до всіх тем. Крім того, підручник містить довідкову інформацію, а також різнорівневі завдання та запитання на осмислення та закріплення вивченого матеріалу.

Призначено для учнів 11 класів загальноосвітніх шкіл.

УДК [33:372.8](075.3)
ББК 65я721.6

© Крупська Л. П., Тимченко І. Є., Чорна Т. І., 2011
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2011

ISBN 978–611–540–389–1

Шановні школярі!

Сучасну людину щоденно оточують проблеми економічного характеру — вибір товарів і ціни на них, пошук роботи та заробітна плата. Однак навколо нас існують й інші економічні проблеми, наприклад: спад виробництва, економічна криза, податки, безробіття та інфляція. Зовсім скоро вам доведеться не тільки розв'язувати власні економічні проблеми і влаштовувати особисте життя, але й брати участь у суспільному житті. І тому, щоб робити правильний вибір, який стосується вас особисто і всієї країни загалом, ви повинні мати достатні економічні знання та світогляд.

Ми хочемо допомогти вам засвоїти фундаментальні знання про економічне життя суспільства, сформувати світогляд цивілізованої людини, що визнає такі загальнолюдські цінності, як свобода діяльності та вибору, право приватної власності, дотримання законів тощо.

Сподіваємося, що вивчення економіки допоможе вам опанувати деякі прийоми економічного аналізу ситуації навколо вас, сприятиме засвоєнню спеціальних знань, пов'язаних із вибором майбутньої сфери діяльності та професії, підготує вас до навчання у вищих навчальних закладах.

У 10 класі ви вже засвоїли зміст фундаментальних явищ, що є ознаками будь-якої економіки, ознайомилися з процесами та явищами, які властиві ринковій економіці, а саме: попитом, пропозицією, ціною, ринковими доходами, видами грошей та ринковою інфраструктурою. Підручник «Економіка» для 11 класу складається з 12 тем, які нададуть вам змогу здобути знання з підприємництва та різних аспектів діяльності фірм, особливостей національної економіки та ролі уряду в її функціонуванні, а також зі світової економіки та інтеграційних процесів у світі.

Для кращого засвоєння навчального матеріалу ми ввели окремі рубрики й сподіваємося, що їхні завдання підвищать ваш інтерес до предмета та дозволять краще орієнтуватися в економічних питаннях.

Особливістю цього підручника є рубрика *«Навчаємося разом»*, у якій ми з вами будемо, як завжди, розв'язувати задачі, а також оцінювати правильність тих або інших тверджень. Це допоможе вам надалі успішно розв'язувати не тільки задачі з економіки, але й розвивати свої навички та вміння наукових досліджень.

Одне з головних завдань підручника — допомогти вам організувати свою самостійну роботу. Цьому сприяє рубрика *«Запитання та завдання»*, що націлить вас на найбільш важливі теоретичні та практичні питання теми, за якими ви зможете взяти участь у дискусії, висловити й аргументувати власну точку зору.

Ми будемо раді, якщо вас захопить і покличе за собою світ економічної науки, ви станете активним учасником шкільних олімпіад та турнірів. Тому для вас ми також підготували рубрику *«Готуємося до економічного турніру»*.

Мета створення рубрики *«Практикум»* — допомогти вам підготуватися до уроків з економіки, перевірити свої знання та навички, оскільки вона містить набір тестів і завдань. Виконуючи їх самостійно під час підготовки до уроків, ви зможете ще раз звернути увагу на найбільш складні питання теми й успішно їх засвоїти.

Наприкінці підручника подано *«Словник»*, у якому наведені основні економічні поняття та категорії.

Вітаємо вас із продовженням подорожі у світ науки *Економіки* та бажаємо успіхів!

Із повагою, автори

ТЕМА 1. ВИЗНАЧАЛЬНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Підприємництво як особливий вид діяльності. Функції підприємця

Історія підприємництва починається від середніх віків. Перші купці, ремісники, торговці вже були підприємцями-початківцями. Підприємництво зародилося ще в Київській Русі у формі торгівлі і промислів. Першими підприємцями в Україні можна вважати дрібних торговців і купців. Пізніше, в XVII—XVIII ст. створюється мануфактура, бурхливо розвиваються гірнича, суконна, полотняна промисловість. На початку XX ст. підприємництво на території України стає масовим явищем, розвивається ринок робочої сили, відкриваються акціонерні банки, великі промислові й торговельні об'єднання. Проте у 20—30-ті рр. XX ст. у роки радянської влади були націоналізовані всі великі підприємства та майно підприємців, а вільна підприємницька діяльність не заохочувалася державою. Тільки у 90-ті рр. XX ст. зі здобуттям Україною державної незалежності були відновлені в правах усі форми власності та підприємницька діяльність.

Що ж слід розуміти під поняттями «підприємництво» і «підприємець»? Ці поняття вперше вжив англійський економіст *Річард Кантильйон* (1680—1734 рр.), за визначенням якого підприємець — це людина, яка на свій страх і ризик спрямована до ринкового обміну з метою отримання прибутку.

Підприємець, на думку *Адама Сміта* (1723—1790 рр.) та *Давида Рикардо* (1772—1823 рр.), як власник капіталу заради реалізації певної комерційної ідеї та отримання прибутку йде на ризик, компенсацією якого і є підприємницький прибуток. Цікавою є думка про те, що підприємець — це людина, яка планує, контролює, організовує і володіє підприємством. Тож використо-

вуючи сучасні поняття, можна сказати, що в підприємцеві вбачали особу, яка поєднує в собі функції власника капіталу і функції управління цим капіталом.

Пізніше відомий французький економіст *Жан Батіст Сей* (1767—1832 рр.) дав оригінальне тлумачення суті підприємця: це економічний агент, який, комбінуючи фактори виробництва (земля, праця, капітал), «перетягує» ресурси зі сфери низької продуктивності і прибутковості до галузей, у яких вони можуть дати найбільший результат (прибуток, дохід). Більше того, він указував на активний, інноваційний характер підприємництва, пов'язаний не лише з пошуком, але і з необхідністю створення нових факторів виробництва.

Лише на межі XIX—XX ст. починається усвідомлення значення і ролі підприємництва. Французький економіст *Андре Маршалл* (1907—1968 рр.) першим додав до згаданих вище трьох факторів виробництва четвертий фактор — організацію. Від того часу поняття підприємництва розширюється, як власне і функції, що йому надаються.

Значний внесок у теорію підприємництва зробив відомий американський вчений *Пітер Друкер* (1909—2005 рр.). На його думку, під підприємцем слід розуміти людину, яка відкриває свій власний, новий бізнес, створює новий ринок, формує нових покупців.

Тож які можна зробити висновки з наведених економічних учень? Ось вони:

1. Підприємець — це власник капіталу, його керівник, що часто поєднує функції власника з особистою продуктивною працею.

2. Мотивом підприємницької діяльності є отримання прибутку шляхом виробництва економічних благ і їх реалізації з урахуванням попиту на них.

3. Підприємець бере на себе всі види ризиків, які можуть виникнути в процесі виробничої діяльності.

4. Підприємницька діяльність — це інноваційна діяльність. Підприємці привносять на ринок нові товари або послуги, відкривають нові ресурси (або використовують старі на новий лад), сприяють розвитку нових технологій, відкривають нові ринки, реорганізовують існуючі підприємства.

Таким чином, підприємець виконує чотири функції, властиві саме цьому виду діяльності: ресурсну, управлінську, інноваційну, ризикову.

Ресурсна функція полягає у тому, що підприємець бере на себе ініціативу поєднання ресурсів у процесі виробництва товару чи надання послуги, організовує виробництво, розподіляє засоби виробництва і трудову діяльність.

Управлінська функція підприємця полягає у прийнятті управлінських рішень на всіх стадіях виробничої та збутової діяльності, здійснення організації, планування, мотивації та контролю виробництва.

Інноваційна функція передбачає здійснення інновацій (нововведень), освоєння нової продукції, нових технологій та нових форм організації виробництва і праці, пошук нових ринків збуту, нових засобів задоволення потреб споживача, перехід від традиційних до нових форм господарювання, які не мають аналогів у господарській діяльності.

Ризикова функція полягає в необхідності прийняття рішень, які спрямовані на досягнення успіху, але не гарантують його через невизначеність та мінливість економічної ситуації. Підприємець ризикує не лише своєю власністю, вкладеними коштами, а й своєю працею, часом, діловою репутацією.

Щоб успішно здійснювати підприємницьку діяльність, підприємцю необхідно знати законодавство, яке регулює цю діяльність у країні. У Господарському Кодексі України зазначається, що «*підприємницька діяльність (підприємництво)* — це систематична, на власний ризик діяльність по виробництву товарів, послуг із метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими у порядку, встановленому законодавством».

Підприємця з-поміж решти людей вирізняє три особливості: прагнення до незалежності, підвищене прагнення до досягнення мети і схильність до ризику. Підприємці — це люди, що живуть за принципом «можеш — зроби». Психологи стверджують, що підприємці готові взяти на себе відповідальність за допущені помилки, так само як і винагороду за досягнуті успіхи. Вони ніколи не ставляться до невдачі як до фіналу, а лише як до набутого досвіду, на якому ґрунтуватиметься подальший успіх.

Дійсно, характер підприємницької діяльності висуває певні вимоги до особистості підприємця. Тому підприємець повинен мати не лише бажання або схильність до підприємництва, а й певні ділові якості й риси характеру, а саме: впевненість у собі, уміння ризикувати, рішучість і сміливість, уміння знаходити нестандартні рішення та оцінювати перспективність нових ідей.

Багато людей вважають, що єдиною метою підприємця є отримання прибутку, але це не так. Відомий американський економіст *Йозеф Шумпетер* (1883—1950 рр.) стверджував, що

підприємець — це людина особливого складу. Прибуток для нього є лише символом успіху. Найголовніше — стати на незвіданий шлях, далекий від усталених рішень.

Дослідження вчених-соціологів свідчать, що на першому місці серед мотивів діяльності підприємців опинилися можливість діяти самостійно, бажання проявити власні здібності та займатися улюбленою справою, і лише потім — отримання прибутку.

У підприємницькій діяльності поєднуються приватний та суспільний інтереси. Підприємець передусім реалізує свій особистий, приватний інтерес. Він організовує власну справу таким чином, щоб отримати від неї найбільшу вигоду. У гонитві за максимальною вигодою підприємець може заощаджувати на умовах праці своїх службовців, забруднювати навколишнє середовище, зловживати рекламою тощо.

Однак роль бізнесу не завжди зводиться до заробляння грошей. Прибуток для підприємства — це як кисень для людини. Але якщо вона думатиме тільки про дихання, то чимало втратить. Бізнес повинен мати ще якусь мету, окрім прибутку. Прибуток не самоціль, а засіб зробити щось корисне для інших. Підприємці в сучасних умовах мають більш активно залучатися до розв'язання проблем, які постають перед країною та світом, бути більш соціально відповідальними.

Для прикладу наведемо той факт, що Білл Гейтс, засновник корпорації «Майкрософт», статок якого оцінюється в 57 млрд дол., значну частину коштів вирішив віддати на благодійність і потреби корпорації. Він заснував благодійний фонд, який фінансує програму «Глобальні бібліотеки». У 2009 р. в межах програми «Бібліоміст» фонд надав Українській бібліотечній асоціації грант у 25 млн дол. на створення в бібліотеках комп'ютерних класів та забезпечення їх безкоштовним доступом до Інтернету. І вчинок Білла Гейтса далеко не поодинокий. Наприклад, Фонд Рената Ахметова «Розвиток України» підтримує перший національний інтернет-портал *Sirotstvy.net*, на якому розміщена інформація для потенційних батьків про українських дітей, які потребують усиновлення.

Така й подібна до неї діяльність називається соціальною відповідальністю бізнесу, або, як кажуть у Європі, корпоративною соціальною відповідальністю.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Поняття "підприємець" та "менеджер" — це синоніми».

Відповідь. Дійсно, нерідко ці поняття збігаються, оскільки насправді підприємці-новатори на початку своєї справи виконують і функцію менеджерів. Крім цього, чимало менеджерів стали власниками або співзасновниками керованих ними підприємств. Але в цілому це твердження не є коректним, адже один із них — власник, а інший — управлінець, до функцій якого входить організація діяльності підприємства.

? Запитання та завдання

1. Як розвивалося вчення про підприємництво? Назвіть імена вчених, які зробили внесок у розвиток теорії підприємництва.
2. Дайте визначення поняття «підприємництво».
3. Які функції виконують підприємці?
4. Які якості властиві сучасному підприємцю? Які знання і вміння повинен мати підприємець?
5. У чому полягає соціальна відповідальність підприємців перед суспільством? Наведіть приклади.
6. Назвіть імена сучасних зарубіжних та вітчизняних підприємців та сферу діяльності, у якій вони досягли успіху.

§ 2. Види підприємництва: виробниче, комерційне, фінансове, посередницьке. Підприємництво в інформаційній сфері

Усе різноманіття підприємницької діяльності можна класифікувати за різними ознаками: за видом діяльності, формами власності, організаційно-правовими формами, метою діяльності, розміром тощо. Кожна класифікація дає можливість проаналізувати характерні ознаки тієї або іншої форми підприємницької діяльності, її переваги й обмеження.

За видом (або призначенням) **підприємницьку діяльність** можна поділити на виробничу, комерційну (торговельну), фінансову (фінансово-кредитну), посередницьку та підприємництво в інформаційній сфері.

Виробниче підприємництво — це процес господарювання з виробництва товарів, виконання робіт та надання послуг, який здійснюється у сфері матеріального виробництва. Воно класифікується залежно від галузі господарської діяльності на промислове, будівельне, сільськогосподарське тощо. Відповідно виді-

ляють підприємництво за підгалузями, наприклад, у сільському господарстві організовується підприємницька діяльність у галузі розведення великої рогатої худоби, птахівництва, вівчарства або вирощування зерна. Виробниче підприємництво з державної точки зору є визначальним, тому що саме в цих підприємствах здійснюється випуск продукції виробничо-технічного призначення та товарів масового споживання, необхідних для домогосподарств, фірм та держави в цілому.

Прикладом виробничого підприємництва може бути харківське підприємство «Турбоатом», Дніпропетровська меблева фабрика «Прогрес», молочна компанія «Галичина» тощо.

Комерційне підприємництво характеризується насамперед тим, що визначальну роль тут відіграють товарно-грошові та торговельно-обмінні операції, тобто операції й угоди з купівлі-продажу або з перепродажу товарів і послуг.

Комерційна справа доцільна, якщо вона забезпечує чистий прибуток не менш ніж 20 %. Така жорстка вимога зумовлена високим рівнем ризику, характерним для комерційної діяльності.

Прикладів комерційного підприємництва можна навести безліч, тому що з ними ми стикаємося щодня, коли купуємо їжу, ліки, одяг, тощо.

Фінансове підприємництво є особливим видом комерційного підприємництва. Об'єктом купівлі-продажу в цьому випадку є дуже специфічний товар — гроші, іноземна валюта, цінні папери (акції та облігації). По суті, підприємець має справу з продажем одних грошей за інші.

Для організації фінансового підприємництва створюють спеціальні організації: комерційні банки, фінансово-кредитні компанії (кредитні спілки), фондові, валютні біржі тощо.

З урахуванням специфіки та особливостей ринку фінансових послуг фінансове підприємництво здійснюється на таких ринках: цінних паперів, банківських послуг, страхових послуг тощо. Активними агентами на цих ринках стають комерційні банки, фондові біржі, підприємства, організації і навіть окремі громадяни-підприємці.

Фінансова угода доцільна, якщо за її тривалості менше ніж рік розрахунковий прибуток становить щонайменше 5 % обсягу угоди. Для більш тривалих угод відсоток прибутку підвищується (до 10—15 %).

Посередницьке підприємництво — це підприємництво, у якому підприємець не виробляє і не продає товар, а виступає

в ролі посередника, що пов'язує людей, фірми в процесі товарного обміну, у товарно-грошових операціях. Головне завдання діяльності посередника — поєднати дві зацікавлені у взаємній угоді сторони. Посередницькі фірми можуть надавати також інформаційні, консультаційні, маркетингові послуги, а їхніми агентами є брокери, маклери та дилери. Крім суто брокерських операцій, посередницька фірма може здійснювати торгівлю на власний розсуд. В Україні починає створюватися система посередництва, що ґрунтується на попередніх замовленнях (одним із її проявів є ф'ючерсна угода). За надання подібних послуг підприємець отримує дохід, прибуток.

Посередницьке підприємництво набуває все більшого поширення в ринковій економіці. Його представниками є установи та окремі особи, які посідають місце між підприємцем і споживачем.

Підприємницька активність у сфері посередництва дозволяє поєднати в найбільш стислі строки економічні інтереси виробника і споживача. Посередництво, із точки зору виробника, підвищує ступінь ефективності його роботи, оскільки дає можливість зосередити свою активність власне на виробництві, передаючи посереднику функції із просування товару до споживача, а крім того, істотно скорочує термін оборотності капіталу, а отже підвищує прибутковість виробництва. Посередницька діяльність сприяє насиченню товарних ринків до об'єктивно необхідних розмірів.

Підприємництво в інформаційній сфері останнім часом набуває дедалі більшого розвитку. Інформаційний бізнес зародився у західних країнах наприкінці 1960-х рр., у 1970-ті рр. — сформувався як самостійна галузь, а у 1980-ті рр. — став одним із найбільш багатогалузевих комплексів із власною інфраструктурою. За рівнем зайнятості в багатьох країнах (зокрема в США, Японії) інформаційне виробництво перевищило матеріальне виробництво.

В інформаційному обслуговуванні існують підприємницькі структури всіх видів діяльності, від створення програмного забезпечення, обробки та роботи з базами даних до технічного обслуговування і ремонту комп'ютерної техніки та посередництва під час її продажу. Світова практика також свідчить, що перспективними для цієї підприємницької діяльності є надання оперативної статистичної, комерційної та правової інформації.

В Україні частка різних видів підприємництва у 2009 р. в загальному обсязі реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг) складала: виробниче підприємництво — 36,92 %, комерційне — 51,74 %, фінансове — 4,22 % і посередницьке — 7,12 %.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Страхове підприємництво є особливою формою кредитно-фінансових відносин».

Відповідь. Так, це твердження правильне. Фінансові установи та страхові компанії надають послуги, пов'язані із грошима. Страхове підприємництво полягає в тому, що підприємець гарантує підприємству або людині (страхувальнику майна, цінностей, життя) за визначену плату компенсацію можливого збитку в грошовій формі в результаті непередбаченого лиха. Страхування є особливою формою фінансово-кредитного підприємництва тому, що підприємець, отримуючи страховий внесок від підприємств або громадян, виплачує їм страховку тільки за визначених обставин. А оскільки імовірність виникнення таких обставин невелика, то частина внесків, що залишилися, утворюють підприємницький дохід у страховому бізнесі.

Запитання та завдання

1. Які види та форми підприємницької діяльності ви знаєте? Наведіть приклади підприємств до кожного із них.
2. У чому полягає зміст виробничого підприємництва? Чому його зараховують до провідного виду підприємницької діяльності?
3. Який основний зміст комерційного підприємництва і що є сферою його діяльності?
4. Що є сферою фінансової підприємницької діяльності та на яких ринках вона здійснюється?

§ 3. Організаційні форми підприємств приватної власності в економічно розвинених країнах

У світовій практиці існують такі організаційні форми підприємств: приватнопідприємницька фірма, партнерство (товариство) та корпорація.

Приватнопідприємницька фірма — це фірма, власник якої самостійно веде справи у власних інтересах: управляє нею, отримує весь прибуток (залишковий дохід) і несе персональну відповідальність за всіма її зобов'язаннями.

Власник приватнопідприємницької фірми є центральною фігурою, із якою власники всіх інших ресурсів укладають конт-

ракти. Він має право найму і звільнення робітників, а також право продати все, що має, або передати всі свої права іншій особі.

Перевага приватновласницької фірми полягає в простоті її створення й управління, у свободі дій (відсутня процедура узгодження при ухваленні рішень); у досить сильній економічній мотивації (отримання всього прибутку однією особою). Серед очевидних недоліків такої фірми слід назвати в першу чергу обмеженість у власника фірми фінансових і матеріальних ресурсів, відсутність розвиненої системи внутрішньої спеціалізації виробництва й управління, необмежену відповідальність. Так, власник у разі банкрутства фірми ризикує не лише капіталом, вкладеним у справу, але і всією своєю особистою власністю.

Партнерство — це фірма, організована кількома особами, що спільно володіють і управляють підприємством. Основні права тут належать усім партнерам. Вони здійснюють ефективний контроль за діяльністю один одного. Партнерства діють у всіх видах підприємницької діяльності, а особливо типові вони для різних сфер інтелектуальної діяльності, таких як мистецтво, юриспруденція, медицина. Вони, як правило, життєздатні при обмеженій кількості учасників. У ряді випадків виникають партнерства з обмеженою відповідальністю. Це означає, що разом з основними учасниками, що повністю відповідають за діяльність фірми, є партнери, відповідальність яких обмежується сумою коштів, вкладених у справу (партнери з обмеженою відповідальністю).

Партнерства мають як більшість переваг приватновласницької фірми (зокрема, їх легко організувати та ними нескладно управляти), так і низку переваг, не характерних для приватновласницької фірми. Тут уже більшою мірою можна використовувати розподіл праці і спеціалізацію у виробництві й управлінні, легше подолати перші фінансові бар'єри і продовжити діяльність.

Як і приватнопідприємницька фірма, партнерства мають низку недоліків. Перш за все — мізерність коштів. До них, проте, додаються нові. Основними з них є розподіл функцій, у результаті якого може виникнути неузгодженість дій, навіть несумісність інтересів та загроза потенційного розпаду партнерства (унаслідок виникнення протиріч або виходу зі справи одного з партнерів).

Третім, основним видом ділового підприємства є сучасна корпорація. **Корпорація** — це фірма, що має форму юридичної особи, де відповідальність кожного власника обмежена його внеском у це підприємство. Корпорація є товариством, заснованим на паях. Купуючи цінні папери (акції та облігації), індивіди (домогосподарства) стають власниками корпорації. Через ринок цінних

паперів можливе швидке залучення коштів величезної кількості людей. Власники акцій отримують частину доходу у вигляді дивідендів. Вони ризикують тільки тією сумою, яку сплатили при купівлі акцій (облігацій). Кредитори пред'являють позов до корпорації в цілому, але не до акціонерів як приватних осіб (право обмеженої відповідальності). Корпорація існує незалежно від її власників-акціонерів, що дозволяє їй функціонувати відносно стабільно. Якщо їм не подобається політика, яку здійснює корпорація, вони мають право продати свій пай, але, як правило, не в змозі ліквідувати компанію як таку. Усе це свідчить про величезні переваги цього виду підприємств.

Але поряд із безперечними перевагами корпорації мають і цілком відчутні недоліки.

Корпорації відкривають широкі можливості для всіляких зловживань. Виникає розрив між функцією власності та функцією управління. Дрібні й середні власники акцій зазвичай не мають необхідної і достатньої інформації для здійснення дієвого контролю. У корпорації відбувається розмивання прав власності, оскільки можливості контролю за діяльністю «команди» послаблюються.

Власники контрольного пакета акцій можуть здійснювати практично повний контроль за корпорацією. Прагнучи особистого збагачення, вищі менеджери беруть участь у надзвичайно ризикованих операціях, а іноді йдуть на прямі зловживання владою (махінації з цінними паперами, переливання капіталу в дочірні компанії, сумнівна виробнича діяльність тощо). Проте, як правило, такі зловживання можливі лише в певних межах. Стримуючим чинником виступає сам ринок. Якщо корпорація починає працювати погано, виникає загроза «поглинення» цієї фірми іншою і повної зміни команди (принаймні, її верхнього ешелону). До того ж падає престиж менеджерів компанії на ринку кваліфікованої робочої сили, що може в перспективі привести до різкого скорочення їх прибутків.

Іншим великим недоліком діяльності сучасної корпорації є подвійне оподаткування. Річ у тому, що частина доходу корпорації, який виплачується акціонерам у вигляді дивідендів, спочатку оподатковується як прибуток корпорації, а потім — як частина доходу власника акцій. У результаті велика частина прибутку перетворюється на податки, що сплачуються державі.

Якщо ми порівняємо ці форми підприємств, то виявиться, що на приватнопідприємницькі фірми припадає понад 70 % від загальної кількості зареєстрованих фірм, але тільки 6—7 % сукупного випуску продукції, на партнерства відповідно — 10 %

та 4—5 %, а на корпорації — 18—20 % і 88—90 %. Подібний парадокс тісно пов'язаний із перевагами та недоліками кожного з указаних типів ділових підприємств.

Навчаємося разом

Як ви вважаєте, що́ повинні робити власники акцій, яким належить корпорація, щоб наймані менеджери працювали найбільш наполегливо з метою зростання прибутку та ефективності виробництва?

Відповідь. Власники корпорацій (акціонери) для стимулювання рішучих та ефективних дій менеджерів повинні використовувати як внутрішні, так і зовнішні засоби контролю над управлінськими рішеннями. Це, насамперед, сучасні системи управління корпорацією, різноманітні форми матеріального заохочення менеджерів та використання ефективного кадрового менеджменту.

Запитання та завдання

1. Назвіть основні види підприємств, які існують в економічно розвинених країнах. Визначте переваги і недоліки кожного виду підприємств.
2. Чому приватнопідприємницьких фірм значно більше, ніж інших форм підприємств, але вони виробляють менше продукції?
3. Наведіть приклади відомих у світі корпорацій та визначте їх ролі в економіці країн та світу.

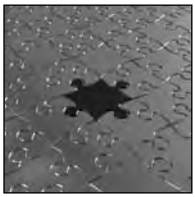

§ 4. Види підприємств різних форм власності в Україні

Підприємство — самостійний суб'єкт господарювання, створений для здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому законами України. Підприємство є юридичною особою, має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом. Підприємство не має у своєму складі інших юридичних осіб.

Підприємництво в Україні здійснюється в будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця. Порядок створення, державної реєстрації, діяльності, реорганіза-

ції та ліквідації підприємств визначається Господарським Кодексом та іншими законами України.

Організаційно-правова форма підприємства — це сукупність майнових і організаційних відмінностей, способів формування майна, особливостей взаємодії власників, засновників, учасників, їх відповідальності один відносно одного та щодо третіх осіб.

Залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти підприємства таких видів:

1. **Приватне підприємство,** яке діє на основі приватної власності одного (кількох) громадянина чи юридичної особи (підприємства) із використанням його (їх) праці або найманих працівників.

2. **Підприємство колективної власності** діє на основі колективної власності. До них належать: усі товариства, виробничі та інші кооперативи, підприємства споживчої кооперації, громадські та релігійні організації, інші підприємства, передбачені законом.

3. **Комунальне підприємство** діє на основі комунальної власності територіальної громади. Таке підприємство утворюється органом місцевого самоврядування (райрадою, міськрадою або облрадою) в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності. Існують два види комунальних підприємств:

- ☑ *комунальне комерційне підприємство*, майно якого закріплюється на праві господарського відання (наприклад, комунальне підприємство «Київський метрополітен»);
- ☑ *комунальне некомерційне підприємство,* майно якого закріплюється на праві оперативного управління (наприклад, комунальне підприємство «Притулок для тварин»).

4. **Державне підприємство** діє на основі державної власності та випускає товари і послуги, необхідні для розвитку національної економіки.

Державні підприємства діють як:

- ☑ *державні комерційні підприємства,* створені з метою отримання прибутку як самостійний конкурентний суб'єкт господарювання (наприклад, виробниче об'єднання «Південний машинобудівний завод імені О. М. Макарова», Дніпропетровськ);
- ☑ *казенні підприємства*, що створюються у галузях народного господарства, у яких законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам, основним (понад 50 %) споживачем продукції є держава, неможлива вільна конкуренція або переважаючим (понад 50 %) є виробництво суспільно необхідної продукції. Реор-

ганізація і ліквідація казенного підприємства може бути за рішенням органу, до компетенції якого належить створення цього підприємства. Так, за рішенням Кабінету Міністрів України у 2010 р. казенне підприємство «Запорізький титаномагнієвий комбінат» було реорганізовано в державне комерційне підприємство.

Крім того, підприємства можуть бути засновані на *мішаній формі власності* на базі об'єднання майна різних форм власності. Особливе місце серед них посідають підприємства з іноземними інвестиціями та іноземні підприємства. У разі, якщо в статутному фонді підприємства іноземні інвестиції становлять не менш ніж 10 %, то воно визнається *підприємством з іноземними інвестиціями*. А якщо іноземні інвестиції становлять 100 %, то воно вважається *іноземним підприємством*.

Правовий статус і порядок діяльності підприємств з іноземними інвестиціями визначаються не тільки Господарським Кодексом України, а й законом про режим іноземного інвестування в Україні та іншими законодавчими актами.

Із розвитком ринкових відносин в Україні (проведенням приватизації, розвитком малого та середнього виробництва, ринкової інфраструктури, становленням фермерських господарств) за відповідного правового забезпечення і фінансової підтримки повинні надалі зміцнитися недержавні сектори економіки та скоротитися частка державного підприємництва. Але, ураховуючи світовий досвід, щодо форм підприємництва можна стверджувати, що в малому бізнесі й надалі переважатимуть приватні підприємства, а у великому і середньому пріоритет має належати колективним формам бізнесу, який базується на обмеженій матеріальній відповідальності його учасників.

Навчаємося разом

Установіть відповідність між змістом економічних понять та їх назвою.

1	підприємство, що здійснює господарську діяльність на основі приватної власності двох громадян України	А	іноземне підприємство
2	підприємство, що має в статутному фонді іноземні інвестиції в розмірі 5 %	Б	приватне підприємство
3	підприємство споживчої кооперації	В	комунальне підприємство
4	підприємство, засноване в Україні виключно іноземними інвестиціями	Г	підприємство колективної власності
		Д	підприємство з іноземними інвестиціями

Відповідь. 1Б, 2Д, 3Г, 4А.

Запитання та завдання

1. Перелічіть види підприємств за формами власності.
2. Дайте визначення поняття «підприємство».
3. Перелічіть види підприємств колективної власності.
4. Чим відрізняється державне комерційне підприємство від казенного підприємства?
5. Чим відрізняється іноземне підприємство від підприємства з іноземними інвестиціями?

§ 5. Види прибуткових та неприбуткових підприємств в Україні

Підприємства можуть створюватись як для здійснення підприємництва, так і для некомерційної господарської діяльності. Тому за **метою діяльності** всі підприємства можуть бути прибутковими (комерційними) і неприбутковими (некомерційними).

Прибуткові підприємства здійснюють підприємницьку діяльність із метою отримання прибутку і наступного його розподілу між засновниками підприємства і створюються як *господарські товариства* або *виробничі кооперативи*.

Господарські товариства створюються шляхом об'єднання майна його засновників та участі їх у діяльності товариства з метою отримання прибутку.

Господарські товариства є юридичними особами. Вони можуть здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яка не заборонена законодавством.

До господарських товариств належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства та командитні товариства.

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний фонд, поділений на певну кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах вартості належних їм акцій. Акціонерні товариства можуть бути двох типів:

1. Публічні (відкриті) акціонерні товариства — акціонерні товариства, акції яких можуть поширюватися шляхом відкритої підписки і купівлі-продажу на фондових біржах (наприклад, Відкрите акціонерне товариство «Мотор Січ» або «Львівський автобусний завод»).

2. Приватні (закриті) акціонерні товариства — акціонерні товариства, акції яких розподіляються між засновниками або серед заздалегідь визначеного кола осіб і не можуть поширюватися шляхом підписки, купуватися і продаватися на біржі (наприклад, «Новокраматорський машинобудівний завод»; Закрите акціонерне товариство «Галичина»).

Товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, що має статутний фонд, поділений на паї, розмір яких визначається установчими документами. Товариство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном, а учасники — у межах своїх внесків.

Товариством із додатковою відповідальністю є господарське товариство, статутний фонд якого також поділений на паї між засновниками. Але це товариство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність за боргами у кратному розмірі до внеску кожного учасника.

Повним товариством є господарське товариство, усі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Командитним товариством є господарське товариство, у якому один або декілька учасників (якими можуть бути тільки підприємства) здійснюють підприємницьку діяльність і несуть відповідальність усім своїм майном, а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми внесками.

Виробничим кооперативом вважається добровільне об'єднання громадян із метою спільної виробничої або іншої господарської діяльності, яке базується на їх особистій трудовій участі та об'єднанні майнових пайових внесків, участі в управлінні підприємством і розподілі доходу між членами кооперативу відповідно до їх участі в його діяльності. Виробничі кооперативи можуть здійснювати свою діяльність у різних сферах виробництва, але основними видами кооперативів є: виробничий, заготівельно-збутовий, постачальницький, сервісний тощо.

Виробничий кооператив за своїми зобов'язаннями відповідає всім майном, що йому належить. Члени виробничого кооперативу

несуть за зобов'язаннями кооперативу додаткову відповідальність своїм майном у розмірі, не меншому за їхній пайовий внесок.

Підприємства можуть створюватися також для здійснення некомерційної господарської діяльності.

Неприбуткові підприємства — це юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність, спрямовану на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку та наступного його розподілу серед учасників (членів).

Вони можуть створюватися державними підприємствами, а також іншими суб'єктами підприємницької діяльності (громадянами, їх об'єднаннями, а також приватними підприємствами) згідно із Законом України «Про об'єднання громадян».

Видами неприбуткових підприємств є: споживчі товариства та їх спілки, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, об'єднання громадян (політичні партії, громадські організації, профспілки), благодійні організації, релігійні організації, установи, інші прямо передбачені законодавством види юридичних осіб (торговельно-промислові палати, фондові біржі, товариства власників житла, кредитні спілки).

Споживче товариство — це організація громадян, які на основі добровільності членства і взаємодопомоги за місцем проживання або роботи об'єднуються для спільного господарювання з метою поліпшення свого економічного і соціального стану. Споживчі товариства можуть об'єднуватися у *Спілки споживчих товариств* (місцеві або центральна спілка), які створюються на добровільних засадах із можливим делегуванням товариствами частини своїх повноважень та виконання окремих функцій.

Об'єднання громадян — добровільне громадське об'єднання, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами прав і свобод.

Політична партія — це об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, метою діяльності яких є участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництва в їх складі.

Громадська організація — це об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Громадські організації мають право займатися підприємницькою діяльністю тільки через створені ними підприємства як окремі юридичні особи. Характерною рисою громадських організацій є те, що кошти та інше майно об'єднань громадян, у тому числі тих, що ліквідуються, не може перероз-

поділятися між їх членами і використовується для виконання статутних завдань або на благодійні цілі, чи спрямовується в дохід держави.

Благодійні організації — недержавні організації, головною метою діяльності яких є здійснення благодійної, безкорисливої діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб. Правовий статус установлює Закон України «Про благодійництво та благодійні організації».

Релігійні організації створюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури. Правовою основою діяльності є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Релігійні організації можуть бути таких видів: релігійні громади, управління й установи, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства, духовні навчальні заклади, а також утворювані ними об'єднання.

Вони мають право засновувати для виконання статутних завдань видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають права юридичної особи.

Таким чином, в Україні утворюються різні підприємства з різними організаційно-правовими формами, за різними способами утворення та різною формою власності, а також різними за метою заснування. Вибір форми, виду, мети діяльності підприємства належить підприємцю згідно з його цілями, можливостями та видами діяльності, якими він збирається зайнятися в підприємництві.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Неприбуткові підприємства можуть отримувати прибуток».

Відповідь. Так, це твердження правильне. Неприбуткові підприємства можуть отримувати прибуток, але не мають права його розподіляти між членами підприємства. Одержаний прибуток фірма повинна спрямовувати на досягнення цілей, установлених для неї засновниками. Більше того, вони мають право здійснювати підприємницьку діяльність за наявності двох умов: діяльність має бути спрямована для досягнення поставлених перед організацією некомерційних цілей та відповідати цим цілям за своїм характером (наприклад, громадська організація може здійснювати прибуткову видавничу діяльність, але не має права займатися торговельно-посередницькою діяльністю).

Запитання та завдання

1. Чим відрізняються прибуткові підприємства від неприбуткових?
2. Проаналізуйте види прибуткових фірм і назвіть види відповідальності, які вони мають.
3. Якщо учасники товариства несуть відповідальність усім майном, то до якої форми належить підприємство?
4. У чому полягає різниця між обмеженою та додатковою відповідальністю підприємств?
5. Якою є мета створення неприбуткових підприємств? Які організаційні форми вони мають?

§ 6. Роль малого та середнього бізнесу в сучасній економіці

Підприємства можна класифікувати також за ознакою розміру. Існування різних за розміром підприємств об'єктивно обумовлено різним рівнем суспільного розподілу праці, характером спеціалізації та усуспільненням виробництва, специфікою галузей та їх технологічними особливостями.

Як свідчить світова практика, основним критерієм поділу підприємств на великі і малі є середня кількість працівників, зайнятих протягом року на підприємстві, розмір статутного капіталу, обсяг активів, обсяг обороту (прибутку, доходу) тощо. Так, Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), до якої входять економічно високорозвинені країни, визначає підприємства з кількістю працівників до 19 осіб як дуже малі, до 99 осіб — як малі, від 100 до 499 осіб — як середні і понад 500 осіб — як великі.

Згідно із законодавством України підприємства можуть бути зараховані до малих, середніх або великих за такими ознаками.

Малими незалежно від форми власності визнаються підприємства, у яких кількість працюючих протягом року не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує 70 млн грн.

Великими підприємствами визнаються підприємства, у яких кількість працюючих протягом року перевищує 250 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму 100 млн грн.

Решта підприємств визнаються *середніми*.

У структурі сучасної мішаної економіки співіснують та органічно доповнюють один одного малий, середній та великий бізнес. Але на відміну від двох останніх малий бізнес є вихідним, найбільш численним, а тому і найбільш поширеним сектором економіки.

Роль малих, середніх та великих підприємств у загальному обсязі випуску продукції в Україні, кількості найманих працівників наведено в табл. 1.

Табл. 1. Основні показники діяльності підприємств — суб'єктів господарювання в Україні за розмірами у 2009 р.

Підприємства	Великі	Середні	Малі
Частка кількості підприємств відповідного розміру в загальній кількості, %	0,5	5,8	93,7
Кількість найманих працівників (штатні та позаштатні працівники) у % до загальної кількості найманих працівників	40,0	34,7	25,3
Обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) у % до загального обсягу реалізованої продукції (робіт, послуг)	45,6	37,7	16,7

Суб'єктами малого підприємництва в Україні є як фізичні особи — підприємці, зареєстровані в установленому законом порядку, так і юридичні особи (підприємства) будь-якої організаційно-правової форми та форми власності.

Суб'єкти малого підприємництва мають право перейти на спрощену систему оподаткування, бухгалтерського обліку та звітності (на вибір суб'єкта малого підприємництва), яка передбачає: заміну сплати встановлених законодавством податків і зборів (обов'язкових платежів) сплатою єдиного податку та застосування спрощеної форми ведення бухгалтерського обліку та звітності.

Роль і місце малого бізнесу в національній економіці найкраще проявляється в його функціях. Розглядаючи *функції малого бізнесу* у стабільній ринковій економіці, слід наголосити на такому:

- ☑ по-перше, неоціненним є внесок малого бізнесу у справу формування конкурентного середовища;

- ☑ по-друге, малий бізнес, оперативно реагуючи на зміни кон'юнктури ринку, надає ринковій економіці необхідної гнучкості;
- ☑ по-третє, значним є внесок малого бізнесу в здійснення прориву в багатьох важливих напрямках НТП, передусім у галузі електроніки, кібернетики, інформатики. Сприяючи прискоренню реалізації новітніх технічних і комерційних ідей, випуску наукоємної продукції, малий бізнес таким чином стає провідником НТП;
- ☑ по-четверте, малий бізнес робить вагомий внесок у розв'язання проблеми зайнятості. Ця функція проявляється у здатності малого бізнесу створювати нові робочі місця й поглинати надлишкову робочу силу під час циклічних спадів та структурних зрушень економіки. У розвинених країнах на малий бізнес припадає в середньому 50 % усіх зайнятих та до 70—80 % нових робочих місць. У період економічних криз у країнах відбувається процес скорочення робочих місць на великих підприємствах, натомість малі фірми їх не тільки зберігають, але навіть створюють нові;
- ☑ по-п'яте, важлива функція малого бізнесу полягає у зменшенні соціальної напруги і демократизації ринкових відносин, тому що саме він є фундаментальною основою формування середнього класу, сприяння соціально-політичній стабільності суспільства.

Отже, відродження та розвиток малого бізнесу в Україні є вкрай необхідними. Становлення значної кількості суб'єктів малого бізнесу має, безперечно, позитивне значення для національної економіки, що значною мірою обумовлює створення сучасної ринкової економіки із соціальною спрямованістю.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Малий бізнес є органічним структурним елементом ринкової економіки».

Відповідь. Так, твердження є правильним, оскільки цей сектор економіки історично і логічно відігравав роль необхідної передумови створення ринкового середовища. Він був первинною вихідною формою ринкового господарювання у вигляді дрібнотоварного виробництва. Саме тому дрібнотоварне підприємництво відіграло структуроутворюючу роль в історії становлення економіки ринкового типу. Ця специфіка та своєрідне функціональне призначення малого бізнесу набуває особливого значення для країн, які розвиваються шляхом відтворення ринкової системи господарювання. Здатність малого бізнесу до структуроутворення ринку ви-

суває завдання його відродження та спрямовує до першочергових заходів розвитку економіки України.

Запитання та завдання

1. Які критерії поділу підприємств за розміром існують у світовій практиці та в Україні?
2. Чому вважається, що ринкова економіка базується на малому бізнесі?
3. Які форми і методи державної підтримки малого бізнесу слід мати для ефективного його розвитку в сучасній економіці?
4. Яке значення має мале підприємництво в ринковій економіці?
5. Які соціально-економічні переваги має малий бізнес?
6. Підготуйтеся до виступу за темою «Портрет підприємця» (на прикладі з вашого села, міста, району, області).

ПРАКТИКУМ

Тестові завдання

1. Підприємство — це суб'єкт господарювання, який здійснює господарчу діяльність:
   - А із метою працевлаштування людей
   - Б виключно на основі приватної власності
   - В із метою виробництва продукції
   - Г із метою отримання прибутку
2. За якою ознакою проведено класифікацію підприємств на приватні, колективні та державні?
   - А за формами власності
   - Б за метою діяльності
   - В за способом створення
   - Г за кількістю робітників на підприємстві
3. За якою ознакою була проведена класифікація підприємств на прибуткові та неприбуткові?
   - А за формами власності
   - Б за метою діяльності
   - В за способом створення
   - Г за кількістю робітників на підприємстві
4. Господарське товариство, яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність в однаково кратному розмірі до внеску кожного з учасників, — це:
   - А акціонерні товариства
   - Б товариства з обмеженою відповідальністю
   - В товариства з додатковою відповідальністю
   - Г товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні товариства

5. Господарське товариство, у якому один або кілька учасників несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми внесками, — це:
   - **А** акціонерні товариства
   - **Б** товариства з обмеженою відповідальністю
   - **В** товариства з додатковою відповідальністю
   - **Г** командитні товариства

6. Господарське товариство, що має статутний фонд, поділений на паї, розмір яких визначається установчими документами, і кожний учасник несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм паєм, — це:
   - **А** повні товариства
   - **Б** товариства з обмеженою відповідальністю
   - **В** товариства з додатковою відповідальністю
   - **Г** командитні товариства

7. Господарське товариство, усі учасники якого здійснюють підприємницьку діяльність і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, — це:
   - **А** повні товариства
   - **Б** товариства з обмеженою відповідальністю
   - **В** товариства з додатковою відповідальністю
   - **Г** командитні товариства

8. Об'єднання прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають на меті участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, — це:
   - **А** об'єднання громадян
   - **Б** громадська організація
   - **В** споживче товариство
   - **Г** політична партія

9. Установіть відповідність між змістом економічних понять та їх назвою.

1 процес господарювання з виробництва продукції, виконання робіт та надання послуг	**А** посередницьке підприємництво
2 основу цього виду підприємницької діяльності становлять операції й угоди з купівлі-продажу товарів	**Б** фінансове-кредитне підприємництво
3 об'єктом купівлі-продажу є гроші, іноземна валюта, цінні папери (акції та облігації)	**В** виробниче підприємництво
4 підприємець сам не робить і не продає товар, а поєднує людей, фірми в процесі товарного обміну, у товарно-грошових операціях	**Г** комерційне підприємництво
	Д підприємництво в інформаційній сфері

10. Якщо кількість працюючих на підприємстві становить 150 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції за рік — 95 млн грн, — це:

А мале підприємство
Б середнє підприємство
В велике підприємство
Г бізнес фізичної особи — підприємця

Запитання та завдання

1. Складіть і заповніть таблицю «Характеристика основних видів підприємств у розвинених країнах». У першому стовпчику запишіть види підприємств, у другому — переваги цього виду фірм, у третьому — їхні недоліки.
2. Доведіть, що одним із перспективних напрямків створення конкурентного ринкового середовища є розвиток малого бізнесу.
3. Громадянин Німеччини звернувся до юриста за консультацією щодо порядку ведення підприємницької діяльності в Україні із такими запитаннями:
   1) Яка організаційно-правова форма підприємницької діяльності дозволяє обмежити відповідальність засновника за зобов'язаннями підприємства його внеском до статутного фонду?
   2) Якщо в статутному фонді підприємства іноземні інвестиції становитимуть лише 35 %, то який статус матиме це підприємство? Дайте консультацію щодо поставлених запитань.

Готуємося до економічного турніру

1. Існує твердження: «Будь-який підприємець працює як ділова людина, але не будь-яку ділову людину можна назвати підприємцем». Чи згодні ви з такою думкою? Обґрунтуйте свою відповідь.
2. У чому полягала істотна проблема розвитку підприємництва в Радянському Союзі?
3. Чому осіб, які мають підприємницькі здібності, називають «золотим фондом нації»?
4. Чому ломбарди найчастіше реєструються як повні товариства? Обґрунтуйте свою відповідь.
5. Розкрийте зміст вислову: «Мале підприємництво — найдемократичніший суспільний інститут, завдяки якому мільйони людей в усьому світі реально впливають на економічне життя власних країн».

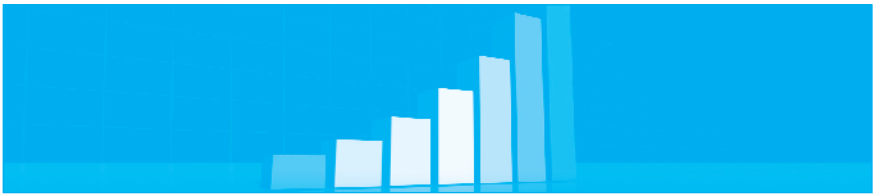

ТЕМА 2. ДОСЯГНЕННЯ МЕТИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 7. Технологія і виробнича функція

Кожне підприємство під час своєї діяльності має розв'язувати цілу низку завдань: що виробляти (які товари, послуги) та в якій кількості? за якою технологією? як організувати своє виробництво? як створювати продукцію та продавати її, щоб не тільки покривати витрати на її виробництво, а й отримувати прибуток? Відповіді на ці запитання потребують, по-перше, аналізу як власне витрат ресурсів на виробництво, які визначаються технологією та виробничим процесом, так і цінами на них.

Для виробництва товарів чи послуг підприємець використовує різні види виробничих ресурсів: природні, капітальні, трудові ресурси та підприємницькі здібності. Але для організації виробничого процесу ці фактори повинні бути в певній кількості і співвідношенні для отримання потрібного обсягу продукції.

Процес виробництва можна описати за допомогою виробничої функції, де незалежними змінними є обсяг використаних ресурсів під час виробництва, а залежними змінними — значення обсягу виробленої продукції. Таким чином, **виробнича функція** визначає максимально можливий обсяг випуску (Q), який може забезпечувати фірма за різних комбінацій уведених до виробничого процесу ресурсів.

Виробнича функція може бути дво-, три- та багатофакторною. Спочатку розглянемо виробничу функцію в короткостроковому періоді з одним змінним ресурсом.

Дійсно, у короткостроковому періоді фірма може збільшити обсяг виробництва лише за рахунок таких додатково залучених факторів виробництва, як робоча сила та матеріали чи сирови-

на. При цьому фірма не має часу для зміни капітальних ресурсів, тому вони є незмінними. Таким чином, у цих умовах існує певна межа зростання обсягу продукції. Ця властивість дістала назву **закону спадної віддачі (продуктивності)**, згідно з яким додаткові витрати одного із факторів виробництва (наприклад праці) за незмінної кількості іншого фактора (наприклад капіталу) супроводжуватимуться дедалі меншим обсягом додаткової продукції. Отже, віддача від використання додаткового трудового ресурсу зменшується. Цей закон характерний саме для виробничої функції з одним змінним фактором.

Таким чином, виробнича функція з одним змінним ресурсом має вигляд:

$$Q = f\ (F,Y),$$

де F — величина змінного фактора, а Y — величина незмінного фактора, або $Q = f\ (F)$.

Ця функція дає можливість дослідити вплив приросту кожної додаткової одиниці змінного ресурсу на обсяг загального випуску продукції (сукупного продукту), на величину середнього продукту та величину граничного продукту.

Сукупний продукт (Q або TP — *total product*) — це максимальний обсяг продукції (у натуральній формі), вироблений певним обсягом змінного ресурсу за незмінного розміру решти факторів виробництва.

Середній продукт (AP) — це сукупний продукт, розрахований на одиницю змінного ресурсу, що використовується у виробництві: $AP = \frac{Q}{F}$. Він є показником продуктивності праці, оскільки розраховується розміром продукту, який створюється одним змінним ресурсом — трудовим.

Граничний продукт (MP) — це додатковий продукт, отриманий в результаті приросту одного з ресурсів на одну додаткову одиницю, при цьому розміри інших факторів (та витрати на їх придбання) залишаються незмінними, тобто:

$$MP = \frac{\Delta Q}{\Delta F},$$

де ΔQ — показує зміну загального обсягу продукту, а ΔF — зміну змінного ресурсу.

Досліджуючи вплив зміни одного змінного ресурсу на обсяг загального, середнього та граничного продуктів у короткостроковому періоді, підприємець може зробити висновки про доцільність використання кожної додаткової одиниці змінного ресурсу у виробництві.

Якщо розглядати достроковий період для діяльності підприємства (період технологічно достатній, щоб змінити всі ресурси), то основною проблемою є визначення залежності приросту обсягів виробництва від збільшення всіх уведених у дію ресурсів. Це також можна зробити за допомогою виробничої функції.

Найчастіше використовують виробничу функцію за двома змінними ресурсами: працею (L) та капіталом (K), яка має вигляд: $Q = f(L, K)$. При цьому Q — це максимально можливий обсяг випуску продукції, коли ресурси L та K витрачаються в певній кількості одиниць.

Але варто зробити деякі зауваження. По-перше, до виробничої функції входить уся сума авансованого на це капіталу, а не тієї його частини, яка зараховується до витрат під час цього виробництва. По-друге, фактори виробництва є взаємодоповнюючими, тобто можлива і певна їх взаємозамінність, якщо вона не призводить до скорочення обсягу виробництва.

Оскільки виробнича функція описує максимально можливий обсяг випуску продукції за певного набору ресурсів, зрозуміло, що однакового обсягу виробництва можна досягти двома способами: або змінювати співвідношення різних ресурсів (більше використовувати трудові ресурси або капітальні, чи навпаки), або при незмінності інших ресурсів використовувати хоча б один ресурс у меншому обсязі. Обидві можливості вважаються технологічно ефективними та включаються у виробничу функцію. Який варіант обрати підприємцю, залежатиме від співвідношення цін на ресурси, із яких виробляється продукція.

Розглянемо ситуацію, коли підприємець використовує два змінні ресурси — працю та капітал, використання яких у різних співвідношеннях дає різні обсяги виробництва (див. табл. 2).

Табл. 2. Обсяги виробництва при використанні двох змінних ресурсів

Витрати капіталу (K), одиниць	Витрати праці (L), одиниць				
	1	2	3	4	5
1	10	30	**45**	55	**60**
2	30	50	65	75	**80**
3	**45**	65	**80**	90	95
4	55	75	90	100	105
5	**60**	**80**	95	105	110

Як бачимо, зміна витрат капіталу та праці призводить до зміни й обсягів виробництва. Якщо враховувати зміну лише одно-

го ресурсу (рухаючись зліва направо рядками), можна спостерігати також зростання обсягів виробництва, але темпи цього зростання уповільнюються, що забезпечує менший приріст загального обсягу продукції. Рухаючись згори вниз кожним стовпчиком, помічаємо, що за незмінного ресурсу (праця) та змінного (капітал) отримаємо також зростання обсягу виробництва, але і тут простежується дія закону спадної віддачі.

Якщо поставити собі питання, що́ треба змінити і скільки залучити ресурсів, щоб мати можливість, наприклад, отримувати 45 одиниць випуску продукції, то помітимо, що існують різні комбінації залучення цих ресурсів до виробництва даної кількості продукції — 3 одиниці капіталу та 1 одиниця праці або 1 одиниця капіталу та 3 одиниці праці.

Також можна помітити, що існують варіанти випуску 60 та 80 одиниць продукції за використання різних комбінацій залучення двох ресурсів. Відобразимо графічно вплив змін у ресурсах (праці та капіталу) на загальний випуск продукції (мал. 1.)

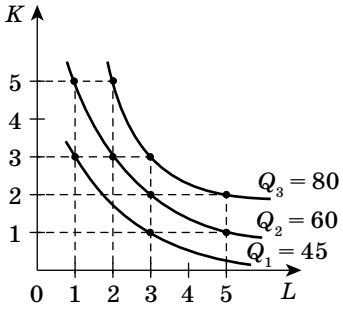

Мал. 1. Обсяги випуску продукції за різних комбінацій двох змінних ресурсів

Крива, що показує різні комбінації змінних ресурсів, які забезпечують однаковий випуск продукції, називається *ізоквантою*. Наприклад, ізокванта Q_1 показує всі можливі комбінації ресурсів (L і K), що забезпечують максимальний випуск продукції — 45 одиниць, ізокванта Q_2 — 60 одиниць, а ізокванта Q_3 — 80 одиниць.

Карта ізоквант — це набір ізоквант, кожна з яких показує максимально можливий обсяг виробництва за різних комбінацій ресурсів. Вона є альтернативним способом опису виробничої функції.

Найвідомішою виробничою функцією, яка описує залежність обсягу випуску продукції від двох ресурсів (праці і капіталу), була розроблена в 1923 р. у США економістом Полом Дугласом та математиком Чарльзом Коббом. **Функція Кобба—Дугласа** має вигляд:

$$Q = A \cdot K_{\alpha} \cdot L_{\beta},$$

де A — коефіцієнт пропорційності (масштабності), який залежить від K та L; α і β — коефіцієнти еластичності, які показують вплив 1%-ї зміни відповідно ресурсу капіталу та праці на загальний обсяг виробництва.

Таким чином, збільшення на 1 % витрат фактора L приводить до збільшення випуску на α %, а збільшення на 1 %

фактора K — до збільшення випуску на β %. Якщо $\alpha + \beta < 1$, то маємо спадний ефект зростання масштабів виробництва, тобто обсяг ресурсів зростає значно більше, ніж розмір ресурсів. Якщо $\alpha + \beta = 1$, то це характеризує постійний ефект зростання масштабів, а саме: обсяг ресурсів зростає такою самою мірою, якою збільшується розмір випуску. А якщо $\alpha + \beta > 1$, то матимемо постійно збільшуваний ефект зростання масштабів, тобто: обсяг випуску підвищується більшою мірою, ніж розмір ресурсів. Наприклад, виробнича функція для залізниць України може мати такий вигляд $Q = A \cdot K_0{,}3 \cdot L_0{,}75 \cdot M_0{,}28$. (Один із розрахунків функції Кобба—Дугласа для залізниць включає матеріал M як третій ресурс). Ця функція виробництва демонструє висхідну віддачу від масштабів, оскільки сума трьох відповідних констант функції виробництва більше 1.

Пізніше завдяки працям Б. Уолла, Е. Денісона, Р. Солоу модель Кобба—Дугласа була модифікована та розвинута за рахунок уведення таких факторів, як масштаб виробництва, кваліфікація робітників, тривалість робочого тижня тощо.

Досі ми розглядали виробничі функції у короткостроковому та довгостроковому періодах, припускаючи незмінність технологічного процесу. Однак вплив зміни технології для короткострокового періоду виявляється в тому, що заданий обсяг випуску продукції можна забезпечити використанням меншого розміру одного зі змінних ресурсів, тоді як обсяг іншого ресурсу залишається незмінним.

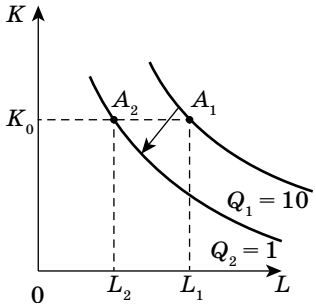

Мал. 2. Вплив технологічних змін на виробничу функцію

Для довгострокового періоду зростання обсягів залучення додаткових ресурсів обумовлює прискорене розширення обсягу виробництва. Результатом технологічного впливу на виробничу функцію і в довгостроковому періоді є збільшення величини випуску за незмінного обсягу ресурсів або виробництво того самого обсягу за меншого обсягу залучених ресурсів. Графічно це можна проілюструвати зміщенням кривої ізокванти ліворуч усередину до початку координат (мал. 2).

На мал. 2 ізокванта $Q_1 = 10$ відображає виробничу функцію до запровадження технологічних змін, при цьому обсяг виробництва 10 одиниць реальний за умови використання праці L_1 та капіталу K_0. Але технологічні новації сприяли тому, що той

самий обсяг виробництва в 10 одиниць є реальним за використання того самого обсягу капіталу K_0 та меншого обсягу праці L_2.

Таким чином, у мікроекономічному аналізі саме за допомогою виробничої функції підприємство приймає управлінські рішення щодо можливих комбінацій використання ресурсів для більш технологічно ефективного процесу виробництва.

Навчаємося разом

Уявіть, що ви — директор хлібопекарні і можете збільшити кількість робітників із метою збільшення обсягів виробництва хлібобулочних виробів, але вас обмежує фіксована кількість обладнання в розмірі 10 одиниць. Ви маєте прийняти рішення про те, скільки найняти робітників для підвищення обсягів виробництва. Зміни обсягу виробництва продукції Q при зміні кількості найманих робітників указані в стовпчиках 1 і 3 таблиці.

Обсяги сукупного, середнього та граничного продуктів та змінного ресурсу «праця»

Обсяг праці, осіб (L)	Обсяг капіталу, од. (K)	Обсяг продукції, тис. од. (Q)	Середній продукт $AP=\frac{Q}{L}$	Зміна праці, (ΔL)	Зміна продукту (ΔQ)	Граничний продукт $MP=\frac{\Delta Q}{\Delta L}$
0	10	0	0	—	—	—
1	10	10	10	+1	10	10
2	10	30	15	+1	20	20
3	10	60	20	+1	30	30
4	10	80	20	+1	20	20
5	10	95	19	+1	15	15
6	10	108	18	+1	13	13
7	10	112	16	+1	4	4
8	10	112	14	+1	0	0
9	10	108	12	+1	−4	−4
10	10	100	10	+1	−8	−8

Розв'язання. Щоб прийняти таке рішення, вам потрібно знати, наскільки (якщо взагалі) зросте обсяг виробництва продукції Q за умови зростання обсягу праці L (найму додаткового робітника). Але спочатку розрахуємо відповідні показники за формулами, наведеними вище, та заповнимо таблицю.

Але в короткостроковому періоді є незмінним обсяг обладнання, тому починає діяти закон спадної віддачі і, як наслідок, граничний продукт кожного додаткового найманого робітника зменшується, тобто кожний додатково найнятий робітник виробляє менше, ніж попередній. За кількості вісім осіб загальний продукт фірми досягає максимального рівня (112 тис. од.), при цьому граничний продукт дорівнює нулю. Якщо кількість робітників перевищуватиме вісім осіб, почне скорочуватися загальний обсяг виробництва, що суперечить нашій меті. Тому потрібно найняти саме вісім робітників.

? Запитання та завдання

1. Дайте визначення загального, середнього та граничного продукту.
2. Чи є тотожними поняття «середній продукт» та «середня продуктивність праці»?
3. Охарактеризуйте дію закону спадної граничної віддачі змінного ресурсу в короткостроковому періоді.
4. Що таке ізокванта і що показує карта ізоквант?
5. Чим відрізняється виробнича функція в короткостроковому та довгостроковому періодах?
6. Розкрийте зміст впливу зміни технології на виробничу функцію.

§ 8. Сутність економічних витрат підприємства. Зв'язок доходів і витрат

Підприємство здійснює не тільки вибір між різними комбінаціями залучення ресурсів та визначає фізичний обсяг виробництва й ресурсів. Теоретичного осмислення потребує і грошова оцінка як використаних ресурсів (витрат), так і обсягу виробництва продукції.

Проблема витрат є однією з найважливіших проблем економічної теорії. Вона тісно пов'язана з положенням про обмеженість ресурсів, а отже, — з альтернативною вартістю.

Для підприємства **економічні витрати** — це ті виплати, які фірма повинна зробити постачальникам необхідних ресурсів, щоб відволікти ці ресурси від використання в альтернативних виробництвах. Тому всі економічні витрати є альтернативними витратами.

Економічні витрати поділяються на явні і неявні. *Явні витрати* — це оплата за ресурси зовнішнім постачальникам, що не

належать до власників даної фірми. Це ті витрати, які особа або фірма виплачують безпосередньо, часто після отримання рахунку або платіжного доручення в тій або іншій формі. Явні витрати ще називають *зовнішніми* у зв'язку з тим, що вони виходять за межі власного підприємства та спрямовуються до інших підприємств або домогосподарств, які є його постачальниками ресурсів. Як приклади явних витрат можна навести витрати на сировину, матеріали, найм працівників, амортизацію обладнання або сплату позик. Ці виплати проводяться в грошовій формі. Принцип грошового виміру — один із принципів бухгалтерського обліку. Тому явні (або зовнішні) економічні витрати ще називаються *бухгалтерськими витратами*.

Неявні витрати — це витрати на власний і самостійно використовуваний ресурс фірми. «Девіз» цієї категорії витрат є таким: «Я за це не сплачую, але я це втрачаю». Неявні витрати ще називають *внутрішніми витратами*, оскільки за своїм змістом вони відображають грошову оцінку втрачених можливостей використати власні ресурси (працю, власне приміщення, гроші) шляхом, відмінним від уже обраного способу їх використання. Саме тому альтернативні неявні витрати, відшкодовані внаслідок реалізації продукції даного підприємства, утворюють *нормальний прибуток підприємства*. Ця нормальна винагорода власнику, саме за виконання ним своїх підприємницьких функцій, називається нормальним прибутком і входить до складу неявних (внутрішніх) економічних витрат. *Нормальний прибуток* — це розмір прибутку, який спонукає власників бізнесу залишити свої ресурси в їхньому нинішньому способі використання. Нормальний прибуток дорівнює альтернативній вартості праці підприємця, вкладеної ним у виробництво. Таким чином, неявні (внутрішні) витрати — це плата за власні ресурси, необхідна для того, щоб залучити й утримати їх у даному виді діяльності (варіанті використання).

Ці різновиди витрат зумовлюють різні підходи до визначення прибутку, який в загальному вигляді розцінюють як перевищення доходів від реалізації над витратами на його виробництво. Тому слід також зробити уточнення різних понять доходу та прибутку.

Загальний дохід від реалізації продукції (*виручка*) — це виторг, який отримує підприємець від реалізації продукції. Таким чином,

$$TR = P \cdot Q,$$

де TR — загальний дохід; P — ціна, за якою була продана продукція; Q — кількість реалізованої продукції.

Середній дохід (*AR*) — це дохід, розрахований на одиницю реалізованої продукції, тобто $AR = \frac{TR}{Q}$.

Граничний дохід (*MR*) — це додатковий дохід, який був отриманий від продажу додаткової одиниці продукції.

$$MR = \frac{\Delta TR}{\Delta Q} = \frac{(TR_1 - TR_0)}{(Q_1 - Q_0)},$$

де TR_0 — це виручка, яку отримав підприємець від реалізації продукції в кількості Q_1; TR_1 — виручка, яку отримав підприємець від реалізації продукції в кількості Q_1; $(Q_1 - Q_0)$ — додаткова, наступна одиниця продукції, яку реалізував підприємець.

При реалізації кожної одиниці продукту загальний дохід збільшується на суму, яка дорівнює ціні. Тому $MR = P$. Отже, $AR = MR = P$.

Покажемо це на умовному прикладі. Припустимо, що конкурентна фірма реалізує продукцію за ринковою ціною 1500 грн за одиницю, яка є на ринку. У табл. 3 наведені розрахунки, як збільшення обсягу продажів впливає на загальний, середній і граничний дохід фірми.

Табл. 3. Залежність загального, середнього та граничного доходів фірми від обсягу продажів

Обсяг продажу, од. (*Q*)	Ціна за 1 од., грн (*P*)	Загальний дохід, грн ($TR = P \cdot Q$)	Середній дохід, грн $\left(AR = \frac{TR}{Q}\right)$	Граничний дохід, грн $\left(MR = \frac{\Delta TR}{\Delta Q}\right)$
1	1500	1500	1500	1500
2	1500	$1500 \cdot 2 = 3000$	$\frac{3000}{2} = 1500$	1500
3	1500	$1500 \cdot 3 = 4500$	$\frac{4500}{3} = 1500$	$\frac{4500 - 3000}{3 - 2} = 1500$
4	1500	6000	$\frac{6000}{4} = 1500$	$\frac{6000 - 4500}{4 - 3} = 1500$
5	1500	7500	1500	1500
6	1500	9000	1500	1500

Графічно проілюструємо загальний, середній і граничний дохід за даними табл. 3. Криві середнього й граничного доходу збігаються з горизонтальною лінією попиту конкурентної фірми, крива загального доходу являє собою промінь, що виходить із початку

системи координат (лінію з постійним додатним нахилом) (мал. 3). Постійний нахил пояснюється незмінним рівнем ціни продукту.

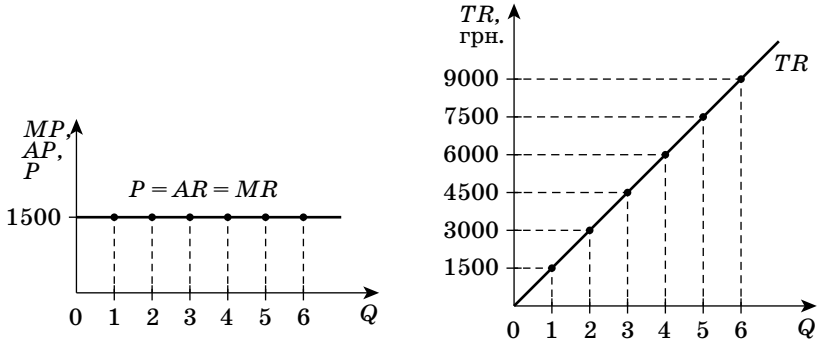

Мал. 3. Загальний, середній та граничний дохід конкурентної фірми

Слід розрізняти бухгалтерський та економічний прибуток.

Бухгалтерський прибуток — це різниця між загальним доходом та явними витратами.

Економічний прибуток визначається як різниця між виручкою від реалізації та сумою явних і неявних витрат. Тобто:

Бухгалтерський прибуток = Загальний дохід – Явні витрати,

Економічний прибуток = Загальний дохід – (Явні + Неявні витрати), або Економічний прибуток = Бухгалтерський прибуток – Неявні витрати.

Інакше кажучи, бухгалтерський прибуток — це прибуток підприємства до вирахування витрат, пов'язаних із використанням власних ресурсів підприємства. А економічний прибуток дорівнює різниці бухгалтерського прибутку та неявних (внутрішніх) витрат підприємця. Економічний прибуток — це дохід понад нормальний прибуток, що потрібний для збереження зацікавленості підприємця в певному виді діяльності.

Таким чином, економісти і бухгалтери тлумачать термін «витрати» та «прибуток» по-різному. Для бухгалтера витрати — це тільки явні, грошові виплати постачальникам зовнішніх ресурсів, а економісти вважають витратами всі платежі — явні і неявні (до останніх належить і нормальний прибуток), — які потрібні для залучення як зовнішніх, так і внутрішніх ресурсів до конкретного виду діяльності. Для бухгалтера наявність бухгалтерського прибутку є оцінкою господарської діяльності підприємства (прибуткова або збиткова діяльність фірми), а для економіста важливо відповісти на питання: чи правильно прийнято рішення підприємцем щодо започаткування бізнесу, чи доцільно йому про-

довжувати цю справу, чи варто змінити вид або напрям його діяльності? Тому економісти вважають необхідними розрахунки не тільки бухгалтерського, а й економічного прибутку.

Навчаємося разом

Підприємець Павло для здійснення виробничої діяльності наймає чотирьох робітників, виплачуючи їм по 2400 грн на місяць, за оренду приміщення він сплачує 1600 грн за місяць, ще 1500 грн на рік становлять страхові платежі, на сировину й матеріали він витрачає 300 000 грн на рік. У Павла була можливість покласти ці 300 000 грн на депозит до банку та одержувати 7 % річних доходу, а також працювати в акціонерному товаристві й одержувати 4300 грн на місяць. Річний дохід при цьому склав би 525 000 грн. Зробіть висновок щодо правильності прийнятого Павлом рішення займатися підприємницькою діяльністю. У якому випадку підприємницька діяльність була б недоцільною і від неї слід було відмовитися?

Розв'язання. Для початку розрахуємо всі явні витрати. Вони дорівнюють сумі витрат підприємця на оплату праці, оренду, страхові внески та закупівлю сировини і матеріалів. А саме: Явні витрати = (2400 грн · 4 особи · 12 міс.) + (1600 грн · 12 міс.) + 1500 грн + 300 000 грн = 435 900 грн. Бухгалтерський прибуток = Загальний дохід – Явні витрати = 525 000 – 435 900 = 89 100 грн. Але отримання бухгалтерського прибутку ще не відповідає на питання щодо правильності прийнятого рішення займатися підприємницькою діяльністю, тому що він міг би отримувати заробітну плату, працюючи в акціонерному товаристві, та дохід від депозиту в банку. Тому слід порахувати неявні витрати Павла і порівняти їх з отриманим бухгалтерським прибутком. Неявні витрати = (4300 грн · 12 міс.) + (300 000 грн · 0,07) = 72 600 грн. Економічний прибуток = Бухгалтерський прибуток – Неявні витрати = 89 100 – 72 600 = = 16 500 грн.

Відповідь. Павло вчинив правильно, вирішивши займатися підприємницькою діяльністю. Він отримує бухгалтерський прибуток у розмірі 89 100 грн на рік, який надає йому можливість покривати його втрачені доходи (неявні витрати) в розмірі 72 600 грн, а також отримувати економічний прибуток у розмірі 16 500 грн. Підприємницька діяльність була б недоцільною у випадку, якби розмір бухгалтерського прибутку був меншим за неявні витрати, тобто менше 72 600 на рік.

Запитання та завдання

1. Які витрати підприємства належать до явних, а які — до неявних?
2. Чим відрізняється економічний і бухгалтерський прибуток?
3. Поясніть зміст нормального прибутку підприємця.
4. Чому всі витрати (і явні, і неявні) підприємства є альтернативними?

§ 9. Виробничі витрати підприємства в короткостроковому періоді

Оскільки в короткостроковому періоді підприємство не має часу для зміни всіх ресурсів, відбувається лише зміна трудових ресурсів та матеріалів і сировини. Це означає, що в короткостроковому періоді всі витрати можна поділити на постійні та змінні.

Постійні витрати (*FC*) — це витрати підприємства, які не пов'язані з обсягом виробництва продукції. Вони залишаються незмінними і при збільшенні обсягу виробництва, і при його скороченні. Більше того, вони існують і тоді, коли підприємство не випускає жодної одиниці продукції. До складу постійних витрат відносять, наприклад, зарплату управлінського персоналу, орендну плату, рентні платежі, страхові внески, оплату зобов'язань за облігаціями, частину витрат на амортизацію устаткування та будівель, витрати на охорону, неявні витрати. Уникнути постійних витрат у короткостроковому періоді неможливо.

Змінні витрати (*VC*) — це витрати підприємства, які прямо залежать від обсягу продукції, що випускається (чим більший обсяг виробництва, тим більший їх розмір, і навпаки). До них належать витрати підприємця на виплату заробітної плати працівникам, витрати на сировину, матеріали, енергію, транспортні послуги тощо. Проте варто зауважити, що приріст змінних витрат зі зростанням обсягу випуску продукції відбувається, але на різну величину (див. стовпчик 3 табл. 4, с. 40). Причиною такої динаміки приросту змінних витрат є закон спадної віддачі. Щойно граничний продукт унаслідок спадної віддачі починає зменшуватися, виробництво кожної наступної одиниці потребуватиме більшої додаткової кількості змінних ресурсів. Тому загальні змінні витрати зростатимуть на щоразу більшу величину.

Загальні витрати (*TC*) — це сума постійних і змінних витрат за кожного обсягу виробництва, тобто: $TC = FC + VC$. За нульового обсягу продукції загальні витрати дорівнюють постійним витратам.

Зобразимо графічно постійні, змінні та загальні витрати за даними табл. 4 (мал. 4, с. 40).

Постійні витрати (*FC*) підприємства перебувають поза увагою менеджерів, оскільки вони є незмінними в короткостроковому періоді, тому повинні оплачуватися незалежно від обсягу про-

дукції. А за допомогою даних про змінні витрати (*VC*) менеджери можуть контролювати виробництво. Збільшуючи або зменшуючи обсяги виробництва, менеджери можуть змінювати і ці витрати.

Табл. 4. Витрати підприємства в короткостроковому періоді

Обсяг продукції (Q)	Постійні витрати (FC)	Змінні витрати (VC)	Загальні витрати ($TC = FC + VC$)	Середні постійні витрати $\left(AFC = \frac{FC}{Q}\right)$	Середні змінні витрати $\left(AVC = \frac{VC}{Q}\right)$	Середні загальні витрати ($ATC = AFC + AVC$)	Граничні витрати $\left(MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}\right)$
0	52	0	52	52	—	52	—
1	52	48	100	52	48	100	48
2	52	86	138	26	43	69	38
3	52	120	172	17,33	40	57,33	34
4	52	148	200	13	37	50	28
5	52	176	228	10,40	35,20	45,60	28
6	52	204	256	8,67	34	42,67	28
7	52	234	286	7,43	$33,43_{min}$	40,86	30
8	52	274	326	6,50	34,25	$40,75_{min}$	40
9	52	318	370	5,78	35,33	41,11	44
10	52	372	424	5,20	37,20	42,40	54

Дуже важливим є аналіз середніх значень цих витрат, тобто витрат виробництва на одиницю виготовленої продукції. Підприємець завжди порівнює рівень ціни, який склався на ринку, із витратами виробництва, також розрахованими на одиницю продукції. Тому слід розрізняти середні постійні витрати, середні змінні витрати та середні загальні витрати.

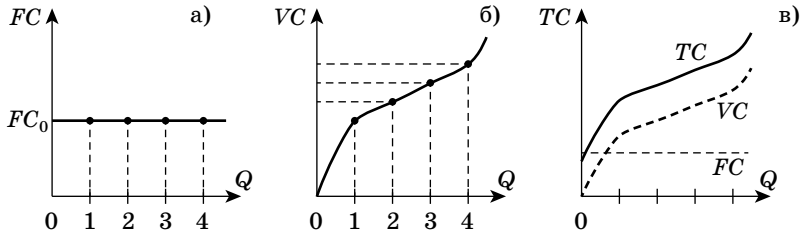

Мал. 4 Витрати підприємства в короткостроковому періоді: постійні (а), змінні (б) та загальні (в)

Середні постійні витрати (*AFC*) за будь-якого обсягу продукції визначаються як відношення постійних витрат до обсягу випуску продукції, тобто: $AFC = \frac{FC}{Q}$.

У табл. 4 розрахунки середніх постійних витрат наведені у стовпчику 5. Наприклад, $AFC_2 = \frac{52}{2} = 26$ грн, а $AFC_6 = \frac{52}{6} = 8{,}67$ грн.

І хоча постійні витрати (*FC*) не залежать від обсягу виробництва, середні постійні витрати (*AFC*) зменшуються зі збільшенням обсягу виготовленої продукції, тому що вони діляться щоразу на дедалі більший обсяг продукції. Зазвичай у підприємницькій практиці це називається розподілом накладних витрат.

Середні змінні витрати (*AVC*) за будь-якого обсягу продукції визначаються як відношення змінних витрат до обсягу випуску продукції, тобто: $AVC = \frac{VC}{Q}$. Наприклад, середні змінні витрати 4-ї одиниці продукції дорівнюють: $AVC_4 = \frac{VC_4}{Q_4} = \frac{148}{4} = 37$ грн.

Середні загальні витрати (*ATC*) за будь-якого обсягу продукції визначаються як відношення загальних витрат до обсягу виробленої продукції, тобто: $ATC = \frac{TC}{Q}$ або: $ATC = AFC + AVC$. Наприклад, $ATC_4 = \frac{TC_4}{Q_4} = \frac{200}{4} = 50$ грн, або: $ATC_4 = AFC_4 + AVC_4 = = 12{,}5 + 37{,}5 = 50{,}0$ грн.

Отримання інформації про середні загальні витрати дуже важливе для підприємця, тому що він має можливість порівняти їх рівень із рівнем ринкових цін. Якщо ціна вища за середні загальні витрати ($P > ATC$), то підприємець отримує економічний прибуток. Якщо ціна і середні загальні витрати рівнозначні ($P = ATC$), то фірма отримує лише нормальний прибуток як частину витрат. Якщо ж ціна нижча, ніж середні загальні витрати ($P < ATC$), то підприємець зазнає збитків.

У сучасній економічній науці застосовують ще один дуже важливий показник — граничні витрати.

Граничні витрати (*MC*) — це додаткові витрати підприємства, які пов'язані з випуском додаткової одиниці продукції. Таким чином, граничні витрати показують, у яку суму обходиться підприємству зростання обсягу виробництва на 1 одиницю. $MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}$. Наприклад, $MC_4 = \frac{TC_4 - TC_3}{Q_4 - Q_3} = \frac{200 - 172}{4 - 3} = 28$ грн.

Обчислення граничних витрат є дуже важливим для прийняття рішень щодо того, наскільки збільшити або зменшити обсяг виробництва, тому що саме граничні витрати відображають зміни у витратах, коли обсяг продукції збільшується або змен-

шується на одну одиницю. Порівняння граничних витрат (*MC*) із граничним доходом (*MR*) дозволяє підприємству визначити той обсяг виробництва, який приносить максимум прибутків.

Продемонструємо типове взаємне розташування графіків середніх загальних, середніх постійних, середніх змінних та граничних витрат (мал. 5).

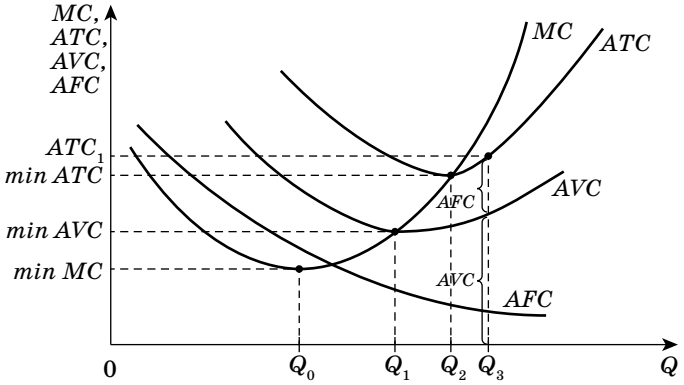

Мал. 5. Середні загальні, постійні, змінні витрати та граничні витрати підприємств

На мал. 5 бачимо, що згідно з розрахунками в табл. 4, середні постійні витрати (*AFC*) зменшується зі зростанням обсягу виробництва, а середні змінні (*AVC*) та середні загальні витрати (*ATC*) спочатку зменшуються, але, досягши свого мінімуму, починають зростати під дією закону спадної продуктивності змінного ресурсу. Крива граничних витрат (*MC*) стрімко спадає, досягає мінімуму і далі знову різко підноситься вгору.

Крім того, можна помітити, що крива граничних витрат (*MC*) перетинає криві середніх загальних витрат (*ATC*) і середніх змінних витрат (*AVC*) у точках їхнього мінімального значення, і така залежність є математично і логічно неминучою.

Ми розрахували витрати підприємства, виходячи з технологічної доцільності їх залучення в тій чи іншій комбінації згідно з виробничою функцією, але постають питання: чи може підприємство знизити рівень витрат на виробництво? А якщо одні види витрат змінюються, а інші — ні, то як це вплине на графіки витрат та становище фірми на ринку?

Так, підприємство може знизити свої витрати. Якщо зменшаться постійні витрати фірми, пов'язані з утриманням адміністративного персоналу фірми, зростанням внесків на страхування тощо за рахунок удосконалення менеджменту та відтворення

досконалої організаційної структури на підприємстві, то крива середніх постійних витрат (*AFC*), як і крива середніх загальних витрат (*ATC*), до яких вони входять, також зміститься вниз. Графіки середніх змінних (*AVC*) та граничних (*MC*) витрат не зміняться. Але все одно це позитивно вплине на конкурентоспроможність фірми на ринку.

Зменшенню витрат на виробництво може сприяти або зменшення цін на ресурси (отже, всі витрати ми розрахували в грошовій формі згідно з цінами на кожний вид ресурсів), або поліпшення технології виробництва продукції. Так, використання нової технології приведе до підвищення продуктивності праці всіх працівників на підприємстві, до випуску більшої кількості продукції, що у свою чергу сприятиме зниженню всіх витрат (*AFC*, *AVC*, *ATC*, *MC*) підприємства на одиницю виробленої продукції. Тому в ринкових умовах підприємства зацікавлені у використанні новітніх технологій, обладнання та прагнуть до впровадження нових технологій у виробництво.

Навчаємося разом

Поясніть, як закон спадної віддачі впливає на поведінку середніх змінних витрат.

Відповідь. Оскільки середні змінні витрати обчислені від змінних витрат (*VC*), вони також повинні відображати закон спадної віддачі. Тому до 7-ї одиниці продукції (див. табл. 4) вони зменшуються і досягають свого мінімального значення (AVC_7 = 33,43 грн), а потім знову зростають, оскільки спадна віддача потребує залучення щоразу більшої кількості змінних ресурсів для виробництва кожної наступної одиниці продукції.

Запитання та завдання

1. Перелічіть види загальних та середніх витрат підприємства. Подайте формули для їх розрахунку та графічно продемонструйте свою відповідь.
2. Визначте, чи правильне твердження: «Граничні витрати — це приріст змінних витрат у разі збільшення обсягу випуску продукції на одну одиницю». Свою відповідь обґрунтуйте математично.
3. За наведеними розмірами загальних витрат розрахуйте постійні витрати, змінні та граничні витрати і заповніть таблицю

Q	*FC*	*VC*	*TC*	*MC*
0			100	
1			180	
2			240	
3			300	
4			400	
5			540	

§ 10. Визначення обсягу виробництва методом порівняння загального доходу (*TR*) та загальних витрат (*TC*)

Діяльність підприємства визначається особливостями виробничих ресурсів та їх використанням у певній комбінації, рівнем застосованої технології та організації виробництва, особливостями попиту на продукцію фірми, цінами на необхідні ресурси. Менеджери підприємства мають можливість технологічно організувати виробництво, визначити і розрахувати всі витрати, які потрібно здійснити для виготовлення того чи іншого обсягу продукції. Але як розрахувати обсяг виробництва, який приносив би максимальний прибуток або мінімальні збитки? Існують два способи розв'язання цього питання. Один ґрунтується на порівнянні загального доходу (*TR*) із загальними витратами (*TC*), а другий — на порівнянні граничного доходу (*MR*) і граничних витрат (*MC*).

Припустимо, що фірма, яка працює в умовах досконалої конкуренції, має рівень витрат за різними обсягами виробництва (див. табл. 5), і може реалізувати свою продукцію на ринку за ціною, наприклад, 50 грн за одиницю. Підприємство за цих умов має розв'язати такі питання: 1) чи зможе воно взагалі працювати на цьому ринку і випускати продукцію за такого рівня ціни і витрат? 2) якщо так, то скільки слід випускати продукції?

Розрахувавши можливі обсяги виробництва й витрати за наведеними в цій темі формулами, маємо такі економічні показники діяльності, які відображені в табл. 5.

Табл. 5. Дохід, витрати і прибуток підприємства за ринкової ціни 50 грн

Обсяг виробництва, тис. од., (*Q*)	Постійні витрати, тис. грн (*FC*)	Змінні витрати, тис. грн (*VC*)	Загальні витрати, тис. грн ($TC = FC + VC$)	Загальний дохід, тис. грн, ($TR = P \cdot Q$)	Прибуток (+) / Збитки (–), тис. грн ($\pi = TR - TC$)
1	2	3	4	5	6
0	52	0	52	0	–52
1	52	48	100	50	–50
2	52	86	138	100	–38
3	52	120	172	150	–22
4	52	148	200	200	0

Обсяг виробництва, тис. од., (Q)	Постійні витрати, тис. грн (FC)	Змінні витрати, тис. грн (VC)	Загальні витрати, тис. грн ($TC = FC + VC$)	Загальний дохід, тис. грн, ($TR = P \cdot Q$)	Прибуток (+) / Збитки (–), тис. грн ($\pi = TR - TC$)
5	52	176	228	250	22
6	52	204	256	300	44
7	52	234	286	350	64
8	52	274	326	400	74
9	52	318	370	450	**80 max**
10	52	372	424	500	76
11	52	440	492	550	58
12	52	548	600	600	0
13	52	668	720	650	–70

Проілюструємо дані табл. 5 графічно (мал. 6).

Відповідаючи на перше питання, слід зазначити, що розрахунки, наведені у стовпчику 6, свідчать, що фірма має обсяги виробництва, за яких вона отримує прибуток. Отже, слід визначити оптимальний обсяг продукції фірми, який максимізує прибуток, ґрунтуючись на першому підході — зіставляючи загальний дохід із загальними витратами.

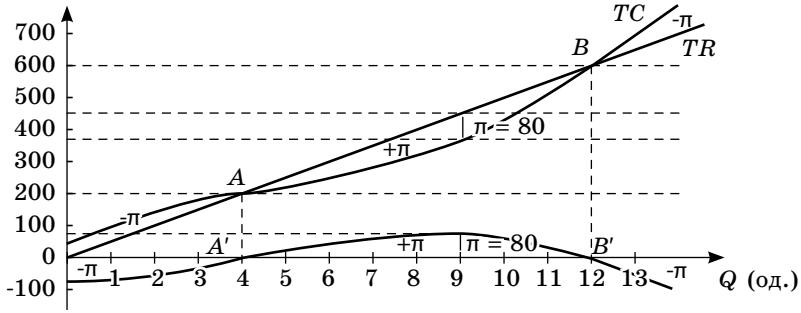

Мал. 6. Графік загального доходу і загальних витрат підприємства

Насамперед зверніть увагу на те, що за різних обсягів виробництва співвідношення між доходом і витратами різне.

Аналізуючи дані табл. 5 і мал. 6, який ілюструє їх, і за умови наявних технологічних умов, рівня цін на ресурси і ринкової ціни 50 грн, можна зробити такі висновки:

1. Підприємство зазнаватиме збитків за обсягів виробництва до 4 тис. одиниць або понад 12 тис. одиниць. Графічно це положення виражається в тому, що крива загальних витрат (*TC*) розташовується вище кривої загального доходу (*TR*).

2. Обсяги виробництва 4 тис. та 12 тис. одиниць є беззбитковими, тобто підприємство загальним доходом буде лише покривати всі загальні витрати. Криві *TR* і *TC* перетинаються. Точки *A* (*Q* = 4) і B (*Q* = 12) — це точки критичного обсягу виробництва. Тим самим фірма отримує нульовий прибуток та діє в умовах беззбитковості.

3. Обсяги виробництва в межах від 4 тис. до 12 тис. одиниць нададуть прибутковість діяльності фірми. Графічно це положення виражається в тому, що крива *TR* розташовується вище, ніж крива *TC*.

4. Тільки обсяг виробництва в 9 тис. одиниць надасть підприємству максимальний прибуток у 80 тис. грн. Відстань між кривими *TR* і *TC* є максимальною.

Таким чином, якщо ринкова ціна складає 50 грн за одиницю продукції, фірмі слід обрати саме обсяг виробництва у 9 тис. одиниць продукції, тому що він надає максимальний прибуток. Цей випадок, коли фірма має різні обсяги виробництва, які дають прибуток, і має визначити, який обсяг принесе максимум прибутку, називається *випадком максимізації прибутків*.

Однак, якщо під впливом деяких чинників, які привели або до падіння ринкового попиту, або до зростання пропозиції, ринкова ситуація змінилася і ціни знизилися до рівня 34 або 25 грн, то підприємець також має зробити висновки і відповісти на ті самі питання, які поставали перед ним раніше. А саме: чи зможе підприємство взагалі працювати на цьому ринку і випускати продукцію за такого рівня цін і витрат? Якщо так, то скільки слід випускати продукції?

У короткостроковому періоді підприємство матиме ті самі витрати за всіх можливих обсягів виробництва, але знизиться загальний дохід, оскільки він буде розрахований за новими, нижчими цінами у 34 та 25 грн за одиницю реалізованої продукції. Усі нові економічні показники діяльності підприємства наведено в табл. 6.

Із чим стикається підприємство за цих умов? Зверніть увагу, що в цих умовах підприємство за всіма обсягами виробництва буде мати лише збитки. Але ситуація для підприємства буде все-таки різною. Так, ринкова ціна у 34 грн за всіх обсягів виробництва приносить збитки підприємству, але є обсяг виробництва (7 тис. одиниць), за якого збитки менші (48 тис. грн), ніж при закритті фірми (52 тис. грн).

Який сенс працювати в цих умовах і отримувати збитки, хоча і мінімальні? Виробляючи і реалізуючи 7 тис. одиниць продукції на ринку, підприємство отримує загальний дохід у розмірі 238 тис. грн. Але за даними табл. 6 загальні витрати за цього обсягу виробництва складають 286 тис. грн, із них: постійні витрати дорівнюють 52 тис. грн і змінні витрати — 234 тис. грн. Отже, отриманий загальний дохід (238 тис. грн) дозволить підприємству покрити змінні витрати і частину постійних витрат. Тому керівництво має прийняти рішення про роботу в цих несприятливих умовах і виробляти такий обсяг продукції, за якого збитки мінімальні ($TC - TR = min$). Цей випадок управлінського рішення називається *випадком мінімізації збитків*.

Табл. 6. Дохід, витрати та прибуток підприємства за ринкової ціни 34 та 25 грн

Обсяг виробництва, тис. од. (Q)	Загальні витрати, тис. грн (TC)	За ринкової ціни 34 грн		За ринкової ціни 25 грн	
		Загальний дохід, тис. грн ($TR = P \cdot Q$)	Прибуток (+) / Збитки (–), тис. грн ($\pi = TR - TC$)	Загальний дохід, тис. грн ($TR = P \cdot Q$)	Прибуток (+) / Збитки (–), тис. грн ($\pi = TR - TC$)
1	2	3	4	5	6
0	52	0	–52	0	**–52 min**
1	100	34	–66	25	–75
2	138	68	–70	50	–88
3	172	102	–70	75	–97
4	200	136	–64	100	–100
5	228	170	–58	125	–103
6	256	204	–52	150	–106
7	**286**	**238**	**–48 min**	175	–111
8	326	272	–54	200	–126
9	370	306	–64	225	–145
10	424	340	–84	250	–174

За ринкової ціни у 25 грн за всіма обсягами виробництва підприємство має збитки, які є більшими, ніж при закритті фірми (52 тис. грн — мінімальні збитки). Таким чином, керівництво має прийняти рішення про проведення процедури банкрутства і за-

криття підприємства. Цей випадок управлінського рішення називається *випадком закриття підприємства*.

Таким чином, за способом порівняння загального доходу (TR) із загальними витратами (TC) можна зробити такі висновки:

1. Якщо ринкова ціна дозволяє підприємству мати обсяги виробництва, за яких воно дає прибутки, то повинен існувати такий обсяг виробництва, за якого різниця загального доходу (TR) і загальних витрат (TC) буде максимальною ($TR - TC = max$). Цей випадок управлінського рішення називається *випадком максимізації прибутків*.

2. Якщо ринкова ціна за всіма обсягами виробництва завдає збитків підприємству, але є обсяг виробництва, за якого збитки менші, ніж у випадку закриття фірми, то керівництво має прийняти рішення про роботу в цих несприятливих умовах і виробляти такий обсяг продукції, за якого збитки мінімальні ($TC - TR = min$). Цей випадок управлінського рішення називається *випадком мінімізації збитків*.

3. Якщо за всіх обсягів виробництва підприємство має збитки, які є більшими, ніж у випадку закриття фірми, то керівництво має прийняти рішення про проведення процедури банкрутства і закриття підприємства. Цей випадок управлінського рішення називається *випадком закриття підприємства*.

Навчаємося разом

Функція середніх змінних витрат має вигляд: $AVC = 10 + 3Q$. Постійні витрати дорівнюють 110 грн. Виразіть змінні, загальні, середні постійні витрати та загальний дохід як функцію від Q, якщо ціна товару становить 55 грн. Знайдіть величину прибутку при $Q = 11$.

Відповідь. 1) $VC = AVC \cdot Q = 10Q + 3Q_2$;

2) $TC = FC + VC = 110 + 10Q + 3Q_2$; 3) $AFC = \frac{FC}{Q} = \frac{110}{Q}$;

4) $TR = P \cdot Q = 55Q$; 5) $\pi = TR - TC = (P \cdot Q) - (FC + VC) = 55 \cdot 11 -$

$- (110 + 10 \cdot 11 + 3 \cdot 112) = 22$ грн.

Запитання та завдання

1. Які два способи використовують на підприємстві для визначення оптимального обсягу виробництва?
2. Поясніть, що таке випадок максимізації прибутку.
3. Поясніть, чим відрізняється випадок мінімізації збитків від випадку закриття фірми, якщо фірма і в першому, і в другому випадку має лише збитки.

§ 11. Визначення обсягу виробництва методом порівняння граничного доходу (*MR*) та граничних витрат (*MC*)

Для того щоб визначити максимальний випуск продукції, не обов'язково обчислювати величину прибутку за всіх обсягів виробництва. Досить порівняти додатковий дохід (*MR*) від реалізації кожної одиниці продукту з додатковими витратами (*MC*), пов'язаними з випуском цієї одиниці. Якщо граничний дохід перевищує граничні витрати (тобто $MR > MC$), то слід нарощувати випуск продукції; якщо ж граничні витрати починають перевищувати граничний виторг (тобто $MR < MC$), слід припинити подальше збільшення обсягу виробництва. Тому існує *«золоте правило бізнесу»*: підприємство максимізує прибуток або мінімізує збитки за такого обсягу виробництва, за якого граничний дохід дорівнює граничним витратам, тобто $MR = MC$.

Слід також зауважити, що це «золоте правило бізнесу», по-перше, ґрунтується на умові, що підприємство бажає виробляти продукцію, а не закритися. По-друге, що воно діє для всіх конкурентних умов (монополії, олігополії, монополістичної конкуренції, а не тільки для досконалої конкуренції). По-третє, «золоте правило бізнесу» діє тільки в умовах досконалої конкуренції $MR = P$, і тоді воно матиме вигляд: $P = MC$.

Звернемося до нашого прикладу. Нехай ринкова ціна на ринку змінюється і дорівнює відповідно 50, 34 та 25 грн. Розрахунки економічних показників конкурентного підприємства наведені у табл. 7 (с. 50).

Нехай ринкова ціна дорівнює 50 грн. Чи повинна фірма виготовляти 1-шу одиницю продукту? Так, тому що додатковий дохід від її реалізації (50 грн) перевищує додаткові витрати (48 грн). У такий самий спосіб вона повинна виробити й 2-гу одиницю ($MR = P = 50$ грн; $MC = 38$ грн). Так само порівнюються граничний дохід і граничні витрати, пов'язані з виробництвом кожної наступної одиниці. Ми переконуємося, що слід виробляти й 9-ту одиницю продукту. Але витрати, пов'язані з випуском 10-ї одиниці ($MC = 54$ грн), вже перевищують граничний дохід. Отже, випускаючи 10-ту одиницю, фірма зменшить суму отриманого прибутку, яка складається з перевищень граничного доходу над граничними витратами від випуску кожної попередньої одиниці продукту. Звідси можна зробити висновок, що оптимальний обсяг випуску продук-

ції цією фірмою за даних умов становить 9 тис. одиниць. Це обсяг, за якого підприємство максимізує прибутки.

Табл. 7. Граничний дохід та граничні витрати підприємства

Обсяг, тис. од. (Q)	Граничні витрати, грн (MC)	Ринкова ціна 50 грн		Ринкова ціна 34 грн		Ринкова ціна 25 грн	
		Граничний дохід, грн (MR)	MR та MC	Граничний дохід, грн ($MR = P$)	MR та MC	Граничний дохід, грн ($MR = P$)	MR та MC
1	48	50	$MR > MC$	34	$MR < MC$	25	$MR < MC$
2	38	50	$MR > MC$	34	$MR < MC$	25	$MR < MC$
3	34	50	$MR > MC$	34	$MR = MC$	25	$MR < MC$
4	28	50	$MR > MC$	34	$MR > MC$	25	$MR < MC$
5	28	50	$MR > MC$	34	$MR > MC$	25	$MR < MC$
6	28	50	$MR > MC$	34	$MR > MC$	25	$MR < MC$
7	30	50	$MR > MC$	34	$MR > MC$	25	$MR < MC$
8	40	50	$MR > MC$	34	**$MR < MC$**	25	$MR < MC$
9	44	50	**$MR > MC$**	34	$MR < MC$	25	$MR < MC$
10	54	50	**$MR < MC$**	34	$MR < MC$	25	$MR < MC$

Якщо ринкова ціна впаде до рівня 34 грн, то, застосовуючи «золоте правило бізнесу», ми можемо визначити обсяг виробництва (7 тис. одиниць), за яким граничний дохід є більшим, ніж граничні витрати, а потім ситуація негативно змінюється. Тому підприємству, щоб мінімізувати збитки, слід виготовляти саме цей обсяг виробництва.

А якщо ціна впаде до 25 грн, то не існує такого обсягу, за якого $MR = MC$, тому що граничні витрати за всіма обсягами перевищують граничний дохід. Підприємство має припинити свою діяльність.

Таким чином, обидва методи визначення обсягу виробництва, який максимізує прибуток підприємства або мінімізує його збитки, дають один і той самий результат. Кожна фірма вибирає для себе найбільш зручний спосіб, однак переважає другий спо-

сіб, який надає підприємцям більше інформації для прийняття рішень не тільки сьогодні, а й на майбутнє.

Тепер узагальнимо ці висновки і побудуємо криву пропозиції нашої фірми. Для цього скористаємося знаннями про середні та граничні витрати підприємства та «золоте правило бізнесу». Графічна ілюстрація наведена на мал. 7.

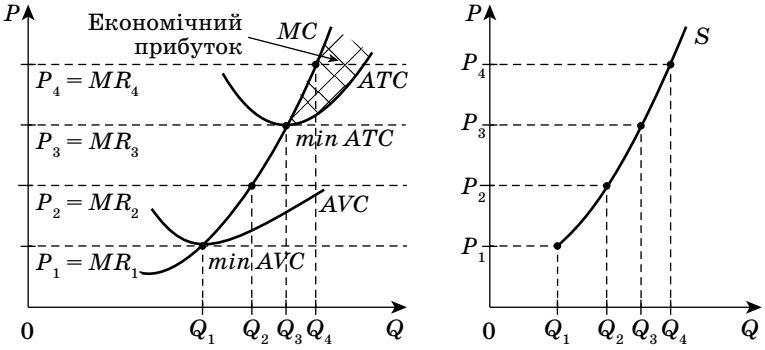

Мал. 7 Формування ринкової пропозиції підприємства

Згідно із «золотим правилом бізнесу» підприємство повинно мати той обсяг виробництва, за якого досягається рівність $MR = MC$ (або $P = MC$). Але:

1. Якщо ринкова ціна (на графіку — P_4) більше, ніж мінімальні середні загальні витрати ($P > min\ ATC$), підприємство за обсягу виробництва Q_4 буде мати не тільки економічний, але й нормальний прибуток, який є складовою частиною ATC. Це випадок максимізації прибутків підприємства.

2. Якщо ринкова ціна (на графіку — P_3) дорівнює мінімальним середнім загальним витратам ($P = min\ ATC$), підприємство при обсязі виробництва Q_3 буде мати тільки нормальний прибуток. Цей обсяг виробництва є критичним, оскільки подальше зниження ціни або підвищення рівня середніх витрат приведе до того, що фірма почне зазнавати збитків.

3. Якщо ринкова ціна (на графіку — P_2) є меншою, ніж мінімальні середні загальні витрати, але більшою, ніж мінімальні середні змінні витрати (тобто $min\ AVC < P < min\ ATC$), то підприємство буде дійсно зазнавати збитків, але повинно працювати. Обираючи обсяг виробництва Q_2, підприємство мінімізує свої збитки. Це випадок мінімізації збитків підприємства.

4. Якщо ринкова ціна (на графіку — P_1) дорівнює мінімальним середнім змінним витратам (тобто $P = min\ AVC$), то підпри-

ємство буде зазнавати збитків, але повинно працювати. Обираючи обсяг виробництва Q_1, підприємство також мінімізує свої збитки, але це останній, критичний обсяг виробництва даного підприємства за цієї ринкової ціни.

5. Якщо ринкова ціна буде й надалі зменшуватися і стане нижчою, ніж мінімальні середні змінні витрати ($P < min\ AVC$), то підприємство повинно визнати себе банкрутом та провести процедуру банкрутства. Це випадок банкрутства підприємства.

Отже, узагальнюючи все вищенаведене, можна побачити на мал. 7 криву пропозиції цього підприємства.

Але є інші (крім змін обсягу виробництва) способи збільшення прибутку, які використовують підприємства. Це — правило мінімізації витрат та правило максимізації прибутку.

У 10 класі ми з'ясували, що рівновага споживача досягається при рівності граничної норми заміщення благ і співвідношення цін на ці блага. Рівновага ж виробника забезпечується тоді, коли він досягає максимуму виробництва, перерозподіляючи ресурси до тих пір, поки зважені граничні продуктивності $\left(\frac{MP}{P}\right)$ не дорівнюватимуть один одному. *Правило мінімізації витрат* — це умова, згідно з якою витрати мінімізуються у тому випадку, коли остання гривня (екю, долар, фунт тощо), витрачена на кожний ресурс, дає однакову віддачу — однаковий граничний продукт, тобто: $\frac{MP_1}{P_1} = \frac{MP_2}{P_2} = \ldots = \frac{MP_n}{P_n}$.

Правило мінімізації витрат забезпечує рівновагу положення виробника. Коли віддача всіх факторів однакова, завдання їх перерозподілу відпадає, оскільки вже немає ресурсів, які приносять більший дохід порівняно з іншими. Виробник перебуває в положенні рівноваги. Так досягається оптимальна комбінація факторів виробництва, що забезпечує максимізацію випуску. Правило мінімізації витрат стосується не лише набору всіх ресурсів, але й використання одного і того самого ресурсу в різних виробничих процесах.

Гранична продуктивність ресурсу є мірою його внеску у виробництво благ. Цей внесок залежить не лише від його властивостей, але і тих пропорцій, які існують між ним та іншими ресурсами.

Якою мірою потрібний той або інший ресурс у виробництві? Чим визначається міра його використання? Передусім різницею між доходом (виручкою), яку він приносить, і витратами, пов'язаними з його використанням. Раціональний виробник прагне максимізувати цю різницю.

Правило максимізації прибутку на конкурентних ринках означає, що граничні продукти всіх факторів виробництва у вартісному вираженні дорівнюють їх цінам, або що кожний ресурс використовується до тих пір, поки його граничний продукт у грошовому вираженні не дорівнюватиме його ціні. Тому, згідно з теорією граничної продуктивності, кожному фактору виробництва надається той дохід, який він створює. Тобто $\frac{MP_1}{P_1}=\frac{MP_2}{P_2}=\ldots=\frac{MP_n}{P_n}=1$.

Правило максимізації прибутку є подальшим розвитком правила мінімізації витрат. Якщо правило мінімізації витрат відображало, що $\frac{MP_1}{P_1}=\frac{MP_2}{P_2}=\ldots=\frac{MP_n}{P_n}$, то правило максимізації прибутку стверджує, що це співвідношення дорівнює одиниці.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Якщо граничні витрати дорівнюють ринковій ціні, конкурентна фірма отримує економічний прибуток та має оптимальний розмір виробництва». Свою відповідь обґрунтуйте.

Відповідь. Це твердження є неправильним. В умовах конкуренції підприємство визначає оптимальний розмір виробництва згідно із «золотим правилом бізнесу»: фірма максимізує прибутки або мінімізує збитки за умови, якщо граничні витрати дорівнюють ринковій ціні. Але щоб отримувати економічний прибуток, ціна має бути більшою, ніж мінімальні середні загальні витрати. Тобто визначаючи оптимальний обсяг виробництва за «золотим правилом бізнесу», фірма матиме економічний прибуток лише в тому випадку, якщо ринкова ціна буде більшою, ніж мінімальні середні загальні витрати.

Запитання та завдання

1. Що нового вносить гранична теорія у розв'язання проблеми визначення оптимального обсягу виробництва?
2. Якщо ринкова ціна буде більшою, ніж середні загальні витрати, що́ отримує фірма в умовах досконалої конкуренції? Свою думку проілюструйте графічно.
3. Якщо ринкова ціна буде нижчою, ніж середні загальні витрати, але більшою, ніж середні змінні витрати, то як слід діяти підприємству і чому?
4. У якому випадку підприємство є банкрутом і чому?
5. Які ще методи збільшення прибутку мають підприємства?

ПРАКТИКУМ

Тестові завдання

1. Ізокванта функції виробника ілюструє:
   - **А** весь набір можливих рівнів виробництва за зміни кількості трудових ресурсів
   - **Б** весь набір можливих рівнів виробництва за зміни кількості капітальних ресурсів
   - **В** усі комбінації праці та капіталу для виробництва одного й того самого обсягу виробництва
   - **Г** усі комбінації праці та капіталу, які максимізують прибуток
2. Граничний продукт дорівнює:
   - **А** обсягу продукції, поділеному на кількість трудових ресурсів
   - **Б** обсягу продукції, яку можна виробити при використанні останньої одиниці праці
   - **В** додатковій кількості продукції від додатково залученої одиниці робочої сили
   - **Г** додатковій кількості продукції, виробленої на підприємстві в цей день
3. Бухгалтерський прибуток за розміром:
   - **А** перевищує економічний прибуток, тому що він визначається без урахування внутрішніх, неявних витрат
   - **Б** перевищує економічний прибуток, тому що він визначається без урахування податків і відсотка за кредит
   - **В** перевищує економічний прибуток, тому що він визначається без урахування постійних і змінних витрат
   - **Г** дорівнює виторгу від реалізації
4. Загальні витрати виробництва — це:
   - **А** сума зовнішніх та економічних витрат
   - **Б** сума альтернативних і змінних витрат
   - **В** сума постійних і внутрішніх витрат
   - **Г** сума постійних і змінних витрат
5. Змінні витрати виробництва — це:
   - **А** витрати на виробничі ресурси, ціни яких змінюються
   - **Б** витрати, які має підприємство час від часу
   - **В** витрати, які змінюються зі зміною обсягу виробництва
   - **Г** усі відповіді правильні
6. Відомо, що витрати приватного підприємства включають: орендну плату — 6000 грн, плату за землю — 1100 грн, зарплату найманих робітників — 74 000 грн, зарплату адміністративного персоналу — 15 200 грн, витрати на сировину та матеріали — 103 000 грн. Постійні витрати підприємства становлять:
   - **А** 7100 грн
   - **Б** 22 300 грн
   - **В** 81 100 грн
   - **Г** 1 777 000 грн

7. При збільшенні випуску продукції з 5 до 8 одиниць загальні витрати підприємства збільшаться з 98 до 110 грн. Граничні витрати на виробництво 7-ї одиниці товару становлять:

А 4 грн **Б** 6 грн
В 12 грн **Г** 98 грн

8. «Золоте правило бізнесу» стверджує:

А досягни обсягу виробництва, за якого $MR = MC$
Б збільшуй обсяг виробництва, поки воно приносить нормальний прибуток
В нарощуй виробництво, поки $P > ATC$
Г нарощуй виробництво, поки $TR = TC$

9. Точка беззбитковості графічно відповідає точці перетину кривих:

А середніх витрат та ціни
Б загальних витрат і загального доходу
В середніх витрат і загальних витрат
Г граничних витрат і загальних витрат

10. Установіть відповідність між змістом економічних понять та їх назвою.

1 оплата за ресурси зовнішнім постачальникам, що не належать до власників даної фірми	**А** бухгалтерські витрати
2 плата за власні ресурси, необхідна для того, щоб залучити й утримати їх у даному виді діяльності	**Б** загальний дохід
3 усі грошові витрати підприємства, які складаються зі змінних та постійних витрат	**В** загальні витрати
4 виторг підприємства від реалізації продукції	**Г** неявні витрати
	Д граничний дохід

? Запитання та завдання

1. Визначте, чи правильне твердження. Свою відповідь обґрунтуйте. 1) Якщо перед менеджером стоїть завдання розширити виробництво у короткостроковому періоді, коли змінним ресурсом є праця, то надійнішим індикатором для прийняття рішення про залучення до виробництва додаткового працівника є динаміка загального продукту. 2) Економічний прибуток визначається як різниця між загальним доходом та грошовими витратами, які підприємство несе, щоб закупити необхідні ресурси для виробництва. 3) Крива загальних середніх витрат, починаючи з певного обсягу випуску продукції, стрімко зростає за законом спадної продуктивності змінного ресурсу. 4) У короткостроковому періоді підприємство отримує максимальний прибуток за мінімальних змінних витрат.

2. Припустимо, що виробник вікон діє у короткостроковому періоді і знає, що в міру збільшення кількості робітників від однієї до сімох осіб кількість вироблених вікон змінюється таким чином: 10, 17, 22, 25, 26, 25, 23. 1) Розрахуйте граничну та середню про-

дуктивність праці для цієї функції виробництва. 2) Чи демонструє ця функція спадну віддачу від масштабів? Поясніть свою думку.

3. Під час збою комп'ютерної програми у звіті підприємства про діяльність фірми залишилося лише кілька цифр. Відновіть утрачені дані.

Q	*FC*	*VC*	*TC*	*AFC*	*AVC*	*ATC*	*MC*
0			120				
10						40	
20							
30			548				6

4. Підприємство має постійні витрати в розмірі 3900 грн. Ринкова ціна одиниці товару складає 2000 грн. Заповніть таблицю та визначте, який обсяг виробництва повинна мати фабрика, щоб отримувати максимальний прибуток.

Q	*FC*	*VC*	*TC*	*AFC*	*AVC*	*ATC*	*MC*	*TR*	π
5					1200				
6					1160				
7					1100				
8					1180				
9					1340				
10					1420				

? Готуємося до економічного турніру

1. Наведіть приклади процесів виробництва, у яких: 1) короткостроковий період означає тиждень, а довгостроковий період — будь-який період, довший за тиждень; 2) довгостроковий період може складати місяць.

2. Ізокванти за своїм змістом є близькими до кривих байдужості, які розглядалися у 10 класі при вивченні поведінки споживача. Складіть порівняльну характеристику кривих байдужості та ізоквант. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

Характеристики	Криві байдужості	Ізокванти
Виражають зв'язок між		
Застосовуються для вивчення поведінки		
Можливість кількісного визначення		

3. Покажіть, що функція виробництва Кобба—Дугласа при $A = 5$, $\alpha = 0{,}3$, а $\beta = 0{,}7$ виявляє постійну віддачу за обсягом. (*Підказка*: насамперед визначте обсяг виробництва, якщо $K = 40$, а $L = 200$. Тоді скористайтеся даними $K = 80$, а $L = 400$).
4. Поясніть, як закон спадної граничної продуктивності змінного ресурсу впливає на динаміку загальних витрат у короткостроковому періоді.
5. Визначте, чи правильне твердження: «Економічні витрати можна зрозуміти за допомогою кривої виробничих можливостей».

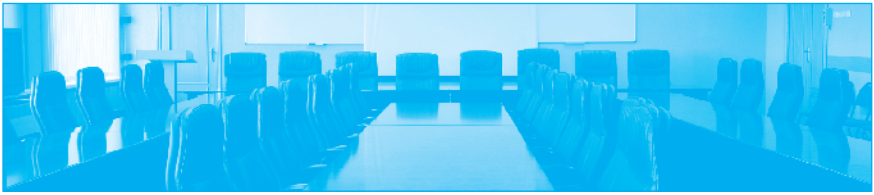

ТЕМА 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

§ 12. Джерела фінансування діяльності підприємства

Останніми роками в Україні відбуваються глибокі економічні зміни у сфері фінансово-кредитних відносин, які пов'язані з розвитком комерційних банків, інвестиційних фондів, страхових компаній, кредитних спілок та інших фінансових установ. Ці умови вимагають від фахівців підприємств, які відповідають за їх фінансову діяльність, кваліфікованої оцінки фінансового стану підприємства, прийняття ефективних управлінських рішень, без чого шанси на успіх у конкурентній боротьбі значно зменшуються.

Фінансова діяльність підприємства — це одна з управлінських функцій, яка пов'язана з управлінням процесами формування і використання фінансових ресурсів на підприємстві.

Фінансові ресурси підприємства — це грошові фонди цільового призначення, які формуються на підприємстві і використовуються для реалізації його статутних цілей.

Усі фінансові ресурси можна поділити на внутрішні та зовнішні фінансові ресурси.

Внутрішні фінансові ресурси (або власний капітал) — власні гроші, які підприємство витрачає на організацію та фінансування підприємницької діяльності. Якщо власний капітал становить більшу частину фінансових ресурсів підприємства — це запорука успішної, конкурентоспроможної роботи підприємства.

Внутрішні фінансові ресурси складаються: зі статутного капіталу, пайового капіталу; додатково вкладеного капіталу; іншого резервного капіталу; нерозподіленого прибутку тощо.

Фінансово-господарча діяльність підприємства будь-якої організаційно-правової форми і форми власності розпочинається з формування статутного капіталу. *Статутний капітал* — це фінансові ресурси підприємства у вигляді коштів (або вкладень у майно), матеріальних цінностей, нематеріальних активів, цінних паперів, які закріплені за підприємством на правах власності.

Розмір статутного капіталу підприємства значною мірою визначає масштаби його виробничої діяльності, впливає на можливість зовнішнього фінансування, ділову репутацію підприємства. Крім цього, розмір статутного капіталу, який обумовлює участь кожного із засновників, акціонерів у капіталі підприємства, є критерієм визначення суми прибутку, який кожний із них отримує при його розподілі.

Початковий розмір статутного капіталу фіксується в статуті або установчому договорі, які в обов'язковому порядку подаються до органів влади під час державної реєстрації підприємства. Контролюючі державні органи (податкові адміністрації), а також банки стежать за розміром статутного капіталу та за тим, щоб кожний засновник вніс свою частку у статутний капітал своєчасно.

Як уже зазначалося, від засновників у статутний капітал можуть надходити не тільки гроші, майно (будівлі, машини, устаткування, транспортні засоби, сировина, матеріали тощо) і цінні папери, а й нематеріальні активи. До нематеріальних активів належить *вартість права* користування винаходами, промисловими зразками, технологіями, ноу-хау тощо.

Законодавство України передбачає мінімальні розміри статутних капіталів, нижче за які державна реєстрація підприємства не допускається. Так, у 2010 р. розміри статутних капіталів для товариства з обмеженою відповідальністю встановлені у розмірі однієї мінімальної зарплати (цього року вона становила 744 грн), а для акціонерних товариств — 1250 мінімальних зарплат, офіційно встановлених на даний момент часу.

Незалежно від виду підприємства статутний капітал може збільшуватися за рахунок реєстрації додаткових внесків до нього (через акції, паї тощо), безпосереднього приєднання до нього частини отриманого прибутку, зарахування до нього частини резервного капіталу, який створюється на підприємстві згідно з установчим договором.

Статутний капітал, який формується у споживчих товариствах, колективних сільськогосподарських підприємствах, кооперативах за рахунок пайових внесків, має назву *пайового капіталу.*

Додатковий вкладений капітал відображає наявність і рух в акціонерних товариствах так званого емісійного доходу, тобто різниці між продажною і номінальною вартістю випущених акцій.

Резервний капітал утворюється на підприємствах за рахунок чистого нерозподіленого прибутку на умовах, зафіксованих в установчих документах. За рахунок резервного капіталу підприємство може покривати збитки від своєї господарської діяльності, а також збільшити статутний капітал.

Нерозподілений прибуток — це залишок одержаного прибутку підприємства, не витраченого за відповідними напрямками на дату складання звіту.

Окрім внутрішніх фінансових ресурсів підприємство може залучати і зовнішні фінансові ресурси, які в умовах ринкової економіки набувають великого значення.

Зовнішні фінансові ресурси — це фінансові ресурси, які підприємство може отримати ззовні на фінансовому ринку. Вони представлені коштами, які отримує підприємство від продажу власних акцій, облігацій та інших видів цінних паперів, а також позичковими коштами або великими інвестиціями.

Таким чином, зовнішні фінансові ресурси складаються з господарських зобов'язань перед третіми особами (довгострокові і короткострокові кредити банків, облігаційні позики, а також кредити інших підприємств у вигляді векселів).

У складі зовнішніх фінансових ресурсів останніми роками підвищується роль страхового ринку, що розвивається, який надає підприємству страхові відшкодування за ризиками. Крім того,

нині у складі зовнішніх коштів підприємства з'явилися пайові й інші внески засновників, а також прибутки за цінними паперами, що емітують інші підприємства. Можливе й таке джерело зовнішніх фінансових ресурсів, як бюджетні асигнування та субсидії. Більш детальний розгляд змісту зовнішнього фінансування і причин їх вибору підприємством ми розглянемо пізніше.

Усі підприємці зацікавлені в раціональному, ефективному використанні фінансових ресурсів підприємства. Із цієї причини поняття «економія фінансових ресурсів» та «ефективність використання фінансових ресурсів» повинні мати певну змістовну й кількісну визначеність. Коли йдеться про ефективне використання матеріальних, трудових, природних ресурсів, відбувається порівняння витрат на придбання відповідних ресурсів із досягнутим результатом (випуском продукції), тому й показниками ефективності є зниження фондомісткості та матеріаломісткості продукції, а також зниження витрат живої праці на одиницю продукції (трудомісткості). Вочевидь, це зниження сприяє також економії і фінансових ресурсів, оскільки економія виробничих ресурсів водночас забезпечує зростання грошових нагромаджень та зменшення потреби підприємства в додаткових витратах на приріст статутного та інших грошових фондів.

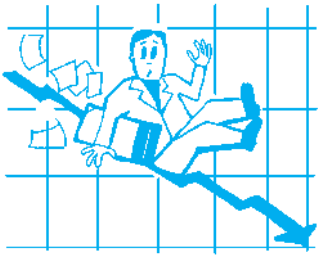

Проте це не означає, що поняття «ефективне використання фінансових ресурсів» не має самостійного значення та своїх показників. Певною мірою робити висновки про ефективність використання фінансових ресурсів (і про ефективність фінансової діяльності підприємства) можна шляхом порівняння досягнутого результату господарської діяльності (прибутку) із сумою фінансових ресурсів, які були використані підприємством за звітний період.

Проте, звісно, не можна абсолютизувати ці показники під кутом лише використання фінансових ресурсів, оскільки прибуток відображає й ступінь використання виробничих ресурсів. Жодне підприємство не застраховане від збитків, зниження обсягу виробництва внаслідок технологічних збоїв, несприятливих природних явищ або зниження трудової дисципліни.

Навчаємося разом

Підприємство у 2010 р. мало середньорічну суму фінансових ресурсів у розмірі 5246 тис. грн і при цьому отримало прибуток у роз-

мірі 1856 тис. грн, а у 2011 р. відповідно 6124 тис. і 2136 тис. грн. Визначте, чи ефективно використовувалися фінансові ресурси підприємств у 2011 р.

Розв'язання. Дані свідчать, що на кожну гривню фінансових ресурсів у 2010 р. було отримано 35,4 коп. прибутку (1856 тис. грн / 5246 тис. грн), а у 2011 р. — лише 34,9 коп. (2136 тис. грн / 6124 тис. грн), тобто менше, що свідчить про зниження ефективності використання фінансових ресурсів на підприємстві у 2011 р.

? Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «фінансові ресурси підприємства».
2. Охарактеризуйте окремі складові внутрішніх фінансових ресурсів.
3. Що таке статутний капітал і як він створюється на підприємстві?
4. Що таке зовнішні фінансові ресурси підприємства і які джерела їх утворення?
5. Що ви розумієте під ефективним використанням фінансових ресурсів? Наведіть приклад.

§ 13. Фінансова звітність підприємства. Оцінка фінансових результатів діяльності підприємства

Управління виробничою та фінансовою діяльністю підприємства вимагає наявності відповідним чином обробленої і представленої фінансової інформації та фінансових показників. Підприємець повинен розуміти значення фінансової документації для діяльності підприємства, знати методику аналізу фінансових документів, мати навички підприємницького відбору й аналізу періодичної звітності підприємства.

Грамотно складена й оформлена фінансова звітність — важливий чинник успішного підприємництва, оскільки дозволяє підприємцеві по-новому поглянути на стан речей на підприємстві, досягнути результатів фінансово-господарської діяльності, оцінити її перспективи.

Основними фінансовими документами підприємства (формами фінансової звітності) є річний і квартальні бухгалтерські баланси, звіти про фінансові результати та їх використання, додатки до балансу.

Виробничі ресурси є матеріальною основою діяльності підприємств. Від раціональності їх використання залежить ефективність діяльності всіх структурних підрозділів підприємства. Керівництву підприємства необхідно мати вичерпну, достовірну інформацію про наявність ресурсів у господарстві, їх стан і розміщення, а також про джерела їх формування. Таку узагальнену та згруповану у відповідному порядку інформацію вони отримують за допомогою бухгалтерського балансу, який є одним з основних фінансових документів підприємства.

Бухгалтерський баланс підприємства (фр. *balance* — ваги) — це зведена таблиця, що відбиває в грошовій формі стан, розміщення, використання і джерела засобів підприємства.

Бухгалтерський баланс — це звіт про фінансово-майновий стан підприємства, який відображає на певну дату його активи, зобов'язання та власний капітал. Він будується у вигляді двосторонньої таблиці. У лівій частині балансу, що називається *активом*, показують склад і розміщення ресурсів підприємства (активів), а у правій, що називається *пасивом*, — джерела формування ресурсів, зазначених в активі балансу.

Актив та пасив балансу складається з окремих статей, кожна з яких відображає величину певного економічного однорідного виду майна або його джерел. Статті бухгалтерського балансу, у свою чергу, об'єднуються в економічно однорідні групи майна та джерел його утворення — розділи. У бухгалтерському балансі підприємства виділено три розділи активу і п'ять розділів пасиву.

У першому розділі активу бухгалтерського балансу подають дані про наявність таких активів підприємства, як нематеріальні активи, основні засоби, незавершене будівництво, довгострокові фінансові інвестиції тощо.

У другому розділі активу балансу наводять дані про виробничі запаси, незавершене виробництво, готову продукцію, товари, гроші та їх еквіваленти, поточну дебіторську заборгованість, поточні фінансові інвестиції тощо.

У третьому розділі активу дають інформацію про суму витрат майбутніх періодів. А саме: записують витрати на підготовку та освоєння нових виробництв і агрегатів, сплачені авансом орендні платежі, оплату страхового поліса, передплату на періодичні та довідкові видання тощо.

У першому розділі пасиву фіксують дані про наявність власного капіталу підприємства з урахуванням сум збитків, заборгованості власників за внесками до статутного капіталу та вилученого капіталу.

У другому розділі пасиву балансу подають інформацію про витрати на оплату майбутніх відпусток, гарантійні зобов'язання, а також залишки коштів фінансування і цільових надходжень, отриманих із бюджету та інших джерел.

У третьому розділі пасиву балансу подають інформацію про довгострокові кредити банків та фінансові зобов'язання, відстрочені податкові зобов'язання тощо.

У четвертому розділі пасиву балансу подають дані про короткострокові кредити банків, векселі, які видані за кредиторську заборгованість, поточні зобов'язання за розрахунками тощо.

У п'ятому розділі пасиву балансу записують інформацію про отримані авансові платежі за здані в оренду основні засоби та інші необоротні активи тощо.

Підсумок активу не може бути більшим або меншим за підсумок пасиву, оскільки загальна вартість майна господарства завжди повинна дорівнювати сумі тих джерел, за рахунок яких воно утворене. Це є основною властивістю балансу: підсумок активу має дорівнювати підсумку пасиву. Наявність розбіжностей між підсумками активу і пасиву балансу свідчить про помилки, допущені в облікових записах або при складанні самого балансу.

Окрім бухгалтерського балансу річна і квартальна звітність підприємства включає також звіт про фінансові результати діяльності підприємства і їх використання.

Метою складання звіту про фінансові результати є надання користувачам повної, правдивої та неупередженої інформації про доходи, витрати, прибутки і збитки від діяльності підприємства за звітний період.

Звіт про фінансові результати складається з трьох розділів.

У першому розділі «Фінансові результати» відображається сума доходів і витрат від усіх видів діяльності підприємства і визначається чистий прибуток або збитки за звітний період.

У другому розділі «Елементи операційних витрат» розкривається інформація про операційні витрати підприємства, понесені в процесі діяльності протягом звітного періоду.

Розділ третій «Розрахунок показників прибутковості акцій» заповнюється виключно акціонерними товариствами.

До звіту про фінансові результати обов'язково додається спеціальна «Довідка до звіту про фінансові результати і їх використання», що містить детальну інформацію про розмір сплачуваних до бюджету податків і порядок їх відрахування.

Фінансовий результат діяльності підприємства є кінцевою грошовою оцінкою різних сторін виробничої, комерційної і фінансової діяльності підприємства. Найбільш важливими фінансовими

показниками діяльності підприємства є балансовий прибуток, оподатковуваний прибуток, чистий прибуток тощо.

Балансовий прибуток визначається як різниця між загальним доходом (виручкою) від реалізації продукції і витратами на виробництво реалізованої продукції. Він є початковою величиною для нарахування податкових платежів. Для обчислення **оподатковуваного прибутку** балансовий прибуток коригується: збільшується на суму перевищення витрат на оплату праці понад нормативні, зменшується на суму рентних платежів, що вносяться до бюджету, а також на суми прибутків, отриманих за цінними паперами, що належать підприємству, і прибутків, отриманих від участі в спільних підприємствах.

Сума податків на прибуток визначається виходячи з величини прибутку оподаткування з урахуванням пільг, що надаються, і ставки податку на прибуток.

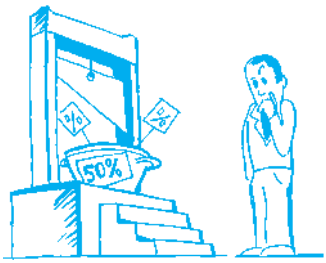

Різниця між оподатковуваним балансовим прибутком і величиною податку з урахуванням пільг є **чистим прибутком підприємства**. Напрями використання чистого прибутку визначаються підприємством самостійно, виходячи із договору про заснування або інших документів. Чистий прибуток підприємства є тим показником, за яким визначається кінцевий фінансовий результат діяльності виробничого підприємства.

Крім цього, загальну фінансову оцінку діяльності виробничого підприємства і міру прибутковості його функціонування визначає показник рентабельності.

Рентабельність — це якісний вартісний показник, що характеризує рівень віддачі витрат або міру використання наявних ресурсів у процесі виробництва і реалізації товарів, робіт і послуг.

В економічному аналізі використовуються різні показники рентабельності. Одні з них визначають прибутковість підприємств у співвідношенні до вкладених фінансових ресурсів — це *ресурсні показники рентабельності*. Інші показники визначають прибутковість підприємства у співвідношенні до поточних витрат на виробництво продукції — це *витратні показники рентабельності*.

Основним показником рентабельності діяльності підприємства є **рентабельність капіталу**, який розраховується як відношення одержаного прибутку до оподаткування (прибуток від реалізації продукції) до всього вкладеного капіталу:

$$R_D = \frac{\pi}{K},$$

де R_D — рентабельність діяльності підприємства; π — прибуток без вирахування податку на прибуток; K — сума всіх фінансових ресурсів підприємства.

У знаменнику цієї формули можуть бути або внутрішні, або всі фінансові ресурси підприємства, як внутрішні, так і зовнішні (власний та позичковий капітал).

На практиці часто зустрічається показник *чистої рентабельності* використання фінансових ресурсів. Він розраховується у такий самий спосіб, тільки в чисельнику береться чистий прибуток, тобто прибуток, зменшений на розмір податків до бюджету. Цей показник характеризує розрахункову рентабельність, тобто прибутковість, яка враховує лише прибуток, що залишається на підприємстві.

$$R_D = \frac{Ч_\pi}{K},$$

де $Ч_\pi$ — чистий прибуток діяльності підприємства.

На відміну від ресурсних показників, **рентабельність поточних витрат підприємства** характеризує вигідність для підприємства виробництва продукції та окремих її видів і розраховується як відношення чистого прибутку підприємства до загальних витрат виробництва.

$$R_D = \frac{Ч_\pi}{TC},$$

де TC — загальні витрати на виробництво продукції.

Так, якщо чистий прибуток дорівнює 0,6 млн грн, а загальні витрати виробництва — 4,0 млн грн, то рентабельність становитиме 15 % $\left(\frac{0{,}6}{4} \cdot 100\right)$. Таким чином, на 1 грн витрат підприємство отримало 15 коп. чистого прибутку. Збільшення рентабельності виробництва продукції є показником ефективності виробництва та реальною оцінкою фінансових результатів діяльності підприємства.

Навчаємося разом

На підставі наведених даних фінансового звіту підприємства «Оріон» за 2009 р. розрахуйте розмір прибутку від реалізації продукції; прибуток, що підлягає оподаткуванню цього року, та чистий прибуток підприємства. Якою є рентабельність виробництва продукції на цьому підприємстві?

Показники	Сума, тис. грн	Показники	Сума, тис. грн
Загальний дохід від реалізації продукції	458 975	Сума перевищення витрат на оплату праці	95
Витрати на виробництво реалізованої продукції	225 128	Рентні платежі	176
Податок на додану вартість	91 795	Прибутки за цінними паперами підприємства	12,2
Акцизи	12 948	Прибутки від участі у спільних підприємствах	21,6

Розв'язання. Прибуток від реалізації (балансовий прибуток) = Загальний дохід – Витрати на виробництво – Податок на додану вартість – Акцизи = 458 975 – 225 128 – 91 795 – 12 948 = 129 104 тис. грн.

Прибуток, що оподатковується = Балансовий прибуток + Сума перевищення витрат на оплату праці – Сума рентних платежів, що вносяться до бюджету – Сума прибутків за цінними паперами підприємства – Прибутки від участі у спільних підприємствах = 129 104 + 95 – 176 – 12,2 – 21,6 = 129 147,6 тис. грн.

Прибутки від участі в спільних підприємствах теж відраховуються, оскільки до них застосовується окремий порядок оподаткування.

Чистий прибуток підприємства = Прибуток, що оподатковується · Норма оподаткування (25 %) = 129 147,6 · 0,75 = 968 560,7 тис. грн.

Розрахуємо *рентабельність виробництва продукції:*

$$\frac{\text{Чистий прибуток}}{\text{Витрати на виробництво продукції}} = \frac{96\,860{,}7}{225\,128} \cdot 100\,\% = 43\,\%,$$ тобто на 1 грн витрат підприємство отримує 43 коп. чистого прибутку.

Запитання та завдання

1. Які фінансові документи складаються на підприємстві і для чого вони необхідні?
2. Що таке бухгалтерський баланс? Охарактеризуйте зміст двох частин балансу.
3. Якою є мета складання фінансового звіту? Що дає підприємцю інформація фінансового звіту?
4. За якими показниками оцінюються фінансові результати діяльності підприємства?
5. Як розраховується рентабельність виробництва?

§ 14. Способи залучення зовнішніх фінансових ресурсів підприємства

Ринкові умови діяльності підприємства породжують об'єктивну необхідність поряд із власними коштами, які є у розпорядженні підприємця, використовувати й **зовнішні фінансові ресурси (позичкові ресурси)**, серед яких: банківські кредити (довгострокові та короткострокові), товарний кредит та кредити під цінні папери.

Товарний кредит виникає в розрахунках за матеріальні цінності, виконані роботи, надані послуги. Вони передаються у власність підприємця-боржника на умовах угоди, що передбачає відстрочення кінцевого розрахунку на певний строк та під відсотки. Поширеною формою отримання товарного кредиту є видача підприємством векселів своїм постачальникам.

Вексель — це цінний папір, письмове боргове зобов'язання чітко встановленої форми, яке засвідчує обов'язок боржника (векселедавця) сплатити певну грошову суму в певний строк своєму кредитору, власнику векселя (векселетримачу). Повна сума векселя містить номінальну суму та обумовлені у векселі відсотки.

Кредит під цінні папери — це кошти, які залучаються підприємством-боржником від інших юридичних або фізичних осіб шляхом випуску (емісії) та продажу акцій і облігацій згідно з чинним законодавством.

У 10 класі ви вивчали діяльність підприємства на фондовому ринку як емітента акцій та облігацій при створенні підприємств — акціонерних товариств (тема 12) і зрозуміли, що підприємство має можливість у такий спосіб збільшити власний капітал для створення підприємств, залучаючи зовнішні фінансові ресурси. Але підприємство має можливість і право додаткового випуску і розміщення цінних паперів на ринку з метою залучення додаткових коштів. Ця діяльність підприємства засвідчує також відносини позики і на практиці виступає як кредит під цінні папери підприємства.

Але в умовах ринкової економіки підприємство має можливість виступати як емітент, випускаючи акції, облігації та векселі, і як інвестор, вкладаючи вільні кошти у цінні папери інших підприємств та тримаючи дивіденди (доходи) і цінні папери інших емітентів.

Вкладаючи кошти в цінні папери інших підприємств або банків, підприємство тим самим формує **портфель інвестицій**, який може бути *консервативним* (коли підприємство зацікавлене в стабільному доході) або *агресивним (*коли підприємство націлене на високий дохід із великим ризиком втратити свої капітали).

Між цими цілями існує певне протиріччя, оскільки безпека вкладень грошей, як правило, не сумісна як із прибутковістю, так і зі зростанням капіталу. Щоб досягти компромісу, необхідно *диверсифікувати вкладення*, тобто розподілити капітал між безліччю цінних паперів і підприємств. Інвестиційний портфель підприємства може бути диверсифікований у такий спосіб: у кожний вид цінних паперів вкладено 10 % від загальної вартості всіх вкладень, і це значення може знижуватися до 5 %. Чим перевищення значніше (якщо вкладення в кожний вид цінних паперів перевищує 10 %), тим диверсифікація слабша.

Наприклад, підприємство розподілило свій інвестиційний портфель так: 15 % — в акції нафтовидобувних підприємств; 20 % — в акції нафтопереробних підприємств; 17 % — в акції підприємств, що займаються транспортуванням і реалізацією нафти і нафтопродуктів; 13 % — в акції підприємств, що виробляють хімічну продукцію на основі нафтопродуктів.

Чи можна вважати вдалим формування такого портфеля інвестицій? Швидше за все, ні. Окрім високого рівня відсотка вкладень у кожне конкретне підприємство, усі ці підприємства утворюють єдиний технологічний цикл. Єдиним виправданням для подібних вкладень підприємств є те, що вони зроблені в сировинний комплекс — нафтовий, потреба в продукції якого дуже висока.

Вкладення в цінні папери досить ризиковані, тому необхідно постійно відстежувати кон'юнктуру фондового ринку, щоб збільшити прибутковість вкладень, а не втратити їх. Підприємство може здійснювати це самостійно або за допомогою трастових компаній.

Трастова компанія — це підприємство, яке забезпечує найбільш вигідне і надійне вкладення коштів інвестора, охороняє його інтереси, стежить за фінансовим станом підприємств, у чиї цінні папери вкладені кошти інвестора, забезпечуючи своєчасне отримання відсотків від вкладених коштів.

Окрім зазначених вище способів отримання додаткових коштів і можливостей, усі підприємства мають також змогу отримати зовнішні фінансові ресурси (позичкові) і як фінансові кредити, під якими розуміють надання коштів підприємству як банками, так і небанківською установою (кредитна спілка, недержавні пен-

сійні фонди, страхові компанії тощо) в позику на певний строк для цільового використання та під відсотки. Найбільш поширеною формою фінансових кредитів є банківські кредити.

Підприємство оформлює й отримує **банківський кредит** не стільки й не тільки для покриття збитків та інших можливих прорахунків у діяльності підприємств. Це закономірне явище ринкової економіки, притаманне нормальному та ефективному функціонуванню підприємств.

Підприємства зацікавлені в отриманні короткострокових банківських кредитів для поповнення оборотних коштів. Річ у тому, що підприємства за рахунок власних оборотних коштів створюють мінімальні запаси сировини та матеріалів. Але потреба в коштах для їх створення протягом року коливається. Підприємства із сезонним характером виробництва (наприклад, підприємства, що заготовляють ліс або переробляють сільськогосподарську сировину) повинні в якийсь момент часу зробити такі запаси сировини, яких би вистачило на весь термін переробки. Таким чином, у цих підприємствах виникає потреба в додаткових коштах для накопичення сировини, і тому вони звертаються до банків, щоб отримати кредит.

За сучасних умов доступ до позичкового фонду підприємство має через систему комерційних банків, основною функцією яких є здійснення на договірних засадах кредитного, розрахункового й касового обслуговування підприємств та організацій.

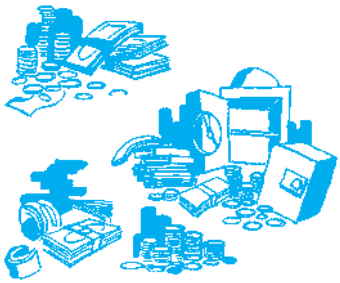

Підприємство й банк укладають *кредитний договір*, який визначає права й зобов'язання позичальника та банку. Банк зобов'язується в певні строки надати кредит підприємству на умовах і за цілями, визначеними в договорі. Фіксується домовленість щодо суми кредиту, строку його погашення, відсоткової ставки за кредитом, обсягу прав банку, пов'язаних із використанням наданого кредиту та забезпеченням його повернення.

Зі свого боку підприємство зобов'язується використати кредит за призначенням, здійснити заходи для своєчасного повернення боргу, сплачувати відсотки за користування кредитом у встановленому розмірі та в установлений строк.

При складанні кредитних угод банк має право обумовити видачу кредиту *укладанням договору застави*. Предметом такого договору є майно (або майнові права), яке не може бути відчужене підприємством-позичальником та на яке може бути накладене

стягнення у випадку невиконання зобов'язання щодо сплати позики. Об'єктами застави можуть бути основні кошти, виробничі запаси, готова продукція, товари, цінні папери; їх вартість має бути достатньою для погашення кредиту, відсотків за користування ним, а також для сплати штрафних санкцій за затримку повернення позички.

Банк має право вимагати видачі кредиту і подання підприємством *гарантії третьої юридичної особи*. Така гарантія — це зобов'язання гаранта погасити борг за позичкою в разі її несплати підприємством-позичальником. Кредитування під гарантію банки застосовують щодо підприємств, фінансове становище яких, за їх оцінкою, визначається нестійким. Щодо таких підприємств банки мають право також запровадити кредитування на умовах *страхування кредитного ризику*. У такому разі підприємство для одержання банківського кредиту спочатку звертається до страхової компанії та складає з нею договір на страхування кредитного ризику.

Банки в процесі кредитування мають право вимагати від підприємства *подання всієї необхідної інформації та звітності для контролю* за використаннями кредиту, фінансовим станом і станом обліку та збереження заставленого майна (бухгалтерські баланси, дані про залишки товарно-матеріальних цінностей тощо), здійснювати перевірки на місцях стану забезпеченості кредитів як за даними бухгалтерського обліку, так і майном.

Кредити, які надаються комерційними банками підприємствам, залежно від термінів кредитування поділяються на короткострокові, середньострокові та довгострокові.

Короткострокові кредити даються строком до 12 місяців в основному для збільшення фонду оборотних коштів. В окремих випадках короткострокові кредити можуть спрямовуватися на закупівлю машин та обладнання.

Середньострокові кредити даються строком на один-три роки, *довгострокові кредити* — на строк від трьох років і більше. Ці кредити видаються на закупівлю капітальних ресурсів, тобто на капітальні вкладення, пов'язані з реконструкцією підприємства, його технічним переозброєнням, упровадженням нової техніки, удосконаленням технології.

Таким чином, підприємства мають можливість отримати додаткові, необхідні для його діяльності позичкові фінансові ресурси як для розв'язання поточних завдань підприємства, так і для його стратегічного розвитку, залучаючи до цього різні установи фінансового ринку.

Навчаємося разом

Підприємство має намір розширити виробництво шляхом будівництва нового цеху і звертається в банк із метою отримання довгострокового кредиту на чотири роки, на суму 1250 тис. грн і на умовах сплати 22 % річних за користування кредитом. Підприємство надає банку інформацію про можливість вчасно сплатити кредит. Чи може банк надати позику за таких умов цьому підприємству?

Інформація про проектні показники нового цеху після проведення інвестування (тис. грн)

Показники	Сума, тис. грн
Річний випуск продукції	2541
Загальні витрати на виробництво продукції	2043
Річний прибуток від реалізації продукції	498
Після оподаткування прибутку підприємство може використати частину прибутку на погашення кредиту	382
Проектний термін будівництва	1 рік

Розв'язання. При розв'язанні питання про видачу кредиту й термін кредитування банк ураховує суму річного прибутку після введення в дію цеху, термін виконання робіт і суму відсотків за кредит. Передусім треба визначити суму, яку підприємство має сплатити банку за кредит: $1250 + (275 \cdot 0{,}22) = 1525$ тис. грн. Це загальна сума боргу банку. Річна сума прибутку, яка призначена на погашення кредиту, становить 382 тис. грн, тобто кредит можна надати на термін: $1525 / 382 = 3{,}99$ міс. Таким чином, банк може надати цей кредит за умов, які пропонуватиме підприємство.

Запитання та завдання

1. Що таке товарний кредит і чому він широко використовується у відносинах між підприємствами?
2. Які установи надають фінансові кредити?
3. Із якої причини підприємства найчастіше звертаються до банків по короткострокові кредити?
4. Якими є умови надання банківських кредитів?
5. Що таке застава і в яких формах вона здійснюється?

§ 15. Мінімізація ризику в діяльності підприємства і страхування

Підприємці у своїй діяльності стикаються не лише з недостатністю фінансових ресурсів, але і з різними видами ризиків. Більше того, в умовах ринкової економіки ризик є ключовим моментом підприємницької діяльності в усіх видах підприємництва.

Ризик — це можливість виникнення несприятливих ситуацій під час реалізації господарських планів і виконання фінансових рішень підприємства. Підприємець у своїй діяльності стикається з різними видами ризику: виробничими, комерційними, фінансовими, інвестиційними і ринковими.

Виробничий ризик пов'язаний із виробництвом і реалізацією продукції (робіт, послуг), здійсненням будь-яких видів виробничої діяльності. Цей вид ризику найбільш чутливий до втрат праці, браку, дефектності виробів, невиконання господарських договорів, причиною яких часто є неплатоспроможність партнерів, відмова партнера від укладання договору після завершення переговорів, укладення договорів із неплатоспроможними партнерами або часткове невиконання партнерами договірних зобов'язань.

Виробничі ризики виникають також у зв'язку зі змінами кон'юнктури ринку і посиленням конкуренції, непродуманою маркетинговою політикою фірми. Так, неправильний вибір ринку збуту, неточна інформація про конкурентів і споживачів, витік секретної комерційної інформації, недобросовісність конкурентів, що використовують недозволені методи, — усе це може негативно позначитися на діяльності підприємства.

Крім того, підприємці несуть виробничі ризики у зв'язку зі збільшенням цін на ресурси, що призводить до непередбачених витрат та їх зростання. Попередити цей вид ризику можливо на підставі ретельного аналізу і прогнозування цін на ринку ресурсів, але зовсім виключити його неможливо, так само як неможливо уникнути й ризику втрати майна підприємства від стихійних лих (пожежі, повені, землетруси тощо), аварійних ситуацій на виробництві й розкрадання майна. У зв'язку з цим підприємці вживають заходів, щоб максимально зменшити ризик їх виникнення, страхують майно, установлюють сувору майнову відповідальність та охорону території підприємства.

Комерційний ризик виникає в процесі реалізації закуплених підприємцем товарів, а також у зв'язку з їх транспортуванням. Підприємці стикаються з можливим підвищенням ціни товарів, які закуповуються, зниженням ціни, за якою реалізується продукція, утратою товару тощо.

Фінансовий ризик може виникнути при здійсненні фінансового підприємництва або фінансових (грошових) угод. Разом із чинниками, які характерні для всіх видів діяльності підприємця, у цій сфері можливі й такі несприятливі ситуації, як неплатоспроможність однієї зі сторін фінансової угоди, уведення обмеження на валютно-грошові операції, несприятлива монетарна політика центрального банку тощо.

Причиною **інвестиційного ризику** може бути знецінення інвестиційного портфеля, який складається з власних і придбаних цінних паперів.

Ринковий ризик пов'язаний із можливими коливаннями ринкових відсотків за кредитами, національної валюти або зарубіжних курсів валют, а можливо, і з тим, і з іншим одночасно.

Звичайно, підприємці намагаються в будь-який спосіб мінімізувати саму можливість виникнення ризику та втрат від нього в господарській діяльності, оскільки втрати від ризику можуть бути різними: матеріальними, трудовими, фінансовими, утрати часу. Особливу групу втрат становлять втрати від дії непередбачених чинників політичного характеру. Вони вносять неочікувані результати в господарську діяльність підприємця, порушують ритм виробництва, знижують прибуток.

Одним із важливих способів мінімізації ризику і невизначеності в підприємницькій діяльності, які використовують підприємці, є страхування ризику. **Страхування ризику** — це передача відповідальності за певні ризики страховій компанії.

Страхування використовували від найдавніших часів. Термін «страхування» усталився на українських землях із часів розвитку страхових послуг у Російській імперії в XIX ст. і має російське походження, відбиваючи зміст слова «страх» у значенні «ризик». Але досвід страхування було запозичено із країн Західної Європи, у яких термін зберіг зв'язок із латинськими коренями. У їх основі — слова «*securus*» і «*sine*», які означають «безтурботний». Таким чином, первісно поняття страхування розвивало ідею захисту та безпеки. Люди завжди об'єднувалися для того, щоб допомагати один одному в негараздах. На цьому ґрунті виникла ідея відшкодування матеріальних збитків шляхом їх перерозподілу між усіма зацікавленими учасниками економічних відносин.

Страхування підприємницьких ризиків в Україні здійснюють страхові компанії різних організаційно-правових форм, таких як акціонерні, командитні або товариства з додатковою відповідальністю. Сутність страхового захисту підприємницької діяльності згідно із Законом України «Про страхування» полягає в нагромадженні й витрачанні грошових та інших ресурсів для здійснення заходів щодо запобігання, подолання або зменшення негативного впливу ризиків і відшкодування пов'язаних із ними втрат.

Страхування — це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством.

Які ризики підприємство може мінімізувати за рахунок страхування? У практиці страхування поширені: страхування капіталу (майнове страхування); страхування перерв у виробництві; страхування технічних ризиків; страхування сільськогосподарських ризиків; страхування перевезень; страхування відповідальності.

Страхова компанія укладає *страховий договір* із підприємством, який є письмовою угодою між підприємством і страховиком, згідно з якою страховик бере на себе зобов'язання в разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату підприємству або іншій особі, визначеній у договорі страхування, а підприємство зобов'язується сплачувати страхові внески у визначені строки та виконувати інші умови договору.

Страхові компанії для виконання своїх зобов'язань формують грошові фонди шляхом акумулювання сплачених фізичними та юридичними особами страхових внесків. За рахунок них страхова компанія здійснює *страхове відшкодування*, яке не може перевищувати розміру прямих збитків, яких зазнав страхувальник, та обмежується страховою сумою. *Страхова сума* — це грошова сума, у межах якої страховик, відповідно до умов страхування, зобов'язаний провести виплату при настанні страхового випадку.

Діяльність страхової компанії є самоокупною, тому за свої послуги вона отримує страхові внески.

Страховий внесок — це плата за зобов'язання компанії відшкодувати в разі їх виникнення матеріальні збитки, завдані за-

страхованому майну, або сплатити страхову суму при настанні певних подій. Він сплачується підприємством до набуття чинності договором страхування або періодично в передбачені ним строки.

Розмір страхового платежу залежить від страхового тарифу і страхової суми, періоду страхування та іноді від деяких інших чинників.

Страховий платіж містить:

- ☑ суму, яка забезпечує виплати страхових сум підприємствам;
- ☑ грошову суму для формування резервів на випадок непередбачених подій;
- ☑ суму, яка покриває витрати страхової компанії на ведення справи;
- ☑ прибуток страхової компанії.

Таким чином, взаємовідносини між підприємством і страховою компанією є взаємовигідними, які надають можливість страховикам працювати за принципом самоокупності, а підприємствам — значно мінімізувати підприємницькі ризики.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Страхова компанія заробляє гроші на нещасті підприємців та громадян».

Відповідь. Це твердження є неправильним. Страхова компанія виступає партнером як громадян, так і підприємців, оскільки несе відповідальність перед ними за можливі збитки або негаразди, із якими стикаються люди. Вона відшкодовує значну частину збитків підприємцям. Підприємці «розділяють» ризик зі страховою компанією, і за це готові платити страхові внески. Страхова компанія дійсно є комерційною фірмою, тому вона не тільки повинна покрити власні витрати на ведення справи підприємства, а й отримати прибуток. Страховий платіж включає як ці суми, так і суму, яка забезпечує виплати страхових сум самим підприємствам.

Запитання та завдання

1. Із якими ризиками стикаються підприємства у своїй діяльності?
2. Охарактеризуйте види ризиків підприємства.
3. Поясніть, як страхування дає можливість мінімізувати ризики підприємств.
4. Наведіть приклади укладання договорів страхування між підприємством і страховою компанією.
5. Що таке страховий внесок? Що він містить?

ПРАКТИКУМ

Тестові завдання

1. Що не належить до внутрішніх фінансових ресурсів підприємства?
   - **А** пайовий капітал
   - **Б** резервний капітал
   - **В** поточна кредитна заборгованість
   - **Г** статутний капітал

2. Що не належить до зовнішніх фінансових ресурсів підприємства?
   - **А** поточна кредиторська заборгованість
   - **Б** вилучений капітал
   - **В** довгострокові кредити
   - **Г** короткострокові кредити

3. Що таке бухгалтерський баланс?
   - **А** звіт про фінансово-майновий стан підприємства
   - **Б** звіт про фінансові результати підприємства
   - **В** звіт про прибутки підприємства та їх використання
   - **Г** звіт про виробництво товарів та послуг на підприємстві

4. Різниця між оподатковуваним балансовим прибутком і величиною податку з урахуванням пільг — це:
   - **А** прибуток від реалізації
   - **Б** балансовий прибуток
   - **В** прибуток до оподаткування
   - **Г** чистий прибуток підприємства

5. Рентабельність капіталу обчислюється як:
   А $R_D = \frac{Ч_\pi}{K}$ **Б** $R_\pi = \frac{Ч_\pi}{TC}$ **В** $R_D = \frac{\pi}{K}$ **Г** $\pi = TR - TC$

6. Рентабельність поточних витрат обчислюється як:
   А $R_D = \frac{Ч_\pi}{K}$ **Б** $R_\pi = \frac{Ч_\pi}{TC}$ **В** $R_D = \frac{\pi}{K}$ **Г** $\pi = TR - TC$

7. Вексель — це:
   - **А** боргове зобов'язання, за яким позичальник гарантує кредитору виплату певної суми після закінчення певного терміну й виплату щорічного прибутку у вигляді фіксованого відсотка
   - **Б** боргове зобов'язання, за яким позичальник гарантує кредитору виплату певної суми після закінчення певного терміну і виплату щорічного прибутку у вигляді «плаваючого» відсотка
   - **В** цінний папір, письмове боргове зобов'язання, яке засвідчує обов'язок боржника сплатити певну грошову суму за матеріальні цінності, виконані роботи, надані своєму кредитору послуги в певний строк
   - **Г** цінний папір, що свідчить про здійснення його власником внеску в капітал підприємства

8. Коли підприємства, що займаються переробкою сільськогосподарської продукції, найчастіше звертаються до банків, щоб отримати короткострокові кредити?

А узимку
Б навесні
В улітку
Г улітку та восени

9. Установіть відповідність між змістом економічних понять та їх назвою.

1 сума, яка складається із суми заборгованості учасників товариств будь-якого типу за внесками до статутного капіталу	**А** статутний капітал
2 фінансові ресурси підприємства у вигляді коштів або вкладень у майно, матеріальні цінності, нематеріальні активи, цінні папери, які закріплені за підприємством на правах власності	**Б** неоплачений капітал
3 утворюється на підприємствах за рахунок чистого нерозподіленого прибутку на умовах, зафіксованих в установчих документах	**В** пайовий капітал
4 статутний капітал, який формується в споживчих товариствах за рахунок пайових внесків	**Г** резервний капітал
	Д вилучений капітал

10. Установіть відповідність між змістом економічних понять та їх назвою.

1 якісний вартісний показник, що характеризує рівень віддачі витрат або міру використання наявних ресурсів у процесі виробництва та реалізації товарів, робіт і послуг	**А** рентабельність капіталу
2 різниця між загальним доходом (виторгом) від реалізації продукції та витратами на виробництво реалізованої продукції	**Б** чистий прибуток
3 різниця між оподатковуваним балансовим прибутком і величиною податку з урахуванням пільг	**В** прибуток від реалізації
4 розраховується як відношення отриманого прибутку до оподаткування (прибуток від реалізації продукції) до всього вкладеного капіталу	**Г** рентабельність
	Д балансовий прибуток

Запитання та завдання

1. Проаналізуйте діяльність комерційних банків із надання кредитів підприємствам в Україні (на прикладі комерційних банків, які працюють у вашому регіоні).
2. Проаналізуйте діяльність страхових компаній із мінімізації ризиків у підприємницькій діяльності (на прикладі страхових компаній, які працюють у вашому регіоні). Які умови пропонують підприємцям страхові компанії у страховому договорі?

Готуємося до економічного турніру

1. Відомо, що одним зі способів отримання зовнішніх фінансових ресурсів є товарний кредит у вигляді векселя. Чи можливо отримати кредит у другого підприємства по безвексельній формі?
2. Чи правильне твердження про те, що заставне майно завжди повинно передаватися тому, хто надає позику?
3. Які переваги мають окремі види цінних паперів підприємства?

ТЕМА 4. УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ

§ 16. Управління підприємством: сутність, функції та моделі

Діяльність підприємства в ринковій економіці потребує ефективних управлінських рішень, які б забезпечували організаційний порядок та ефективну працю робітників по створенню продукції. **Управління,** або **менеджмент** (від англ. *to manage* — керувати), — це діяльність із координації роботи працівників та структурних підрозділів підприємства.

На підприємстві існують різні рівні управлінської діяльності: стратегічне та операційне. Якщо *стратегічний менеджмент* передбачає прогнозування шляхів, способів та результатів її досягнення з урахуванням різноманітних чинників та розроблення стратегічного плану розвитку підприємства, то *операційний менеджмент* визначає зміст практичної діяльності на підприємстві з реалізації цієї розробленої стратегії підприємства.

Під управління на підприємстві підпадають усі сфери та напрямки його діяльності, а саме управління кожної з них включає:

- ☑ *виробничий менеджмент:* прийняття управлінських рішень щодо забезпечення виробництва товарів відповідно до стандартів якості та в потрібній кількості, у призначений час і з мінімальними витратами на виробництво;
- ☑ *інноваційний менеджмент:* генерування та відбір нових ідей, розроблення нової продукції;
- ☑ *менеджмент маркетингу:* вивчення, прогнозування та планування попиту на товари та послуги; організація торгівлі; управління закупівлею товарів, їх запасів, рекламою, комерційними угодами та ін.;
- ☑ *фінансовий менеджмент:* управління рухом коштів, операції з цінними паперами, аналіз фінансової звітності підприємства;
- ☑ *менеджмент персоналу:* система поточного та перспективного планування, організації, розвитку і стимулювання працівників підприємства.

На практиці управління реалізує спеціальна категорія людей — керівники, менеджери, управлінці, які виконують такі **основні функції управління:**

1. *Планування, підготовка й ухвалення управлінського рішення.* Ця функція передбачає формування цілей та загальних напрямків діяльності фірми, розробку системи планів організації та ухвалення різноманітних управлінських рішень, які залежно від тривалості дії можуть бути довго-, короткострокові або разові, а залежно від міри обов'язковості виконання мають категоричний або рекомендаційний характер.

2. *Організація процесу реалізації прийнятих рішень.* Зміст функції є доведення рішення до виконавця, пристосування організаційної структури фірми до завдань наміченої діяльності, підбір працівників для конкретної роботи та делегування їм повноважень, тобто прав використання ресурсів підприємства.

3. *Мотивація персоналу.* Зміст цієї функції полягає у створенні таких умов на підприємстві, щоб персонал фірми працював відповідно до делегованих йому прав та обов'язків із реалізації прийнятих управлінських рішень. У загальному визначенні мотивація — це процес спонукання себе й інших до діяльності для досягнення певної мети.

4. *Контроль за процесом виконання управлінських рішень.* Контроль забезпечує на підприємстві досягнення поставлених

цілей. Він є системою спостереження і перевірки відповідності процесу функціонування структурних підрозділів підприємства прийнятим рішенням, виміру того, що́ було досягнуто за період, і порівняння досягнутого з очікуваними результатами та підготовка необхідних дій, що коригують ситуацію.

Будь-яке підприємство має свою **структуру управління**, під якою розуміють упорядковану сукупність взаємопов'язаних елементів (бригад, цехів, відділів, департаментів тощо), які перебувають між собою в стійких відносинах, що і забезпечує розвиток і функціонування підприємства як єдиного цілого.

Структура управління повинна відбивати цілі й завдання фірми, бути підпорядкованою виробництву і змінюватися разом із ним. Вона має відображати функціональний розподіл праці й обсяг повноважень працівників управління.

Найбільш поширеними моделями структур управління є лінійна та функціональна.

Лінійна структура управління утворюється в результаті побудови апарату управління тільки із взаємно підпорядкованих органів у вигляді ієрархічної правиці (мал. 8). Кожний підрозділ очолює керівник, який наділений усіма повноваженнями і здійснює одноосібне керівництво підлеглими йому працівниками та зосереджує у своїх руках усі функції управління. Сам керівник перебуває в безпосередньому підпорядкуванні керівника вищого рівня.

Мал. 8. Лінійна структура управління

Ця структура управління використовується малими й середніми підприємствами, що здійснюють нескладне виробництво, за відсутності широких коопераційних зв'язків між підприємствами.

До переваг лінійної структури управління належать чіткість розпорядництва, узгодженість дій виконавців, швидкість реакції

у відповідь на прямі вказівки. Недоліками лінійної структури управління є високі вимоги до керівника, який повинен мати різнобічні знання й досвід за всіма функціями управління, величезна кількість інформації, потік паперів, множинність контактів із підлеглими та вищими керівниками.

Функціональна структура управління передбачає, що кожний орган управління спеціалізується на виконанні окремих функцій управління (мал. 9). Виконання вказівок кожного спеціалізованого функціонального органу управління в межах його компетенції є обов'язковими для виробничих підрозділів. Рішення щодо загальних питань приймаються колегіально.

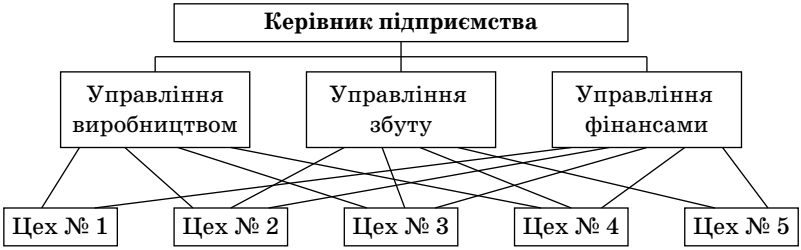

Мал. 9. Функціональна структура управління

Ця система використовується в управлінні підприємствами з масовим і багатосерійним типом виробництва.

Основними перевагами цієї структури є високий рівень компетенції фахівців, що відповідають за здійснення конкретних функцій, зменшена потреба у фахівцях широкого профілю роботи. Цій структурі управління властиві й певні недоліки: труднощі підтримки постійних взаємозв'язків між функціональними службами та можливість дублювання й неузгодженості вказівок і розпоряджень.

Людство давно усвідомило важливість управління як особливого виду діяльності. Визначальним етапом у розвитку управління стало зародження і становлення державності. Перші приклади свідомого управління належать до V—III тис. до н. е. Але галузь управлінських знань (менеджмент) почала формуватися в другій половині XVIII ст., а її становлення відбулося на початку XX ст. в епоху індустріалізації й появи великих за розмірами споживаних ресурсів і масштабами діяльності підприємств.

Школа наукового управління пов'язана з роботами Фредеріка Тейлора (1856—1915 рр.), якого називають «батьком» наукового менеджменту, Френка Гілбрета (1868—1924 рр.) і Ліліан

Гілбрет (1878—1972 рр.) та Генрі Ганта (1861—1919 рр.). Вони вважали, що, використовуючи спостереження, виміри, логіку й аналіз, можна удосконалити багато операцій ручної праці.

Представники школи адміністративного управління (класичної школи) Анрі Файоль (1841—1925 рр.), Ліндел Урвік, Дж. Муні мали безпосередній досвід роботи керівниками вищої ланки управління у великому бізнесі. Їх головним завданням було створення ефективного підприємства на загальних принципах управління, дотримання яких, без сумніву, приведе підприємство до успіху. А. Файоль сформулював такі принципи управління: поділ праці, влада і відповідальність, дисципліна, єдиновладдя, єдність дій, підпорядкованість інтересів, винагорода персоналу, централізація, порядок, справедливість, стабільність персоналу, ініціатива, корпоративний дух.

Наукова школа людських стосунків дає змогу краще забезпечити основну людську потребу в задоволенні працею і повніше виявляти всі потенційні можливості працівників. Її основоположники Абрахам Маслоу (1908—1970 рр.) та Дуглас МакГрегор (1906—1964 рр.) підкреслювали, що ті відносини, які складалися між людьми, перевершували зусилля керівників із мотивації людей грошовими винагородами. Вони вважали, що коли керівництво турбується про своїх працівників, то й рівень задоволення повинен зростати, і це вестиме до збільшення їх продуктивності.

Формування *школи науки управління* пов'язане із застосуванням кібернетики і кількісних методів дослідження для розв'язання проблем планування виробництв та оптимізації його структури, контролю якості, управління виробничими запасами тощо.

У другій половині XX ст. виникла необхідність у нових методах управління, які б урахували сучасні реалії. Так, у 60—70-х рр. XX ст. сформувалися два підходи до управління підприємствами, які інтегрували попередній досвід, — *системний* та *ситуаційний*. Згідно із цими підходами ефективність кожного підприємства забезпечується не якимось одним чинником, а є результатом впливу багатьох чинників, як внутрішніх, так і зовнішніх, тому менеджери повинні застосовувати різні прийоми та методи управлінської діяльності. Основні положення цих підходів в управлінні буди розроблені американськими теоретиками у сфері управління Пітером Друкером, Майклом Портером та Ігорем Ансоффом. Наприкінці 60-х рр. XX ст. теорія менеджменту збагатилася дослідженнями в різноманітних галузях — психології, антропології, математиці, соціології, економіці, правознавстві, логістиці тощо. Найбільш відомими серед цих концепцій є технокра-

тичний менеджмент, управління цілями (стратегічне управління), менеджмент якістю TQM, реінжиніринг, теорія альянсів тощо.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Бажання мати “сильного правителя” до сьогодні є характерним для значної частини населення України».

Відповідь. Так, твердження є правильним. Розвиток основ управління на Заході та Сході Європи відбувався різними шляхами. На Заході вважали, що управління має охоплювати якомога більше способів впливу на людей, урізноманітнюючи в такий спосіб форми і методи управлінської діяльності. На Сході ж на перше місце в управлінні висували силу. У нас ці методи з’явилися разом із татаро-монгольськими набігами й закріпилися у традиціях народу, оскільки бажання мати «сильного правителя» до сьогодні є характерним для значної частини населення України.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «менеджмент».
2. Які функції управління ви знаєте? Охарактеризуйте кожну з них.
3. Які сфери управлінської діяльності вам відомі? Охарактеризуйте менеджмент окремих сфер і напрямів діяльності.
4. Який шлях історичного розвитку пройшла наука менеджменту? Дайте характеристику окремих наукових теорій управління.

§ 17. Бізнес-планування підприємницької діяльності

Із метою ефективного управління і планування підприємницької діяльності, пошуку майбутніх партнерів та інвесторів, отримання банківського кредиту на підприємстві складається бізнес-план. *Бізнес-план* — це документ, який допомагає підприємцям представити задуманий проект у визначеній формі відповідно до розробленої бізнес-ідеї, потреб ринку, можливостей його ресурсного забезпечення та отримання прибутку.

Бізнес-план описує всі головні аспекти діяльності підприємства, аналізує проблеми, із якими воно може зіткнутися, а також визначає способи розв’язання цих проблем, дозволяє зробити висновок про необхідність залучення кредитних або інвестиційних коштів, окупність і прибутковість проекту, а також включає

розроблення мети та завдань, що постають перед підприємцем на найближчу і майбутню перспективу.

Бізнес-плани різних підприємств будуть відрізнятися деталями. Наприклад, існують завдання, які є важливими для виробничих підприємств, а для підприємств роздрібної торгівлі чи підприємств із надання послуг ці питання будуть відсуватися на другий план. Для виробничих підприємств велике значення мають технологія виробництва, сумісність обладнання, інвестиції, планування виробництва, для торговельних підприємств — місце розташування та якість приміщень, постачання та доставка товару, для фірми з надання послуг — потреба в персоналі з певною кваліфікацією, засобах зв'язку, доставці. Тому бізнес-план не має чітко визначеної структури. Але в ньому обов'язково повинні бути відображені основна ідея, мета бізнесу, специфіка підприємницької діяльності, організаційна і виробнича структура, стратегія фінансування, пропозиції щодо інвестицій, перспективи розвитку. Зазвичай бізнес-план має такі розділи:

Розділ 1 — *«Опис підприємства»* — містить короткий опис самого бізнес-плану, який доцільно складати на останньому етапі його розробки. Саме тут подаються уявлення про мету бізнес-плану, характер підприємницької діяльності, ринкові можливості підприємства, склад управлінської команди та потенційних інвесторів, фінансові прогнози, очікувані результати тощо.

Розділ 2 — *«Маркетингова політика»* — визначає загальну стратегію маркетингу, схему реалізації товару чи надання послуг, напрями розвитку рекламної кампанії, методи збуту, шляхи провадження сервісної, гарантійної політики, рекламної діяльності, стимулювання попиту та просування продукту.

Розділ 3 — *«Відомості про конкурентів»* — містить відомості про конкуренцію в тому сегменті ринку, де фірма збирається реалізовувати свою продукцію, оцінюється конкурентоспроможність власної продукції. Крім цього, аналізуються основні конкуренти підприємства, їх фінансове становище, обсяг продажів, діяльність маркетингових служб, а також дається оцінка їх продукції (основні характеристики, якість, дизайн, думка покупців, рівень цін).

У розділі 4 — *«План виробництва»* — надається обґрунтування плану виробництва товару або надання послуг, необхідних для цього ресурсів та порядку їх постачання. Надається інформація про наукові дослідження на підприємстві та співвідношення власних і закуповуваних технологій.

Розділ 5 — *«Організаційний план»* — містить аналіз структури управління підприємства, яка дозволяє визначити основні

управлінські та виконавчі підрозділи, функціональні та лінійні зв'язки і відповідність між ними, стиль управління і діяльності підприємства, пріоритетні настанови для персоналу, символіку, ритуали.

Розділ 6 — *«Юридичний план»* — надає інформацію про правові аспекти діяльності підприємства, засновників та склад керівних органів підприємства, характер власності, забезпечення кредиту, гарантів (поручителів), порядок розв'язання юридичних питань із постачальниками і споживачами.

У розділі 7 — «*Кадрова політика»* — описується кількісний склад та професійний рівень працівників підприємства та способи їх працевлаштування.

Розділ 8 — *«Ризик та страхування»* — надає оцінку та прогнозування наслідків ризиків, які можуть виникнути на шляху розвитку підприємства або реалізації нової бізнес-ідеї, а також способи мінімізації ризику та їх страхування.

У розділі 9 — *«Фінансовий план»* — обґрунтовуються загальні витрати та можливі доходи підприємства, розміри виробництва, доцільні з економічної точки зору, та потреба підприємства в інвестиціях. Крім цього, надаються баланс грошових витрат та надходжень, показники фінансової стійкості і платоспроможності, що дозволяє зробити висновок про те, наскільки пропонований проект доцільний з економічної точки зору.

Розділ 10 — *«Стратегія планування та фінансування»* — завершальний розділ, у якому необхідно охарактеризувати діяльність фірми в ході реалізації проекту, зазначити, як витрачатимуться вкладення, коли можна очікувати їх повного повернення, а також доходів від реалізації проекту.

Таким чином, завдяки розробці бізнес-плану та правильному і зваженому бізнес-плануванню можна відшукати інвесторів для реалізації задуманих планів і забезпечити ретельно підготовлений план розвитку підприємства на майбутню перспективу.

Навчаємося разом

Серед підприємців-початківців існує думка, що створення бізнес-плану необхідне лише для великих підприємств. Чи вважаєте ви таке твердження правильним?

Відповідь. На жаль, така думка дійсно існує серед підприємців-початківців, які схильні недооцінювати роль планування взагалі та під-

готовки обґрунтованого бізнес-плану зокрема. При цьому в бізнесі вони покладаються на власну ініціативу й досвід, сталі неформальні зв'язки в ділових колах та інші обставини. Водночас багато хто з них стикається із серйозними проблемами при спробі чітко викласти своє бачення бізнесу, особливо з обґрунтуванням економічних і фінансових показників. Саме бізнес-план дає можливість усім підприємцям побачити перспективи розвитку власного бізнесу, економічно обґрунтувати бізнес-ідеї, а також запобігти помилковим діям. Бізнес-план — документ, що визначає стратегію й тактику ведення бізнесу, вибір мети, техніки, технології, організації виробництва та реалізації продукції. Наявність грамотно розробленого плану дозволяє активно розвивати підприємництво, залучати інвесторів, партнерів і кредитні ресурси. Тому створення бізнес-плану для підприємців є необхідним і бажаним.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «бізнес-план».
2. Із якою метою створюються бізнес-плани підприємств?
3. Які розділи містить бізнес-план? Охарактеризуйте кожний розділ бізнес-плану.
4. Чим відрізняються бізнес-плани виробничого підприємства від бізнес-планів інших підприємств?

§ 18. Основи управління проектами

Донедавна в жодної людини не виникало питань щодо змісту поняття «проект». Ясна річ, це — креслення, пояснювальна записка, кошториси, на основі яких можна здійснювати, наприклад, будівництво підприємства або житлового будинку. Сьогодні досить часто можна почути словосполучення «реалізувати проект», «спільний проект», «фінансування проекту», «проектний менеджмент» тощо. Більше того, у сучасному розумінні все те, що змінює світ, — спорудження будинку, створення кінофільму, реконструкція або створення підприємства, програми науково-дослідних робіт, розвиток регіону тощо, — є проектами. Ці зміни в розумінні проекту зумовлені появою нових реалій, що увійшли в наше життя.

Проект — діяльність, спрямована на досягнення раніше визначеного результату, створення певного унікального продукту або

послуги за визначених обмеженнях у ресурсах і строках, а також вимогах до якості й припустимого рівня ризику.

Кожний проект має такі ознаки:

- ☑ чіткість цілей, які повинні бути досягнуті з одночасним дотриманням певних технічних, економічних та інших вимог до проекту;
- ☑ усі завдання, роботи, операції, ресурси повинні бути чітко скоординовані в процесі реалізації проекту;
- ☑ проект має чітко визначений термін початку та завершення;
- ☑ обмеженість ресурсів;
- ☑ певний ступінь унікальності мети проекту, умов її досягнення;
- ☑ неминучість різноманітних конфліктів під час реалізації проекту.

Кожний проект незалежно від його складності й обсягу ресурсів має пройти у своєму розвитку певні етапи: від стану, коли «проекту ще немає», до стану, коли «проекту вже немає». Для того щоб провести його через ці етапи, ним потрібно управляти.

Управління проектами — мистецтво управління людськими та матеріальними ресурсами упродовж життєвого циклу проекту. Воно здійснюється за допомогою системи сучасних методів управління з метою досягнення визначених проектом результатів (щодо складу, обсягу робіт, вартості, часу, якості проекту і задоволення учасників).

Керівники проектів відповідають за три аспекти реалізації проекту: терміни, витрати і якість результату. Вважається, що ефективне управління термінами робіт є ключем до успіху за усіма трьома показниками. Там, де терміни виконання проекту серйозно затягуються, дуже вірогідними наслідками є перевитрата засобів і недостатньо висока якість робіт. Тому в більшості методів управління проектами основний акцент робиться на календарному плануванні робіт і контролі за дотриманням календарного графіка.

Виділяють декілька основних чинників (класифікаційних ознак), що характеризують конкретний проект: масштаб, ступінь складності, обсяг ресурсів, строки, місце та умови реалізації. За цими ознаками проекти мають такі різновиди: інвестиційний проект, малі проекти, мегапроекти, короткострокові проекти, якісно бездефектні проекти, мультипроекти, інноваційні проекти тощо.

Інвестиційні проекти — це система організаційно-правових та розрахунково-фінансових документів, необхідних для здійснення певних дій, або таких, що описують ці дії. Об'єктами інвестицій можуть бути підприємства, будинки, споруди, програми загальнодержавного, регіонального або іншого рівня.

Малі проекти — це невеликі за масштабами, прості, обмежені за обсягами програмні заходи (капіталовкладення до 10—15 млн дол., трудовитрати в 40—50 тис. людино-днів).

Мегапроекти — це цільові програми, що включають багато проектів, об'єднаних на основі спільної мети, спільних ресурсів і часу. Такі програми можуть бути міжнародними, державними, регіональними, міжгалузевими, галузевими і мішаними. Мегапроекти мають такі риси: висока вартість (близько 1 млрд дол.), тривалість проекту понад п'ять років, значна трудомісткість (15—20 млн людино-годин на будівництво й проектування), залучення великої кількості учасників.

Короткострокові проекти зазвичай реалізуються на підприємствах та науково-дослідних установах із виробництва нових продуктів різноманітного типу терміном до одного року.

Якісно бездефектні проекти: у ролі домінуючого чинника використовують підвищену якість досягнутого результату (наприклад проект будівництва атомної електростанції).

Мультипроекти — це комплекс взаємопов'язаних проектів.

Інноваційний проект — це комплекс взаємопов'язаних заходів інвестиційного характеру, спрямованих на комерційне застосування науково-технічних розробок, освоєння нових видів продукції, послуг, упровадження новітніх технологій.

Інноваційним визнається проект, який передбачає розробку, виробництво і реалізацію інноваційної продукції. Терміном «інновація» позначаються всі нововведення у виробничій, комерційній, фінансовій, маркетинговій, управлінській та інших сферах, будь-які зміни і вдосконалення, що забезпечують суспільний прогрес, економію витрат, підвищення рівня ефективності виробництва.

Для визначення ролі певного інноваційного продукту, виявлення ступеня його впливу на ефективність виробництва, на зміни в розвитку суспільства важливе значення має класифікація нововведень за ознакою рівня новизни в інновації. Нововведення бувають двох видів: базисні та поліпшуючі.

Базисні (радикальні) нововведення — це нововведення (інновації) на базі нових знань, створених на основі пізнання нових законів та закономірностей (наприклад створення двигуна внутрішнього згоряння, електроенергетики, електроніки тощо). Ці нововведення здатні докорінно змінити різні види діяльності суспільства і потребують проведення повного циклу науково-дослідних і конструкторських робіт, побудови цілої низки суміжних виробництв, упровадження нових методів організації виробничого процесу.

Поліпшуючі нововведення — це нововведення, створені на базі вже існуючих знань і відомих законів та принципів. Вони націлені на вдосконалення вже наявних продуктів і технологій. Прикладом може бути електрична праска, тому що протягом багатьох століть вона вдосконалювалася, але принцип її не змінився.

Поліпшуючі інновації сприяють розвитку нових поколінь уже відомих товарів із покращеними якісними характеристиками або відомих продуктів із якісно новими властивостями. Приклад удосконалення якісних характеристик персонального комп'ютера — це збільшення обсягу пам'яті, швидкості тощо, тобто створення нової моделі комп'ютера. Як свідчать дослідження, кожні п'ять років кількість нових товарів цієї категорії збільшується на 60 %, що становить понад 12 тис. новинок.

Таким чином, інноваційна діяльність спрямована на пошук можливостей, які забезпечують практичне використання наукового, науково-технічного результату та інтелектуального потенціалу. Метою цієї діяльності є отримання нового чи покращеного продукту, способу його виробництва для задоволення суспільних потреб у конкурентоспроможних товарах і послугах. Отже, усі підприємці зацікавлені в інноваційних проектах, оскільки вони дають їм можливість збільшити обсяги виробництва та бути більш конкурентоспроможними на ринку.

Перехід України до ринкової економіки викликав необхідність створення ефективних методів управління підприємствами. Одним із найпродуктивніших сучасних напрямків у цій галузі є управління проектами. У країнах із розвиненою ринковою економікою цей метод набув поширення як еталонний у здійсненні найрізноманітніших проектів — від будівництва побутового об'єкта до розробки космічних програм. Сфера застосування методу управління проектами в Україні також постійно розширюється.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Інновація, винахід та відкриття — це слова-синоніми».

Відповідь. Ні, це твердження є помилковим. Із поняттям «інновація» тісно пов'язані поняття «винахід» і «відкриття», але це не слова-синоніми. Слід насамперед визначити їх зміст. Під винаходом розуміють нові прилади, механізми, інструменти, інші пристрої, створені людиною. Відкриттям є процес отримання раніше не відомих даних або спостереження за раніше не відомим явищем природи. Інновація є матеріалізованим результатом, отриманим від вкладення капіталу в нову техніку або технологію, у нові форми організації виробництва, праці, управління,

у тому числі нові форми контролю, обліку, методи планування. Інновація відрізняється від відкриття та винаходу такими ознаками:

- ☑ відкриття і винахід здійснюються, як правило, на фундаментальному рівні, а інновація — на рівні технологічного (прикладного) характеру;
- ☑ відкриття може бути зроблене винахідником самостійно, а інновація розробляється колективами (лабораторіями, відділами, інститутами);
- ☑ відкриття не має на меті отримання вигоди. Інновація ж завжди націлена на отримання великої суми грошей, прибутку, підвищення продуктивності праці та зменшення витрат.

? Запитання та завдання

1. Розкрийте зміст поняття «проект». Чим відрізняється сучасне визначення проекту від традиційного?
2. Дайте визначення поняття «управління проектами».
3. Наведіть приклади проектів різних рівнів.
4. Яке значення має інноваційна діяльність підприємств? Наведіть приклади.

§ 19. Маркетингова діяльність підприємства

Кожне підприємство зацікавлене в комплексному аналізі ринку та формуванні як ефективної виробничої програми підприємства, так і не менш ефективної збутової політики, оскільки задоволення потреб споживача — головний і єдиний спосіб отримання прибутку. Підприємець повинен підпорядкувати умовам і вимогам ринку всю свою діяльність від науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт, від виробництва продукції до її збуту і післяпродажного сервісу. Ця філософія виробництва називається маркетингом.

Маркетинг (англ. *market* — ринок) — це процес управління виробничо-збутовою діяльністю підприємства, що ґрунтується на постійному комплексному аналізі ринку. Цей процес управління включає: прогнозування і вивчення попиту, товарну політику, ціноутворення, рекламну діяльність підприємства з просування продукції, організацію корпоративної культури тощо.

У розвинених країнах концепція маркетингу пройшла досить тривалу еволюцію від концепції удосконалення виробництва (кінець XIX — 30-ті рр. XX ст.), концепції удосконалення товару та інтенсифікації комерційних зусиль, які передують маркетингу (40—50-ті рр. XX ст.), концепції власне маркетингу (50-ті рр. XX ст.) до власне сучасної концепції соціально-відповідального маркетингу (70-ті рр. XX ст.).

Здійснення концепції маркетингу передбачає два напрями активності фірми — стратегічний та операційний, кожний із яких має свою мету і виконує певні функції. *Стратегічний маркетинг* — це аналітичний етап маркетингової діяльності, спрямований на вибір товарних ринків, на яких фірма має явну конкурентну перевагу, а також на опрацювання стратегій і програм діяльності на кожному з таких ринків. *Операційний маркетинг* — це вже активний процес, спрямований на отримання певного обсягу продажу на конкретних цільових ринках. Від його ефективності, врешті-решт, залежить прибутковість фірми.

Основними функціями маркетингу є аналіз ринкового середовища, ринкові дослідження, аналіз споживачів, планування товару (послуги), збуту, просування товарів, ціни, забезпечення соціальної відповідальності й управління маркетингом. Тому практична діяльність маркетологів при цьому будується відповідно до таких основних *інструментів маркетингу*, а саме: продукт фірми, його ціна, збут і просування на ринок (див. табл. 8, с. 92). Використовуючи ці інструменти, підприємство може впливати на покупців: зацікавлювати їх своєю продукцією, схиляти до здійснення покупок, робити з них лояльних і постійних покупців.

Ключову роль у реалізації маркетингового підходу до ведення підприємницької діяльності відіграють маркетингові дослідження, що дозволяє підприємцям розв'язати завдання, які постають перед ними, а саме: вивчення вимог споживачів до продукту, вивчення рівня конкурентоспроможності продукції на ринку, аналіз попиту й пропозиції на ринку, проведення сегментування ринку, аналіз соціально-психологічних особливостей споживачів продукції та мотивації рішення про покупку.

Маркетингові дослідження — це збір і аналіз інформації та розробка рекомендацій для прийняття управлінських рішень.

До основних методів проведення маркетингових досліджень належить:

Кабінетне дослідження («дослідження за письмовим столом») — обробка вже існуючої вторинної інформації, джерелами якої є: державна статистика, дані, що публікуються виробниками і торговельними організаціями та об'єднаннями, друковані

та електронні ЗМІ, опубліковані звіти дослідних та інформаційних агентств тощо. Основна перевага кабінетного дослідження полягає в його вартості й швидкості проведення, проте інформація, зібрана у такий спосіб, досить часто піддається додатковим експертним оцінкам. Такі оцінки підвищують точність даних і можуть бути отримані різними дослідними методами.

Табл. 8. Основні завдання та функції маркетингу

Інструменти маркетингу	Основні завдання маркетингу
Продукт (товар, послуга)	Розробка нових та удосконалення існуючих продуктів. Розширення асортименту продукції. Прийняття рішень про використання товарних марок, упаковки товару, послуги для покупців (рівень сервісу, доставку, післяпродажне обслуговування тощо)
Ціна	Установлення цін з урахуванням типу ринку, дії конкурентів, співвідношення попиту і пропозиції, етапи життєвого циклу продукту та інших чинників
Розподіл продукту	Планування й формування каналів розподілу продукту: збутових складів, демонстраційних залів, власних торговельних підприємств, торговельних посередників — підприємств оптової та роздрібної торгівлі. Робота із замовленнями покупців. Складування, зберігання та транспортування продукції
Просування продукції	Реклама продукції. Стимулювання (заохочення) купівлі чи продажу товарів або послуг. Пропаганда продукції. Персональний продаж товарів покупцям

Кількісні дослідження проводяться у вигляді особистих або телефонних інтерв'ю.

Особисті інтерв'ю («*face-to-face*») — це опитування у формі особистої бесіди між інтерв'юером і респондентом. Особисті інтерв'ю розрізняються: за типом респондентів (інтерв'ю з фізичними та юридичними особами) і за місцем проведення (удома, в офісі, місцях продажів товарів).

Телефонні інтерв'ю — це індивідуальне інтерв'ю, яке проводиться по телефону. Перевагою методу є оперативність отримання даних, відносна дешевизна, можливість контролювати роботу інтерв'юера. Недоліком телефонного інтерв'ювання є те, що його середня тривалість не повинна перевищувати 15 хвилин.

Якісні дослідження є різноманітними:

Глибинні інтерв'ю — це неформальна особиста (індивідуальна) бесіда, що проводиться за заздалегідь розробленим сценарієм, у процесі якої модератор спонукає респондента до тривалих і ґрунтовних міркувань із низки питань, що цікавить дослідника, із метою зрозуміти істинне ставлення респондента до обговорюваного питання.

Фокус-групові інтерв'ю — це колективне інтерв'ю, сфокусоване на певну тему. У груповій дискусії беруть участь 8—12 підібраних за спеціальними критеріями респондентів, обговоренням проблеми керує професійний модератор. Під час групової дискусії проводиться запис процесу на відеокамеру, який разом зі звітом надається замовникові.

Під час проведення фокус-групових інтерв'ю можливо також тестування аудиторією візуальних і аудіальних матеріалів (наприклад рекламних постерів, логотипів, упаковок тощо). Фокус-група як якісний метод спрямована на глибше розуміння мотивів аудиторії, вивчення її емоційної реакції.

Експертні опитування — метод, який є способом акумуляції наукових знань і практичного досвіду професіоналів. Опитування відбувається за заздалегідь складеним сценарієм обговорення досліджуваної теми. Вони доповнюють кабінетні дослідження та дозволяють отримати сформульовану думку професіоналів.

Хол-тест (hall-test) є спеціальним методом, який ґрунтується на анкетуванні респондентів із приводу уточнення їх сприйняття товару, послуги, назви, торгової марки, упаковки тощо. Під час проведення хол-тестів респондентам пропонується заповнити спеціальну анкету або відповісти усно на питання, що ставить інтерв'юер. Об'єктом хол-тесту можуть бути окремі характеристики товару (смак, дизайн, матеріал та ін.), упаковка, торгова марка (назва й логотип), реклама тощо.

Основні етапи маркетингових досліджень: визначення проблеми та цілей дослідження; підбір та аналіз вторинної інформації; збір первинної інформації у споживачів за допомогою різноманітних опитувань, спостережень, експериментів, імітацій; аналіз інформації та розробка рекомендацій; реалізація рекомендацій та оцінка результатів.

Завдяки цим дослідженням ринку підприємець розробляє цінову, асортиментну та збутову політику підприємства.

Дослідження ринку передбачає необхідність її розгляду як певної структури залежно від груп споживачів і споживчих властивостей товару, що в широкому розумінні визначає поняття «ринкова сегментація».

Сегментація ринку є методом, за яким великий різнорідний ринок поділяється на невеликі однорідні (що мають певні загальні ознаки) сегменти, що розглядаються як окремі ринки. *Сегмент ринку* — це сукупність покупців, які мають приблизно однакові характеристики і шукають однорідні товари.

Метою сегментації ринку є максимальне задоволення запитів споживачів, а також раціоналізація витрат підприємства на розробку, випуск і реалізацію товару. *Об'єктами сегментації* можуть бути споживачі, товари, канали розподілу, географічні зони тощо. Основна увага в маркетингу приділяється сегментації споживачів і продуктів, тобто пошуку однорідних груп споживачів, які мають схожі переваги й однаково реагують на маркетингові пропозиції.

Сегментацію споживачів ринку споживчих товарів проводять за такими ознаками:

- ☑ доінвестиційна фаза (аналіз інвестиційних можливостей; попереднє технологічне та економічне обґрунтування; технологічне та економічне обґрунтування; доповідь про інвестиційні можливості);
- ☑ інвестиційна фаза (переговори та укладання контракту; проєктування; будівництво; маркетинг);
- ☑ експлуатаційна фаза (приймання та запуск; заміна устаткування; розширення, інновації).

На відміну від сегментації ринку споживчих товарів, для *сегментації ринку товарів виробничого призначення* первинне значення мають економічні й технологічні критерії: періодичність замовлень на товар, специфіка організації закупівлі (терміни постачання, умови оплати, методи розрахунків), форми відносин, розмір підприємства-замовника, його форми власності, географічне розташування тощо.

Параметрами сегментації є кількісні показники ознак сегментації ринку. Можливі два варіанти параметрів: абсолютні показники ознак (наприклад суми доходів, заощаджень) або узагальнені рівні (наприклад заощадження великі, середні, малі).

Крім сегментації, кожне підприємство розробляє і формує *політику сприяння продажу*, тобто маркетингову політику щодо інформування про себе та свої товари й переконання придбати саме ці товари. Серед основних елементів системи сприяння продажу (реклама, стимулювання збуту, пропаганда, особистий продаж) підприємство особливу роль приділяє рекламі.

Реклама — це комерційна інформація про товар або підприємство для стимулювання продажу. Кожному етапу життєвого циклу товару відповідає власна функція реклами (табл. 9).

Табл. 9. Функції реклами на різних етапах життєвого циклу товару

Етап життєвого циклу товару	Функція реклами
Упровадження товару на ринок. Повільне зростання обсягу збуту. Фірма має збитки або незначний прибуток, що пов'язане з витратами на виробництво та налагодженням торговельної мережі	Інформативна
Зростання обсягів продажу. Покупці визнають товар, швидко збільшується попит на нього. Ціни на товар високі, обсяг продажу і прибуток зростають. Завдання маркетингу — докладати зусиль аби продовжити етап зростання обсягів продажу	Переконуюча
Зрілість. Темпи продажу падають, тому товар вдосконалюється та вживаються маркетингові заходи (зниження цін, збільшення витрат на рекламу). Прибуток починає зменшуватися	Нагадуюча
Спад виробництва. Різке падіння збуту та прибутків, споживач утрачає інтерес до товару. Завдання фірми — зняти інформацію про товар, поінформувати постачальників, потурбуватися про виробництво запасних частин, ремонт, сервіс. Адже вилучаючи товар із ринку, фірма має зберегти свою репутацію	Відсутня. Реклама зазвичай припиняється

Етапи рекламної кампанії:

- ☑ визначення цілей реклами — складання рекламного бюджету;
- ☑ вибір засобів поширення реклами;
- ☑ розробка змісту та форми рекламного звернення;
- ☑ рекламування;
- ☑ оцінка результатів.

Прикладами *цілей реклами* є збільшення обсягу збуту продукції, частини ринку, кількості нових клієнтів, підвищення престижу її продукції.

Види реклами залежно від засобів поширення можуть бути такими:

- ☑ реклама в пресі (газети, журнали, інші періодичні видання) та рекламна література (проспекти, каталоги, буклети фірми);
- ☑ пряма реклама (поштова, телефонна, особисте звернення до споживача), теле-, радіо- та кінореклама;
- ☑ зовнішні експозиції (щити, великі плакати, панно, електрореклама);

- ☑ реклама на транспортних засобах, на виставках та ярмарках, на місці продажу (вітрини, написи в торговельному залі);
- ☑ сувеніри (ручки, календарі, папки тощо).

У рекламі відображається не продукт, а користь, вигода від нього для покупця. Реклама повинна містити докази переваг товару.

Таким чином, маркетинг — це комплексна система організації виробництва і збуту продукції, орієнтована на задоволення потреб конкретних споживачів та отримання прибутку на основі дослідження і прогнозування ринку, вивчення внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства, розробки стратегії й тактики поведінки на ринку за допомогою маркетингових програм. У цих програмах закладені заходи щодо поліпшення товару та його асортименту, вивчення покупців, конкурентів і конкуренції, забезпечення цінової політики, формування попиту, стимулювання збуту й реклами, оптимізації каналів руху товару та організації збуту, організації технічного сервісу й розширення асортименту сервісних послуг.

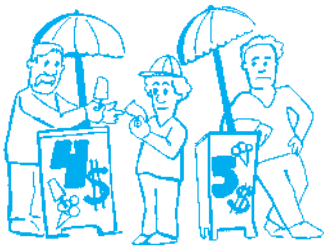

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Розвиток потреб населення в послугах є причиною швидкого поширення маркетингу».

Відповідь. Так, це твердження є правильним. Досягнуте в розвинених країнах задоволення потреби споживачів у товарах обумовило розвиток потреб у послугах. На ринку послуг при розбіжності попиту й пропозиції втрати прибутку фірм є значно більшими порівняно з матеріальним виробництвом. Це випливає з особливості послуг, тому що їх неможливо зберігати. Оскільки послуги — це діяльність, то їх можна надавати лише тоді, коли є клієнт або замовлення, і, отже, неможливо виробляти їх про запас, який би використовувався при зростанні попиту, а за його скорочення поповнювався, як це відбувається з товарами. Маркетингові дослідження попиту на послуги фірми дозволяють передбачати його обсяг і зменшувати втрати прибутку.

Запитання та завдання

1. Поясніть сутність маркетингу як комерційної діяльності.
2. Як розвивалася та змінювалася концепція маркетингу?
3. Які функції виконує маркетинг?

4. Що мають на меті маркетингові дослідження? Охарактеризуйте основні методи проведення маркетингових досліджень.
5. Що таке сегментація ринку? Дайте характеристику сегментації ринку за споживачами, продуктами та каналами збуту.
6. Порівняйте ознаки сегментації споживачів ринку споживчих товарів та ринку товарів виробничого призначення.
7. У чому полягає зміст маркетингової політики сприяння продажу?
8. Наведіть приклади окремих видів реклами залежно від засобів їх поширення.

ПРАКТИКУМ

Тестові завдання

1. На початку формування менеджменту як науки були створені чотири наукові школи. Якої з перелічених нижче не існувало?
   - А Школа наукового управління
   - Б Школа людських стосунків
   - В Поведінкова школа
   - Г Школа науки управління

2. Що з переліченого НЕ належить до функцій управління підприємством?
   - А планування й ухвалення рішень
   - Б мотивація персоналу
   - В дослідження ринку
   - Г контроль за виконанням рішень

3. Що є завданням маркетингового дослідження?
   - А розширення асортименту продукції
   - Б розробка нових продуктів
   - В проведення сегментації ринку
   - Г планування каналів розподілу продукту

4. Виберіть правильну відповідь.
   Видами якісного дослідження ринку є: 1) хол-тест; 2) експертні оцінки; 3) фокус-групові інтерв'ю; 4) кабінетне дослідження.
   - А тільки 1
   - Б тільки 1 і 2
   - В тільки 1, 2 і 3
   - Г усі перелічені види

5. Що НЕ є метою складання бізнес-плану?
   - А поточне планування діяльності фірми
   - Б отримання кредитів
   - В розробка концепції ведення бізнесу
   - Г залучення інвестицій, зокрема іноземних

6. Комерційна ідея — це задум отримання прибутку:
   - А у промисловості
   - Б у сільському господарстві
   - В у торгівлі
   - Г у будь-якій галузі

7. Що НЕ є причиною швидкого поширення маркетингу в розвинених країнах в останні три десятиліття?
   - **А** індивідуалізація потреб у матеріальних благах і послугах
   - **Б** зростання цін на товари і послуги
   - **В** розвиток потреб у послугах
   - **Г** загострення конкуренції виробників, продавців продукції

8. Що НЕ є ознакою економічного чинника сегментації покупців споживчих товарів?
   - **А** рівень споживання
   - **Б** ціна товару
   - **В** вартість майна
   - **Г** заощадження

9. Поділ ринку на однорідні групи покупців відповідно до особливостей їх попиту — це:
   - **А** сегментація ринку
   - **Б** вибір цільового ринку
   - **В** позиціювання
   - **Г** стратегія маркетингу

10. Установіть відповідність між етапами життєвого циклу товару і функціями реклами.

1	упровадження товару на ринок	**А**	інформативна
2	зростання обсягів продажу	**Б**	нагадуюча
3	зрілість	**В**	стимулююча
4	спад виробництва	**Г**	відсутня
		Д	переконуюча

? Запитання та завдання

1. Проаналізуйте принципи управління компанії IBM щодо їхньої актуальності для українських підприємств: 1) Орієнтація на дію, досягнення успіху. «Експериментуй першим». 2) Обличчям до споживача. «Соромно, якщо гарне обслуговування є винятком». 3) Продуктивність через людей. «У кожному працівникові треба бачити джерело ідей, а не тільки пару рук». 4) Зв'язок із життям, ціннісні орієнтири. 5) Вірність справі. «Не починай справу, якщо не знаєш, як її вести». 6) Простота форми, мінімальний штат управління. 7) Свобода дій і жорстка дисципліна одночасно. 8) Самостійність і підприємливість. «Переконайтеся, що ви помиляєтеся у межах допустимого».
2. Туристична фірма організовує морські круїзи для клієнтів із середнім статком. Фірма, що є власником кількох морських суден, не пропонує розкішних круїзів, а працює за принципом «багато туристів — низька ціна». Яку організаційну структуру ви б рекомендували створити на кораблях компанії?
3. Розробіть власний проект, опишіть фази та зміст (наприклад випускного балу, власної підприємницької діяльності тощо).
4. Просегментуйте будь-який із перелічених ринків України (за трьома ознаками та двома-трьома параметрами в кожній ознаці) та визначте цільові сегменти: 1) ринок комп'ютерів; 2) ринок меблів; 3) ринок шампунів; 4) ринок газет; 5) ринок книжок.

Готуємося до економічного турніру

1. На яку концепцію маркетингу зорієнтовані українські підприємства сьогодні? Які концепції маркетингу були застосовані в Україні підприємцями? Підготуйте детальний аналіз поширення концепцій маркетингу в бізнес-середовищі України.
2. Розробіть бізнес-план проекту зі створення конкретного продукту (послуги).
3. Регулювання маркетингу, що відбувається у всесвітньому масштабі, наводить на важливе запитання: якою ж є справжня мета системи маркетингу? Пропонуються чотири альтернативні варіанти відповіді: 1) досягнення максимально можливого високого споживання; 2) досягнення максимального споживчого задоволення; 3) надання максимально широкого вибору; 4) максимальне підвищення якості життя. Який або які варіанти відповіді вам здаються переконливими?

ТЕМА 5. ОСНОВНІ ПРОЯВИ ЦІЛІСНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

§ 20. Загальна рівновага національної економіки

Домашні господарства, фірми, державні установи спрямовують свою діяльність на реалізацію власних інтересів, приймають ті чи інші рішення самостійно, але все ж таки вони функціонують у межах одного суспільства, а отже, взаємодіють між собою. Наслідком їх взаємодії є формування стійких закономірностей розвитку національної економіки.

Головною проблемою національної економіки є *макроекономічна рівновага*.

На мікроекономічному рівні йшлося про часткову рівновагу, тобто про рівновагу на окремо взятому ринку товарів і послуг або факторів виробництва. Економіка ж усієї країни є сукупністю ринків окремих товарів, сплетених складною системою взаємозв'язків. Це пояснюється тим, що всі виробники одночасно є і споживачами, а всі товари або прямо, або опосередковано пов'язані один з одним як складові сукупної товарної маси у вигляді взаємозамінних або взаємодоповнюючих товарів. **Загальною рівновагою** називається рівноважний стан усієї ринкової системи, під яким розуміють установлення рівності величини попиту та величини пропозиції на всіх взаємопов'язаних ринках. Вона характеризує збалансованість і пропорційність усіх економічних процесів: виробництва й споживання, сукупних доходів і сукупних витрат, сукупного попиту та сукупної пропозиції, виробничих витрат і результатів, матеріально-речових і фінансових потоків.

Одним із проявів загальної рівноваги є баланс між сукупними доходами та сукупними витратами. Кожний з економічних суб'єктів отримує свої певні види доходів, які витрачає для досягнення власних цілей.

Домогосподарства як власники різноманітних ресурсів отримують доходи у вигляді заробітної плати, ренти та відсотка. Частина доходів домогосподарств може формуватися також за рахунок соціальних трансфертів — різних видів соціальної допомоги (пенсії, соціальні допомоги, стипендії, страхові компенсації, відшкодування витрат інвалідам, відшкодування збитків репресованим громадянам).

Отримані доходи перетворюються на витрати. Частину доходів від ресурсів домогосподарства сплачують державі у вигляді податків. Основна ж частина загальних доходів домогосподарств витрачається на придбання необхідних товарів та послуг, тобто формуються споживчі витрати. Частина доходів домогосподарств може зберігатися у вигляді заощаджень, які є одним із джерел позичкового капіталу.

Фірми отримують доходи у вигляді виторгу від продажу товарів та послуг. Він дає можливість оплатити фактори виробництва, у тому числі сформувати дохід підприємців (прибуток) та створити амортизаційні фонди. Частина прибутку відраховується підприємцями до державного бюджету як податки. Амортизація ж як частина вартості спожитих засобів виробництва, яка пере-

несена на готовий продукт і відповідає зносу цих засобів виробництва, дає змогу підприємцям відремонтувати чи відшкодувати спожиті засоби виробництва. Після відрахування податків та обов'язкових платежів решту коштів підприємства витрачають як валові інвестиції, тобто витрати на нове будівництво, придбання обладнання та формування виробничих запасів (на такі цілі можна використати й кредитні ресурси).

Держава отримує доходи від суб'єктів економічної діяльності в основному у вигляді податків на прибуток підприємців та податків на доходи домогосподарств. Ці кошти вона спрямовує на виплату трансфертних платежів та формує державні витрати, тобто витрати на придбання необхідних ресурсів, інвестування підприємств державного сектору, виробництво суспільних благ, купівлю готової продукції.

Національна економіка тісно пов'язана з іноземними економічними суб'єктами. *Зовнішній світ* отримує доходи від продажу своєї продукції, яка є для нас імпортом, витратами національних споживачів на придбання іноземної продукції, і витрачає кошти на придбання нашої продукції, тобто нашого експорту.

Оскільки доходи одних економічних суб'єктів є витратами інших і навпаки, то цілісність національної економіки зумовлює рівновагу між сукупними доходами й сукупними витратами та відповідність змін у кожній частині цього балансу. Зміна доходів економічних суб'єктів приводить до зміни їх витрат і навпаки.

Навчаємося разом

Використовуючи баланс сукупних доходів і сукупних витрат, визначте величину споживчих витрат, якщо відомо, що заробітна плата становить 958 млн грош. од., відсотки — 205 млн грош. од., прибуток — 780 млн грош. од., рента — 190 млн грош. од., трансферти — 200 млн грош, од., податки на прибутки — 235 млн грош. од., податки на доходи домогосподарств — 210 млн грош. од., заощадження домогосподарств — 160 млн грош. од.

Розв'язання. Оскільки доходи домогосподарств мають бути такими самими, як витрати, то: Споживчі витрати = Заробітна плата + Відсотки + Рента + Трансферти – Податки на доходи домогосподарств – Заощадження домогосподарств. Усі інші дані є зайвими.

Отже, споживчі витрати становлять: 958 + 205 + 190 + 200 – 210 – – 160 = 1183 млн грош. од.

Запитання та завдання

1. Визначте, чи правильні твердження. Обґрунтуйте свою відповідь. 1) Національна економіка — це нерозривний комплекс виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ, послуг і духовних цінностей. 2) Якщо держава підвищить податки на доходи економічних суб'єктів на 10 %, то й споживчі, й інвестиційні витрати зменшаться на 10 %. 3) Заробітна плата є елементом як доходів, так і витрат.
2. Визначте зміни реальних доходів населення, якщо після зростання цін на товари та послуги на 14 % номінальні доходи зросли на 1/8.
3. Підготуйте доповідь на тему «Трудові та нетрудові доходи населення».

§ 21. Сукупний попит і сукупна пропозиція

Загальна рівновага може бути охарактеризована також макроекономічною рівновагою, яка встановлюється між сукупним попитом і сукупною пропозицією.

Макроекономіка користується агрегованими показниками. На відміну від індивідуального попиту, **сукупний попит** (*AD*, від англ. *aggregate demand*) являє собою суму всіх витрат макроекономічних суб'єктів на придбання кінцевих товарів і послуг, створених у національній економіці.

Найбільшу частину сукупного попиту становлять витрати домогосподарств на придбання споживчих товарів і послуг, які інакше називаються **споживчими витратами**, або реальним споживанням, і позначаються як *C*.

Більш динамічним компонентом сукупного попиту, зміни якого викликають коливання ділової активності, є **інвестиційні витрати**, тобто попит підприємців на інвестиційні блага для відновлення зношеного й збільшення реального капіталу, а також попит домогосподарств на житлове будівництво, що позначаються як *I*.

Третім елементом сукупного попиту є попит із боку державного сектору — **державні закупівлі товарів і послуг**. Необхідно пам'ятати, що до їх складу не належать трансфертні платежі населенню, а також субсидії й субвенції підприємницькому сектору, оскільки ці витрати пов'язані з процесом перерозподілу коштів, а не з витратами на створення валового випуску продукції. Цей компонент позначають як *G*.

Ще однією складовою частиною сукупного попиту є попит із боку іноземного сектору, тобто **чистий експорт** — X_n — різниця між попитом іноземних агентів на вітчизняну продукцію та попитом вітчизняних економічних суб'єктів на іноземні товари й послуги, тобто експорт мінус імпорт.

Таким чином, сукупний попит у цілому може бути представлений як сума вищезгаданих елементів витрат:

$$AD = C + I + G + X_n.$$

Між реальним обсягом виготовленого продукту й рівнем цін існує обернена залежність, яку графічно можна представити у вигляді *кривої сукупного попиту AD* (мал. 10). Причому ця залежність відображає дію закону сукупного попиту: споживачі (усі сектори економіки) за інших рівних умов придбають тим більший обсяг виготовленого продукту, чим нижчим є загальний рівень цін, і навпаки. Вплив цін товарів і послуг на обсяг сукупного попиту здійснюється не прямим шляхом, а через ставку позичкового відсотка, зміну купівельної спроможності накопичених фінансових коштів та зміну зацікавленості саме національними товарами й послугами. Наприклад, зростання цін на товари викличе зростання попиту на гроші, а отже, і зростання позичкового відсотка, що зменшує споживчі витрати та інвестиції за даного рівня цін. Підвищення цін спричинить також зменшення реальних доходів населення, знецінення їх заощаджень. Така сама ситуація зменшить зацікавленість населення національними товарами та підвищить інтерес до імпортної продукції.

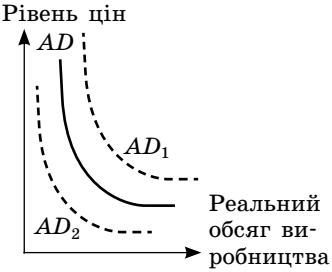

Мал. 10. Сукупний попит та його зміна

Зазначені вище чинники називають ціновими й означають зміну величини сукупного попиту, тобто рух уздовж незмінної кривої *AD*.

Однак, крім цінових чинників, існують і нецінові, дія яких приводить до зсуву кривої *AD* праворуч у положення AD_1, якщо сукупний попит збільшується, і ліворуч у положення AD_2, якщо він зменшується. В основному це чинники, що впливають на складові елементи *AD*. До них належать:

1) *зміни в споживчих витратах*, які у свою чергу перебувають під впливом:

- ☑ динаміки добробуту споживачів. Коливання вартості майна приводить до зміни рішень щодо придбання товарів і послуг. Так, наприклад, різке збільшення курсу цінних па-

перів, якими володіють домогосподарства, викличе збільшення споживчих витрат і приведе до зростання сукупного попиту;

- ☑ динаміки заборгованості споживачів. Адже щоб сплатити борги, необхідно зменшити поточне споживання, а отже, скоротити *AD*;
- ☑ динаміки податків на доходи споживачів, адже чим вища ставка прибуткового податку, тим менший чистий дохід, а отже, споживчі витрати й *AD* в цілому;
- ☑ очікувань споживачів, особливо в умовах дуже високого рівня інфляції;

2) *зміни в інвестиційних витратах*, на які впливають:

- ☑ динаміка відсоткової ставки, не пов'язана зі зміною цін (наприклад через зміну грошової маси). Зростання відсоткової ставки приводить до подорожчання кредитів, а при незмінному рівні цін і неможливості збільшити прибуток за рахунок зростання цін це неминуче викличе скорочення *AD*;
- ☑ очікувані прибутки від інвестицій. Якщо отримання прибутку викликає певні труднощі, то інвестиційні витрати зменшуються, скорочуючи й *AD*;
- ☑ наявність надлишкових виробничих потужностей, що є чинником уповільнення вкладення інвестицій;
- ☑ розвиток технологій. Поява нових технологій змушує підприємців збільшувати інвестиційні витрати;
- ☑ динаміка податків на доходи підприємців і здійснення податкових пільг щодо інвестицій. Збільшення ставки оподаткування зменшує прибуток фірм, знижуючи стимули до здійснення інвестицій; уведення податкових пільг на інвестиції, навпаки, збільшує *AD;*

3) *зміни в обсягах державних закупівель* також впливають на положення кривої сукупного попиту;

4) *зміни чистого експорту* внаслідок коливань цін на ринках інших країн, динаміки національного доходу в закордонних країнах, коливань валютних курсів;

5) *зміни пропозиції грошей*. Збільшення грошової маси в країні в короткостроковому періоді приводить до зниження відсоткової ставки, поліпшення умов кредитування, а отже, до збільшення інвестування й зростання *AD*.

Другою складовою макроринку є сукупна пропозиція. **Сукупна пропозиція** — це наявний реальний обсяг виробництва, який фірми бажають і можуть запропонувати на ринку в певний період часу при кожному можливому рівні цін. Із визначення випливає,

що існує залежність між реальним обсягом виробництва й рівнем цін. Причому більш високі ціни створюють стимули для виробництва дедалі більшої кількості благ і постачання їх на ринок і навпаки. Отже, між цими величинами існує пряма залежність. Цю залежність називають *законом сукупної пропозиції*.

У представників різних економічних шкіл і течій існують великі розбіжності щодо природи й форми кривої сукупної пропозиції.

Незаперечним є той факт, що вплив зміни цін на обсяг національного продукту залежить від тривалості аналізованого періоду: короткострокового або довгострокового. Основним критерієм виділення короткострокового й довгострокового періодів є гнучкість цін. У макроекономічному **довгостроковому періоді** всі ціни, як на товари, так і на ресурси, є гнучкими, вільно встановлюваними, мінливими в одній і тій самій пропорції, що відсутнє в короткостроковому періоді. Оскільки фірми очікують пропорційної зміни цін на товари й ресурси, вони втрачають стимули до збільшення обсягів виробництва при зростанні рівня цін, адже припускають, що їхні витрати зростуть у тій самій пропорції, що й ціни. До того ж довгострокова крива сукупної пропозиції залежить від наявних економічних ресурсів. Тому *крива сукупної пропозиції AS* (від англ. *aggregate supply*) у довгостроковому періоді має вигляд вертикальної прямої. Реальний обсяг випуску, що визначає положення цієї лінії, — це потенційний обсяг національного виробництва (максимально можливий випуск продукції за умови повної зайнятості).

Що стосується **короткострокового періоду**, то прибічники класичної теорії дотримуються точки зору, відповідно до якої крива сукупної пропозиції також має вигляд вертикальної лінії, оскільки завдяки певним чинникам, властивим ринковій економіці, повна зайнятість стає нормою. Жодних обмежень вільного переміщення ресурсів не існує, усі ринки є конкурентними, ціни економічних ресурсів — гнучкими.

Однак прихильники кейнсіанської теорії доводять, що економіка не завжди функціонує в умовах повної зайнятості, а ціни ресурсів не є гнучкими. А оскільки не всі ресурси використовуються, то в економіці не відчувається їх гострого дефіциту, і збільшення обсягів національного виробництва може бути досягнуто без підвищення цін на ресурси. Отже, і крива сукупної пропозиції являє собою горизонтальну лінію.

Сучасна економічна наука зробила спробу синтезу класичних і кейнсіанських поглядів на криву сукупної пропозиції. Аналізуючи стан економіки, сучасні автори подають криву сукупної

пропозиції як лінію, що складається з трьох певних сегментів або відрізків, представлену на мал. 11.

Мал. 11. Крива сукупної пропозиції

Наведена форма кривої сукупної пропозиції відображає зміну витрат на одиницю продукції при зміні обсягу національного виробництва.

- ☑ *Горизонтальний (кейнсіанський) відрізок*. Цей відрізок називають іменем англійського економіста Джона Кейнса, який проаналізував функціонування економіки США в період Великої депресії. І дійсно, цей відрізок свідчить про те, що економіка перебуває в стані глибокого спаду й значна частина ресурсів використовується не повністю. Тому можна залучати додаткові ресурси у виробництво, не здійснюючи при цьому тиску на рівень цін.
- ☑ *Проміжний (висхідний) відрізок*. У міру вичерпання найважливіших економічних ресурсів витрати на їх залучення зростатимуть, а це означає, що збільшення реального обсягу виробництва супроводжуватиметься підвищенням рівня цін.
- ☑ *Вертикальний (класичний) відрізок* свідчить, що економіка досягла повної зайнятості. Тому будь-яке підвищення цін не викличе збільшення реального обсягу національного виробництва.

Таким чином, різні сегменти або відрізки кривої *AS* дають можливість проаналізувати умови функціонування й стан економічної системи. У реальному житті крива сукупної пропозиції має вигляд висхідної кривої.

Як і у випадку із сукупним попитом, існують цінові й нецінові чинники, що впливають на сукупну пропозицію. Зміна рівня цін означає рух уздовж незмінної кривої *AS*. Нецінові ж чинники сукупної пропозиції змінюють положення кривої *AS*, зрушуючи її праворуч, що означає збільшення сукупної пропозиції, і ліворуч, що свідчить про зменшення сукупної пропозиції.

До **нецінових чинників сукупної пропозиції** зараховують:

- ☑ *зміни цін на ресурси*: зниження цін на ресурси приводить до зниження середніх загальних витрат, а, отже, і до збільшення сукупної пропозиції. Вплив на ціни ресурсів, у свою чергу, здійснюють: наявність внутрішніх ресурсів; ціни на імпортні ресурси; панування на ринку (характеристика ринкової структури, можливість диктувати ціни на ресурси в умовах недосконалої конкуренції);
- ☑ *зміни в продуктивності*: збільшення продуктивності означає, що за даного обсягу ресурсів або витрат можна отримати більший реальний обсяг національного виробництва, зниження продуктивності приводить до збільшення середніх витрат і зсуву кривої сукупної пропозиції ліворуч;
- ☑ *зміни правових норм*, а саме: зміна податків, субсидій і характеру державного регулювання. Наприклад, субсидії або субвенції підприємницькому сектору зменшують витрати виробництва та збільшують сукупну пропозицію;
- ☑ *очікування зміни рівня цін*: очікування підвищення рівня цін приводить до зсуву короткострокової кривої сукупної пропозиції ліворуч.

Розглядаючи одночасно і сукупний попит, і сукупну пропозицію, можна визначити механізм формування рівноважного обсягу національного виробництва й рівноважного рівня цін. Досягнення макроекономічної рівноваги означає такий стан економіки, за якого сукупні витрати дорівнюють сукупним доходам або величина сукупного попиту дорівнює величині сукупної пропозиції. Графічно рівноважний стан національної економіки характеризується точкою перетину кривих *AD* і *AS*. Необхідно також відзначити, що точка перетину кривих *AD* і *AS* дає можливість говорити не тільки про сталий рівноважний рівень цін, рівноважний обсяг національного виробництва, але й про рівень безробіття (незайнятості економічно активного населення). Про рівень цін свідчить координата точки рівноваги по вертикальній осі, про величину рівноважного обсягу виробництва й тісно пов'язаного з ним рівня безробіття — координата по горизонтальній осі. Характерно, що чим більшою є величина реального ВВП, тим нижчим буде рівень безробіття, а отже, вищим виявиться рівень зайнятості в країні.

Механізм формування рівноважного обсягу виробництва буде залежати від того, на якому з відрізків сукупної пропозиції відбудеться перетин із кривою сукупного попиту. На мал. 12 (с. 108) зображені три можливі ситуації макроекономічної рівно-

ваги. Точка E_1 відображає ситуацію макроекономічної рівноваги при стабільному рівні цін, високому рівні безробіття, невеликому (порівняно з потенційними можливостями) обсязі національного виробництва. Точка E_2 характеризує макроекономічну рівновагу в умовах неповної зайнятості, наявності «вільних» ресурсів, але вже при зміні рівня цін. Точка E_3 дає можливість говорити про макрорівновагу в умовах повної зайнятості.

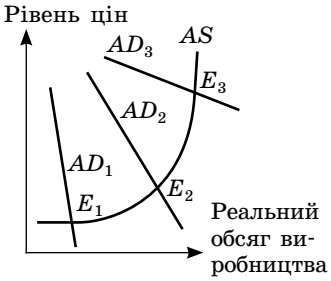

Мал. 12. Макроекономічна рівновага

У кейнсіанській теорії макроекономічної рівноваги провідну роль у формуванні рівноважного обсягу національного виробництва відіграє сукупний попит. У класичній економічній теорії провідне місце належить сукупній пропозиції, чинникам, що її зумовлюють, і, насамперед, обсягам наявних ресурсів, а сукупний попит впливає лише на рівень цін. Сучасні теоретики вважають, що в короткостроковому періоді на формування рівноважного обсягу національного виробництва мають вплинути як сукупний попит, так і сукупна пропозиція. Це підтверджує висхідна короткострокова крива сукупної пропозиції.

Економічна рівновага є відносною, оскільки вона порушується. Це пов'язано з тим, що економіка перебуває в постійному русі, розвитку, що супроводжується зміною фаз економічного циклу, економічної кон'юнктури, доходів тощо. При цьому варто зазначити, що економічна рівновага — це такий стан національної економіки, до якого вона постійно повертається згідно зі своїми закономірностями. Унаслідок цього рівноважний стан може тільки умовно розглядатися як статична загальна рівновага в національній економіці. У реальній економіці між сукупним попитом і сукупною пропозицією постійно існують розбіжності. Досягнення ж ринкової рівноваги може супроводжуватися як економічними, так і соціальними втратами. Для зменшення втрат необхідне державне регулювання економіки на макроекономічному рівні.

Навчаємося разом

1. В умовах незначного зростання цін на товари та послуги повінь знищила третину врожаю зернових. Визначте вплив ситуації на рівноважний рівень цін, реальний обсяг національного виробництва, рівень безробіття (зайнятості). Проілюструйте ситуацію графічно.

Розв'язання. Визначаємо, по-перше, початкові умови макроекономічної рівноваги. «Незначне зростання цін» означає, що рівновага досягалася на проміжному відрізку. По-друге, з'ясовуємо, ідеться про чинники сукупного попиту чи сукупної пропозиції. «Урожай зернових» указує на чинник сукупної пропозиції, оскільки це є зміною ресурсів. По-третє, «знищення третини врожаю» означає зменшення сукупної пропозиції, а отже, і зсув кривої *AS* ліворуч. Відображаємо ситуацію графічно.

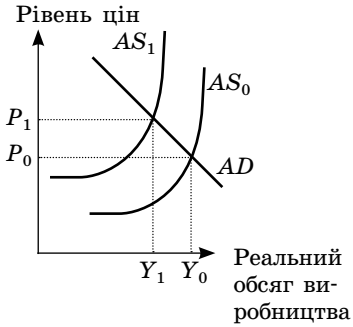

Визначаємо зміни. Згідно з графіком: *AD* не змінився; *AS* зменшилася; рівень цін підвищився; реальний обсяг виробництва зменшився; рівень безробіття зріс; рівень зайнятості знизився.

2. Визначте рівноважний обсяг національного виробництва, якщо відомо: функція споживання $C = 90 + 0{,}4Y$, де Y — реальний обсяг виробництва, функція інвестування $I = 70 + 0{,}2Y$, державні видатки — 76 млрд грош. од., експорт — 45 млрд грош. од., імпорт — 55 млрд грош. од.

Розв'язання. Рівноважний обсяг національного виробництва досягається за умови рівності величини *AD* і величини *AS*. Оскільки $AD = C + I + G + X_n$, то $90 + 0{,}4Y + 70 + 0{,}2Y + 76 + (45 - 55) = Y$; $225 = 0{,}4Y$; $Y = 565$ млрд грош. од.

Запитання та завдання

1. Графічно покажіть зміни в сукупному попиті, якщо: 1) Люди починають купувати більше продовольчих товарів. 2) Уряд скорочує військові видатки на 20 %. 3) Збільшуються приватні заощадження. 4) Збільшується грошова маса в обігу. 5) Рівень цін на товари та послуги зростає на 15 %.
2. Графічно покажіть зміни в сукупній пропозиції, якщо: 1) Країни ОПЕК знижують виробництво сирої нафти на 25 %. 2) Ураган пошкодив понад тисячу кілометрів електромереж. 3) Під Харковом відкрито родовище природного газу. 4) Рівень цін на випуск продукції знижується на 10 %. 5) Трудові спілки активізуються, зростає рівень заробітної плати.
3. Визначте рівноважний обсяг національного виробництва, якщо відомо: функція споживання становить $C = 590 + 0{,}6Y$, де Y — реальний обсяг виробництва, функція інвестування — $I = 670 + 0{,}2Y$, державні видатки — 820 млрд грош. од., чистий експорт — 450 млрд грош. од.

§ 22. Міжнародні принципи національних рахунків

У державі постійно виникає необхідність отримання кількісної інформації про стан і динаміку розвитку економіки країни в цілому в розрізі її секторів і галузей, про виробництво, розподіл, перерозподіл і використання суспільного продукту. Із цією метою використовується **система національних рахунків** (СНР) — це зведення балансових економічних таблиць, у яких відображаються витрати всіх суб'єктів економічної діяльності на придбання товарів і послуг та їх доходи від участі в господарській діяльності. Для кожного з макроекономічних суб'єктів і для народного господарства в цілому складається система функціональних рахунків, у яких відображається участь даного суб'єкта у виробництві благ, утворенні, розподілі, перерозподілі й використанні доходу, зміні майна, кредитуванні та фінансуванні.

Незважаючи на те, що стандартна СНР, розроблена Статистичною комісією ООН, застосовується у світовій практиці від 1953 р. (нова версія розроблена спільно ООН, МВФ, Світовим банком, ОЕСР та Євростатом і прийнята в 1993 р.), в Україні вона почала впроваджуватися Державним комітетом статистики тільки з переходом до ринкової економіки. Слід зазначити, що не всі показники СНР поки що використовуються в Україні, оскільки національне рахівництво перебуває лише на стадії становлення. Та й методологія СНР тут дещо відрізняється від заведених у міжнародній практиці стандартів.

СНР є узгодженою схемою для збору, опису й характеристики основних потоків статистичної інформації, що стосується процесів виробництва, споживання, нагромадження й зовнішньої торгівлі країни.

Система національних рахунків виконує низку функцій, а саме:

- ☑ забезпечує інформацією, необхідною для розробки, проведення й контролю за процесом реалізації економічної політики держави, для економічного прогнозування;
- ☑ зумовлює наукові дослідження, спрямовані на краще розуміння закономірностей розвитку національної економіки, її структурних особливостей, можливостей адаптації економіки до умов розвитку;
- ☑ дає змогу порівнювати результати економічного розвитку різних країн.

За допомогою СНР стало можливим визначення місця фінансово-кредитного механізму в розподілі й перерозподілі національного доходу, формуванні кінцевих доходів, впливу податкової політики на доходи, роль зовнішньоекономічної діяльності тощо. Система національного рахівництва є міжнародним стандартом оцінювання основних економічних показників країни, який використовується для оцінки рівня життя населення не тільки всередині країни, але й для порівняння його з рівнем життя в інших країнах.

СНР ґрунтується на бухгалтерському принципі подвійного запису й відображає в агрегованому вигляді рух товарів, послуг і доходів між основними секторами економіки.

Національне рахівництво є висхідним пунктом макроекономічного аналізу, оскільки саме тут на основі даних статистичної звітності формуються й визначаються кількісні значення таких найважливіших макроекономічних показників, як валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, національний дохід, чистий внутрішній продукт тощо.

Основу системи національних рахунків становить рахунок валового внутрішнього продукту.

? Запитання та завдання

Визначте, чи правильні твердження. Обґрунтуйте свою відповідь.

1. Однією з передумов появи системи національного рахівництва була Перша світова війна.
2. Система національного рахівництва є міжнародним стандартом оцінки основних економічних показників країни, тому її показники та методологія підрахунку є однаковими для всіх країн.
3. Система національних рахунків ефективна в межах окремої національної економіки.

§ 23. Валовий внутрішній продукт та його обчислення

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — це сукупна ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, створених на території країни за певний період (зазвичай за рік). Що це означає? Насамперед, ВВП — це сукупна ринкова вартість, яка показує результативність функціонування всієї економіки, багатьох галузей і великої

кількості підприємств, що складають народне господарство, тобто ВВП є агрегованим показником. По-друге, це вартісний показник. Адже в країні виробляється величезна кількість різноманітних товарів і послуг, порівняти й відобразити які у вигляді сукупного показника можна тільки за допомогою грошової оцінки.

Далі слід визначити, що товари й послуги поділяються на кінцеві й проміжні, адже вони створюються працею величезної кількості людей, зайнятих у різних галузях, і проходять низку стадій обробки. На кожній стадії виробництва вартість товару збільшується, оскільки до витрат, здійснених на попередніх стадіях, додаються витрати наступної. Ті товари, які виготовляються для подальшого використання в процесі виробництва, переробки або перепродажу, називаються *проміжними*.

Кінцеві ж товари, вартість яких уже містить ціни проміжних товарів, призначені для кінцевого споживання. Саме вартість кінцевих товарів і включається у вартість ВВП, що дозволяє уникнути повторного рахунку, штучного завищення його вартості.

Необхідно також ураховувати, що в будь-якій сучасній економіці частина факторів виробництва, а отже і доходів на них, належать іноземним інвесторам. Тому при визначенні ВВП ми враховуємо результати діяльності як національних, так й іноземних економічних суб'єктів на території даної країни. Однак національні інвестиції країни також можуть бути розміщені за кордоном. Результатом діяльності національного капіталу та праці є **валовий національний продукт** (ВНП), або валовий національний дохід, тобто ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, створених протягом року національним капіталом і працею, що функціонує як на території даної країни, так і за її межами. ВВП і ВНП пов'язані між собою таким співвідношенням:

$$ВВП = ВНП - СФД,$$

де СФД — сальдо факторних доходів, що надходять із-за кордону, і факторних доходів, отриманих зарубіжними інвесторами в даній країні. У цілому різниця між ВВП і ВНП є незначною й становить ±1 % ВВП. Відповідно до рекомендацій статистичної служби ООН, у більшості країн (у тому числі й в Україні) як основний показник виміру суспільного продукту використовується ВВП. У США та Японії використовується показник ВНП. У США, крім показників ВВП та ВНП Економічна рада при президенті обчислює також *потенційний ВНП*, що показує виробничі можливості країни при повному використанні трудових ресурсів (природному рівні безробіття).

ВВП відображає підсумковий результат функціонування економіки країни та є об'єктом макроекономічного регулювання. Уперше підрахунок ВВП здійснено державними органами США в 1932 р. Наукову базу обчислень заклав відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії 1971 р. Саймон Кузнець (1901—1985 рр.).

Обчислення ВВП супроводжується значними труднощами. Частина кінцевих товарів і послуг не набувають товарної форми (наприклад державні послуги судів, правоохоронних органів), а деякі підрахувати практично неможливо (наприклад роботу на себе, продукти й послуги, які виробляються та споживаються всередині домашніх господарств). З іншого боку, частина грошових виплат зовні дуже схожі на доходи, але по суті такими не є, оскільки не змінюють обсяг валового виробництва, а отже, і до складу ВВП не входять. Тому при обчисленні ВВП *не враховуються*:

1) робота на себе, хатні послуги (тобто натуральне господарство, оскільки воно не набуває товарної форми);

2) непродуктивні операції:

а) фінансові операції:

- ☑ *державні трансфертні платежі* — бюджетні кошти для фінансування обов'язкових виплат населенню: пенсій, допомог, стипендій, компенсацій, інших соціальних виплат, передбачених законодавством;
- ☑ *приватні трансфертні платежі* — кошти приватних осіб, фондів, організацій (подарунки, різні пожертвування, спонсорська допомога). Ті, хто приймає як державні, так і приватні трансфертні платежі, нічого не вкладають у національне виробництво, а отже, й обсяг суспільного виробництва не змінюють;
- ☑ *доходи від купівлі-продажу цінних паперів* (акцій, облігацій, сертифікатів тощо);

б) перепродаж товарів, який, не змінюючи поточного виробництва, веде лише до повторного обчислення.

Крім цього, існує ще низка проблем, пов'язаних із вимірюванням ВВП, а саме:

- ☑ за загальною величиною ВВП неможливо визначити рівень розвитку країни. Чим більша кількість населення, тим, за інших рівних умов, нижчий рівень життя населення. За-

гальновідомий приклад про те, що ВВП Індії приблизно на 70 % більший, ніж ВВП Швейцарії, але за рівнем життя населення Індія відстає від Швейцарії більше ніж у 60 разів. Звісно, можна підрахувати ВВП на душу населення, але тут виникає інша проблема;

- ☑ у ВВП (навіть обчисленому на душу населення) не відображається характер його розподілу в суспільстві. Середній показник також не дає реальної картини рівня життя населення;
- ☑ у ВВП не відбиваються вигоди, пов'язані зі збільшенням вільного часу. Але ж рівень життя буде вищий там, де кращі умови праці й відпочинку;
- ☑ не відображає вартість ВВП і поліпшення якості товарів і послуг;
- ☑ неможливо у вартості ВВП також відобразити користь товарів, створених для суспільства;
- ☑ не відбиваються у ВВП і втрати, яких люди завдають навколишньому середовищу своїми діями;
- ☑ неможливо врахувати результати функціонування «тіньової» економіки.

Незважаючи на зазначені труднощі та проблеми, згідно із загальними методологічними положеннями системи національних рахунків, обсяг ВВП може бути обчислений трьома методами:

- ☑ виробничим методом, або методом доданої вартості;
- ☑ методом потоку витрат;
- ☑ методом потоку доходів.

Як наголошувалося раніше, блага поділяються на проміжні й кінцеві. При обчисленні ВВП враховується вартість кінцевих товарів і послуг, яку можна отримати, склавши величини доданої вартості кожної галузі або кожного суб'єкта, які беруть участь у його створенні. **Додана вартість** — це різниця між вартістю виготовлених товарів і послуг та вартістю сировини й матеріалів, придбаних у постачальників, тобто різниця між вартістю створеного блага й вартістю проміжного блага. Таким чином, додана вартість містить витрати тільки даного суб'єкта, даної галузі на створення й реалізацію товару, а також прибуток цих суб'єктів.

За **методом потоку витрат** ВВП (Y) складається:

- ☑ *з особистих споживчих витрат* (C) — витрат домогосподарств на придбання товарів поточного споживання, тривалого користування та оплату послуг;

- ☑ *із валових приватних внутрішніх інвестицій* (I) — витрат національного бізнесу на будівництво, придбання машин та обладнання, приріст виробничих запасів. Слід зазначити, що до валових інвестицій належать і витрати домогосподарств на нове будівництво і придбання транспортих засобів. Валові інвестиції містять у собі чисті інвестиції (приріст капітальної вартості) та амортизацію (вартість спожитих засобів виробництва);
- ☑ *із державних закупівель товарів і послуг* (G) — витрат держави, пов'язаних із безпосереднім виробництвом товарів і послуг;
- ☑ *із чистого експорту* (X_n) — різниці між експортом й імпортом.

Отже, ВВП за витратами становить суму витрат усіх економічних суб'єктів на придбання (споживання) кінцевих товарів і послуг, тобто:

$$Y = C + I + G + X_n.$$

За **методом потоку доходів** ВВП (Y) включає:

1) *компенсацію працівникам* (w) — грошову винагороду за працю найманих працівників, а також додаткові виплати на соціальне забезпечення, соціальне страхування, медичне обслуговування тощо;

2) *рентні платежі* (R) — доходи, які отримують власники землі, природних ресурсів, будівель, споруд;

3) *відсоток* (i) — доходи власників грошового капіталу;

4) *прибуток* (Pr) — доходи некорпоративного підприємницького сектору та валовий прибуток корпорацій, що складається:

- ☑ із податку на прибуток корпорацій, тобто частини прибутку, яку отримує держава;
- ☑ дивідендів — частини прибутку, яка виплачується акціонерам у вигляді доходу на акції;
- ☑ нерозподіленого прибутку корпорацій, що спрямовується на збільшення реальних активів фірм і є власністю корпорацій;

5) *амортизаційні відрахування* (A) — кошти, які використовуються для заміни зношених протягом року машин, обладнання, будівель;

6) *непрямі податки на бізнес* (T) — податки на товари й послуги, які встановлюються у вигляді надбавки до ціни виробника: податок на додану вартість, акцизи, мито, ліцензійні платежі, що надходять до державного бюджету.

Слід ураховувати, що амортизаційні відрахування й непрямі податки на бізнес — це кошти, не пов'язані з виплатою факторних доходів.

Таким чином, ВВП за доходами становить суму доходів усіх суб'єктів економічної діяльності плюс амортизація й непрямі податки на бізнес, тобто:

$$Y = w + R + i + Pr + A + T.$$

Оскільки витрати одних економічних суб'єктів є водночас доходами інших, то валовий внутрішній продукт, обчислений за методом потоку витрат, дорівнює валовому внутрішньому продукту, обчисленому за методом потоку доходів:

$$C + I + G + X_n = w + R + I + Pr + A + T.$$

ВВП є основою для розрахунку інших показників, які характеризують процес його перерозподілу, що здійснюється в основному через податкову систему. Найважливішими серед них є чистий внутрішній продукт, національний дохід, особистий дохід, дохід у розпорядженні.

Чистий внутрішній продукт (ЧВП) — це валовий внутрішній продукт за винятком амортизаційних відрахувань:

$$\text{ЧВП} = \text{ВВП} - \text{А}.$$

Національний дохід (НД) — це сума факторних доходів, зароблених усіма верствами суспільства цього року в результаті використання наявних економічних ресурсів:

$$\text{НД} = \text{ЧВП} - \text{Т} = w + R + i + Pr.$$

Особистий дохід (ОД) — це отриманий дохід. Щоб обчислити величину особистого доходу, необхідно від національного доходу відняти ті доходи, які не надходять до домашніх господарств (податки на прибуток корпорацій, нерозподілений прибуток корпорацій, відрахування до Пенсійного фонду та на соціальне страхування). З іншого боку, особистий дохід включає трансферти, які за своєю суттю не є зароблениим доходом:

ОД = НД – Податки на прибуток корпорацій – Нерозподілений прибуток корпорацій – Відрахування на соціальне страхування + Трансфертні платежі.

Дохід у розпорядженні (РД) включає ту частину особистого доходу, що перебуває в розпорядженні населення й витрачається ним на придбання споживчих благ і заощадження:

РД = ОД – Податки на особистий дохід (прибутковий податок, податок на прибуток у некорпоративному секторі, податок на майно, податок на спадщину).

Навчаємося разом

1. У таблиці наведено результати діяльності підприємств. Визначте додану вартість, створену кожним підприємством, та обсяг ВВП.

Підприємства	Виторг
Підприємство роздрібного продажу одягу	300
Підприємство з розведення овець	50
Підприємство з пошиття вовняного одягу	200
Підприємство з переробки вовни	90
Підприємство оптового продажу одягу	280

Розв'язання. Очевидно, що в умові задачі йдеться про підприємства, які пов'язані між собою. Першою ланкою є підприємство з розведення овець, потім підприємство з переробки вовни, підприємство з пошиття вовняного одягу, підприємство оптового продажу одягу і, нарешті, підприємство роздрібного продажу одягу. Оскільки додана вартість — це ринкова ціна продукції мінус витрати на сировину та матеріали, то:

Підприємства	Виторг	Додана вартість
Підприємство з розведення овець	50	50 – 0 = 50
Підприємство з переробки вовни	90	90 – 50 = 40
Підприємство з пошиття вовняного одягу	200	200 – 90 = 110
Підприємство оптового продажу одягу	280	280 – 200 = 80
Підприємство роздрібного продажу одягу	300	300 – 280 = 20

Вартість ВВП можна обчислити двома способами. По-перше, ВВП — це вартість кінцевого продукту. Отже, вартість ВВП — 300 грош. од. По-друге, ВВП — це сума доданих вартостей: 50 + 40 + 110 + 80 + 20 = 300 грош. од.

2. Обчисліть вартість ВВП, ЧВП, НД та обсяг чистого експорту, якщо результати соціально-економічного розвитку країни у звітному періоді такі (млн грош. од.): рента — 140; трансфертні виплати — 70; заробітна плата — 210; відсоток — 110; прибутки корпорацій — 134; дивіденди — 90; непрямі податки — 76; прибутки індивідуального сектору — 30; державні закупівлі товарів і послуг — 200; чисті внутрішні інвестиції — 270; споживчі витрати — 240; валові внутрішні інвестиції — 780.

Розв'язання. Вартість ВВП в цьому випадку можемо підрахувати, використавши метод доходів: $Y = w + R + i + Pr + A + T$. Амортизацію

можна визначити, віднявши чисті внутрішні інвестиції від валових внутрішніх інвестицій. Визначаємо вартість ВВП:

Y = 210 + 140 + 110 + (134 + 30) + (780 − 270) + 76 = 1210 млн грош. од.

Чистий внутрішній продукт обчислюємо за формулою:

ЧВП = ВВП − А.

Отже, ЧВП = 1210 − (780 − 270) = 700 млн грош. од.

Для визначення вартості національного доходу використовуємо формулу НД = ЧВП − Т. Отже, НД = 700 − 76 = 624 млн грош. од.

Чистий експорт (X_n) — складова частина ВВП, обчисленого за методом витрат. Отже, Чистий експорт = ВВП − Споживчі витрати − Валові інвестиції − Державні витрати, тобто $X_n = Y - C - I - G$.

Оскільки ВВП за методом витрат дорівнює ВВП за методом доходів, то вже можемо визначити величину чистого експорту:

X_n = 1210 − 240 − 780 − 200 = −10 млн грош. од.

Це означає, що імпорт перевищує експорт на 10 млн грош. од.

Запитання та завдання

1. Визначте, чи враховуються наведені нижчі ситуації при обчисленні ВВП. Обґрунтуйте відповідь, указавши конкретну назву складової ВВП за доходами або витратами.
   1) Плата приватного нотаріуса за оренду офіса.
   2) Робота сантехніка, який відремонтував водопровідні крани у власній квартирі.
   3) Заробітна плата вчителя економіки.
   4) Купівля компанією «Місячне сяйво» пакета акцій компанії «Зоря».
   5) Плата за квиток в автобусі.
   6) Купівля Харківським національним університетом внутрішніх справ нового вантажного автомобіля.
   7) Плата фермера за автопоїлку для худоби.
   8) Придбання фермером трактора в колгоспу.
   9) Виплата стипендії студентам Української інженерно-педагогічної академії.
   10) Виплата відсотків за облігаціями державної позики.
2. Чи правильний, на вашу думку, вислів відомого американського економіста Пола Хейне: «ВНП має тенденцію до зменшення зі зростанням кількості шлюбів і до збільшення — зі зростанням кількості розлучень»? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. Обчисліть обсяг ВВП, якщо відомі такі показники: державні витрати — 620 ум. од.; відсоток за кредит — 50 ум. од.; трансферти — 460 ум. од.; імпорт — 350 ум. од.; амортизація — 160 ум. од.; заробітна плата — 780 ум. од.; експорт — 420 ум. од.; непрямі податки — 120 ум. од.; споживчі витрати — 100 ум. од.; дивіденди — 320 ум. од.; чисті внутрішні інвестиції — 750 ум. од.

§ 24. Національне споживання та національне заощадження

Головним компонентом сукупних видатків є національне споживання. **Споживання** (*C*) — це індивідуальне та спільне використання населенням споживчих благ із метою задоволення потреб.

До того ж люди завжди вибирають — здійснити споживання сьогодні чи збільшити споживання в майбутньому. Можливість збільшення споживання в майбутньому залежить від зменшення споживання, а отже, від зростання заощадження сьогодні, оскільки те, що не споживається, те — заощаджується. Отже, **заощадження** (*S*) — це відкладене споживання, вилучення з поточного споживання. Таким чином, національний дохід — це сума споживання та заощадження.

Що ж може вплинути на обсяг споживання чи заощадження?

Безумовно, основним чинником, який вплине на збільшення споживання, є зростання реального доходу населення. Та це зовсім не означає, що збільшення реального доходу буде повністю спрямоване на зростання споживання. Англійський економіст Дж. Кейнс навіть відкрив «основний психологічний закон», згідно з яким люди схильні, як правило, збільшувати своє споживання зі зростанням реального доходу, але не тією самою мірою, якою зростає дохід. І як результат — заощаджуватиметься значна абсолютна сума.

Крім доходу, велике значення мають:

- ☑ рівень цін на товари та послуги. Зростання цін викличе зацікавленість населення у споживанні, а не в заощадженні;
- ☑ реальна ставка відсотка. Чим вищою є ставка відсотка, тим вигідніше заощаджувати гроші, а не споживати;
- ☑ рівень споживацької заборгованості. Якщо у споживачів зростають борги, то і споживання, і заощадження зменшуються;
- ☑ рівень оподаткування. Зростання податків зменшує кошти, які можна витратити на споживання чи спрямувати на заощадження.

Оскільки витрати на споживання є вагомою складовою сукупного попиту, істотним для макроекономічного аналізу питанням є не лише абсолютний розмір споживання, але й зміни його обсягу, які спричиняються змінами в доході.

Частка приросту доходу, яка спрямовується на збільшення споживання при зростанні доходу на одиницю, називається **граничною схильністю до споживання** (MPC):

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y},$$

де ΔC — зміна витрат на споживання; ΔY — зміна доходу.

Аналогічно, **гранична схильність до заощадження** (MPS) — це та частина кожної додаткової одиниці доходу, яка спрямована на збільшення заощадження:

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y},$$

де ΔS — зміни в заощадженнях; ΔY — зміни в доходах.

Очевидно, що приріст доходу можна використати або на збільшення споживання, або на заощадження, тому гранична схильність до споживання, так само, як і гранична схильність до заощадження, може набувати значення від 0 до 1. Тобто приріст доходу може або взагалі не використатися на поточне споживання ($MPC = 0$), а отже, збільшити заощадження ($MPS = 1$), або споживатися повністю ($MPC = 1$) і не змінити обсягу заощадження ($MPS = 0$). Таким чином, $MPC + MPS = 1$.

Згідно з «основним психологічним законом» Дж. Кейнса, математично функція споживання може мати такий вигляд:

$$C = C_0 + MPC \cdot Y^V,$$

де C_0 — автономне споживання, тобто ті кошти, які люди витрачають навіть тоді, коли не отримують доходи; Y^V — дохід у розпорядженні за відрахуванням податків.

Оскільки дохід у розпорядженні поділяється на споживання та заощадження, то функцію заощадження можна отримати таким чином: $S = Y^V - C = Y^V - C_0 - MPC \cdot Y^V = -C_0 + (1 - MPC) \cdot Y^V = -C_0 + MPS \cdot Y^V$.

Графічно споживання й заощадження представлено на мал. 13.

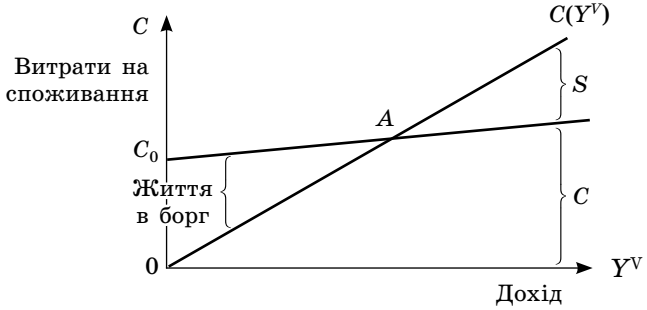

Мал. 13. Лінія споживання

Лінія OF (бісектриса) показує, що всі видатки йдуть на споживання. Ситуація ліворуч від точки A свідчить про те, що видатки перевищують доходи, спостерігається життя в борг. У точці A весь дохід у розпорядженні використовується на споживання, заощадження при цьому нульове. І лише праворуч від точки A дохід перевищує видатки, а отже, і складається зі споживання та заощадження.

Поряд із поняттями «гранична схильність до споживання» та «гранична схильність до заощадження» в економічній літературі використовуються поняття «середня схильність до споживання» (APC) та «середня схильність до заощадження» (APS). Їх обчислюють за формулами:

$$APC = \frac{\text{Споживання}}{\text{Дохід}} = \frac{C}{Y^V} \quad \text{та} \quad APS = \frac{\text{Заощадження}}{\text{Дохід}} = \frac{S}{Y^V}.$$

Навчаємося разом

Функцію споживання описано формулою $C = 390 + 0{,}7Y$. Визначте: 1) обсяг автономного споживання; 2) граничну схильність до заощадження; 3) функцію заощадження; 4) дохід у розпорядженні, за якого заощадження дорівнюють нулю; 5) дохід у розпорядженні, за якого заощадження дорівнюють 1365 грош. од.

Розв'язання. 1) Автономне споживання — це видатки, які не залежать від величини доходу. Отже, автономне споживання становить 390 грош. од.

2) Згідно з алгебраїчним виглядом кейнсіанської функції споживання ($C = C_0 + MPC + Y^V$), гранична схильність до споживання становить 0,7, тобто 70 % приросту доходу надходить на зростання споживання. Оскільки $MPC + MPS = 1$, то $MPS = 1 - MPC$. Таким чином, $MPS = 1 - 0{,}7 = 0{,}3$ або 30 % приросту доходу поповнюють заощадження.

3) Дохід складається зі споживання та заощадження, а тому: $S = Y - C = Y - (390 + 0{,}7Y) = 0{,}3Y - 390$.

4) Оскільки $C + S = Y$, а $S = 0$, то $C = Y$. Підставляємо відомі дані: $390 + 0{,}7Y = Y$. Отримуємо $0{,}3Y = 390$. Звідси $Y = 1300$ грош. од. Тобто коли дохід становить 1300 грош. од., він повністю використовується лише на споживання.

5) Аналогічно, якщо $S = 1365$, то $390 + 0{,}7Y + 1365 = Y$; $0{,}3Y = 1755$; $Y = 5850$.

Саме за рівня доходу в 5850 грош. од. заощадження становлять 1365 грош. од.

Запитання та завдання

1. Чим відрізняється гранична схильність до споживання від середньої схильності до споживання?

2. Функція споживання дорівнює: $C = 115 + 0{,}75Y$. Визначте: 1) граничну схильність до споживання; 2) граничну схильність до заощадження; 3) обсяги споживання та заощадження, якщо дохід у розпорядженні становить 2800 грн; 4) середню схильність до споживання; 5) середню схильність до заощадження.
3. Дохід особи в розпорядженні становить 25 000 грн. Гранична схильність до споживання — 65 %. Особа витрачає на споживання не менше ніж 500 грн. Визначте обсяг споживання згідно з кейнсіанською функцією. Як зміниться споживання, якщо доходи зростуть на 1/8?

§ 25. Номінальний та реальний ВВП

Усі макроекономічні показники безпосередньо обчислюються в поточних цінах, тобто цінах того періоду, на момент якого здійснюється облік або аналіз. А це означає, що рівень і динаміка, наприклад ВВП, залежить не тільки від зміни обсягів національного виробництва, але й від зміни цін, у яких ці обсяги вимірюються. Наприклад, у країні може бути виготовлено протягом року товарів і послуг менше, ніж минулого року. Але внаслідок того, що ціни на ці товари та послуги протягом року значно підвищилися, то вартість ВВП буде більшою порівняно з минулим роком. Тому, щоб мати змогу порівняти результативність економіки за певний період часу або здійснити міжнародний аналіз основних макроекономічних показників, розрізняють номінальний і реальний валовий внутрішній продукт. **Номінальний ВВП** — це поточний обсяг виготовлених товарів і послуг, обчислений у поточних цінах. **Реальний ВВП** — поточний обсяг виробництва, обчислений у зіставних цінах базового періоду. Саме показник реального ВВП використовується під час аналізу динаміки розвитку економіки або для порівняння рівнів розвитку економіки в різних країнах, оскільки вимірює вартість кінцевих товарів і послуг, виготовлених у країні за рік у постійних, фіксованих цінах, а тому є більш точним показником функціонування економіки.

Реальний ВВП обчислюється за допомогою коригування номінального ВВП на індекс цін:

$$\text{Реальний ВВП} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{Індекс цін}}.$$

Індекс цін — показник, що характеризує темпи зміни ринкових цін поточного року порівняно з базовим. Якщо ціни на товари й послуги знижуються, а отже, величина індексу цін є меншою за одиницю, то відбувається коригування номінального ВВП у бік збільшення. Цей процес називається *інфлюванням*. У результаті ВВП реальний буде більшим, ніж ВВП номінальний. Якщо ж ціни на товари й послуги зростають, а отже, величина індексу цін більша за одиницю, то відбувається *дефлювання*, тобто коригування номінального ВВП у бік його зниження.

Оскільки частіше ціни все ж таки зростають, то зв'язок між показниками номінального й реального ВВП показує саме індекс цін, який має назву *дефлятор ВВП*:

$$\text{Дефлятор ВВП} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{Реальний ВВП}}.$$

Слід зауважити, що дефлятор ураховує зміни цін як на споживчі товари та послуги, так і на інвестиційні, а тому не збігається з індексом споживчих цін.

Зростання ВВП є умовою процвітання будь-якого суспільства, тому воно зацікавлене в його постійному збільшенні. Це збільшення можна виміряти за допомогою двох взаємозалежних показників: зростання реального ВВП та зростання ВВП на одну особу за певний період часу. Темпи приросту реального ВВП (ВНП) визначають як відношення приросту реального ВВП до базового реального ВВП, виражене у відсотках. Показник ВВП на одну особу — зручний інструмент для порівняння економічного розвитку країн і добробуту населення. Чим вищий ВВП на одну особу для кожної країни, тим вищою є якість життя її громадян.

Навчаємося разом

1. Визначте, чи правильне твердження: «Якщо ціни валового випуску продукції за звітний період зросли на 25 %, а номінальний ВВП становить 325 млрд грош. од., то реальний ВВП становить 260 млрд грош. од.». Обґрунтуйте свою відповідь.

Розв'язання. Щоб визначити, чи правильне наведене твердження, обчислимо реальний ВВП за формулою: $\text{Реальний ВВП} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{Індекс цін}}$.

Визначаємо індекс цін $\left(I_{\text{Р}} = \frac{100\,\% + 25\,\%}{100\,\%} = 1{,}25\right)$ і підставляємо у формулу: $\text{Реальний ВВП} = \frac{325}{1{,}25} = 260$ млрд грош. од.

Це доводить, що наведене твердження є правильним.

2. Визначте зміни номінального ВВП, якщо ціни на товари та послуги за рік спочатку підвищилися на 9 %, потім ще на 4 %, а реальний ВВП за цей період збільшився на 0,1.

Розв'язання. Для визначення змін номінального ВВП використовуємо формулу дефлятора ВВП та індексний метод:

$I_{\text{номінального ВВП}} = I_{\text{реального ВВП}} \cdot I_{\text{Р}}$.

$I_{\text{реального ВВП}} = 1 + 0{,}1 = 1{,}1$; $I_{P_1} = \dfrac{100\,\% + 9\,\%}{100\,\%} = 1{,}09$;

$I_{P_2} = \dfrac{100\,\% + 4\,\%}{100\,\%} = 1{,}04$; $I_{\text{Р загальний}} = I_{P_1} \cdot I_{P_2} = 1{,}09 \cdot 1{,}04 = 1{,}1336$;

$I_{\text{номінального ВВП}} = 1{,}1 \cdot 1{,}1336 = 1{,}247$. Оскільки $1{,}247 > 1$, це означає, що номінальний ВВП зріс на $(1{,}247 - 1) \cdot 100\,\% = 24{,}7\,\%$.

Запитання та завдання

1. Визначте, чи правильні твердження. Обґрунтуйте свою відповідь. 1) Реальний ВВП — це вартість кінцевих товарів і послуг, створених за рік національним капіталом. 2) Реальний ВВП — це вартість товарів і послуг, виготовлених на території країни, виміряна в поточних цінах. 3) Якщо номінальний ВВП збільшився з 300 млрд до 375 млрд грош. од., а дефлятор зріс зі 125 до 150 %, то реальний ВВП збільшився на 25 %.
2. Визначте величину реального валового продукту, якщо відомо, що номінальний ВВП звітного періоду склав 756 млрд грош. од., а ціни на товари та послуги протягом року підвищилися на 14 %.

§ 26. Циклічність як форма руху національної економіки

Валовий внутрішній продукт — це кінцеві товари та послуги, які задовольняють потреби членів суспільства. І чим більшим є його обсяг, тим повніше задовольняються потреби. Тому кожна країна намагається створювати більший ВВП й стабільно високими темпами. На жаль, жодній країні це не вдається, оскільки важливою особливістю ринкової економіки є її нестабільність, що виявляється в циклічному чергуванні піднесень і спадів.

Економічні цикли — постійні, повторювані протягом певного проміжку часу, коливання економічної активності.

Причини циклічного розвитку економіки можуть бути як усередині національної економіки, так і поза її межами. Серед них — відкриття родовищ природних ресурсів, міграція населення, війни, революції, стихійні лиха, політика уряду, споживання, заощадження, науково-технічний прогрес тощо.

Для характеристики ділового циклу найчастіше використовується зміна трьох показників: обсягу зайнятості, обсягу продукції та рівня цін.

У класичному трактуванні економічний цикл містить такі фази: кризу, депресію, пожвавлення та піднесення (мал. 14).

Починає цикл фаза кризи, спаду або рецесії. *Криза* — це різке порушення існуючої рівноваги внаслідок диспропорцій, що зростають. Усі класичні кризи характеризувалися перевиробництвом. Труднощі зі збутом призводили до скорочення виробництва та зростання безробіття. Зниження платоспроможності населення ще більше ускладнює збут. Усі економічні показники погіршуються. Відбувається падіння рівня заробітної плати, прибутку, інвестицій, цін. Через «омертвіння» капіталу у вигляді нереалізованих товарів фірми відчувають брак коштів для поточних платежів, тому підвищується попит на гроші та швидко зростає плата за кредит — ставка позичкового відсотка. Курси цінних паперів падають, настає хвиля банкрутств і масового закриття підприємств. Криза завершується з початком депресії.

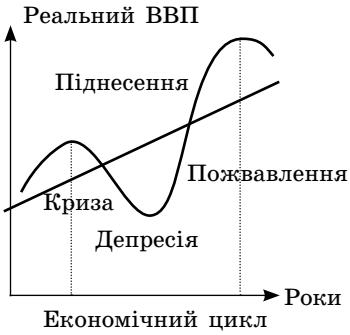

Мал. 14. Економічні цикли

Депресія, або застій — це фаза циклу, яка саме й виявляється в застої виробництва, найнижчому рівні економічної активності. Але, незважаючи на це, на цій фазі з'являється стабільність. Поступово реалізуються товарні запаси, які виникли під час кризи внаслідок різкого зменшення платоспроможного попиту. Рівень безробіття залишається високим, але стабільним. За умов скороченого виробництва ставка позичкового відсотка падає до свого мінімального значення. І найголовніше — з'являється попит на результати науково-технічного прогресу, оскільки саме оновлення виробництва, основного капіталу є матеріальною основою виходу із кризи.

Пожвавлення розпочинається незначним зростанням обсягу виробництва (у відповідь на зростання попиту) й помітним ско-

роченням безробіття. Підприємці намагаються відновити прибутковість виробництва, нарощують інвестиції в нову, продуктивнішу техніку, що пожвавлює попит — спочатку на капітальні блага, а потім і на споживчі, адже зростає зайнятість. Поступово обсяг виробництва досягає попереднього найвищого рівня й економіка вступає у фазу піднесення.

Піднесення (зростання) — це така фаза циклу, коли обсяг виробництва перевищує обсяг попереднього циклу та зростає високими темпами. Будуються нові підприємства, зростає зайнятість, активізується попит на капітальні й споживчі блага, доходи та прибутки, зростають ціни й відсоткові ставки, пожвавлюється комерційна діяльність, прискорюється обіг капіталу. Таким чином, розпочинається справжній економічний бум, швидке економічне зростання, яке, проте, уже закладає основу нової кризи.

Наступна фаза піднесення перевищує рівень розвитку попередньої, а ось фаза депресії може бути як нижчою, так і вищою за попередню.

Економічні цикли виникають із різних причин та тривають різний проміжок часу. Розрізняють:

- ☑ *довгострокові цикли*, або так звані «довгі хвилі» Кондратьєва, названі ім'ям російського економіста Миколи Кондратьєва. Матеріальною основою «довгих хвиль» вважають структурне оновлення технологічного способу виробництва внаслідок науково-технічного прогресу, що виявляється, зокрема, як оновлення основного капіталу. Тривалість цих циклів — 40—60 років;
- ☑ *будівельні цикли Кузнеця*. Відомий американський економіст Саймон Кузнець відкрив теорію будівельних циклів тривалістю 15—20 років, пов'язаних із періодом масового оновлення житла та виробничих споруд;
- ☑ *середньострокові* 7—12-річні *цикли Клемента Жуглара (Джаглера)*. Їх також називають промисловими, класичними, інвестиційними циклами, або бізнес-циклами. Матеріальною основою цих циклів є дія різних грошово-кредитних чинників, коливання ставки відсотка;
- ☑ *короткострокові цикли Джозефа Кітчина*, які ще називають циклами запасів. Спочатку їх причину вбачали в коливанні світових запасів золота, у сучасних умовах — у пе-

ріодичних коливаннях вкладень у товарно-матеріальні цінності, товарні запаси. Тривалість таких циклів становить 3—5 років;

☑ *сезонні господарські цикли*, які зумовлені коливаннями господарської інвестиційної активності протягом року (прикладом можуть бути сплески, пов'язані з весняно-польовими роботами, періодом збору врожаю, або буми в передсвяткові дні).

Циклічність можна розглядати як один зі способів саморегулювання ринкової економіки. Криза виконує дві функції: руйнівну (оскільки означає руйнування пропорцій в економіці) й оздоровчу (оскільки приводить до оновлення основного капіталу, здешевлення продукції).

Економіка України зазнала значних утрат у кризові 90-ті рр. XX ст. Протягом 1990—1999 рр. ВВП країни скоротився на 59,2 %, обсяги промислової продукції — на 48,9 %, сільського господарства — на 51,5 %. Реальна заробітна плата зменшилася в 3,82 разу, а реальні виплати пенсій — у 4 рази. Але криза в національній економіці є перш за все трансформаційною, вона визначає перехід, по-перше, від командно-адміністративної економічної системи до ринкової, по-друге, від розвитку в умовах єдиного СРСР до розвитку суверенної самостійної держави, по-третє, від монополізму державної власності до розвитку різноманіття форм власності, по-четверте, від диктатури до демократії.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Економічна теорія дала досконалу характеристику економічних циклів. А тому сучасні економічні цикли не мають жодної специфіки». Обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь. Економічна теорія — це наука, яка постійно розвивається, оскільки розвиваються й удосконалюються економічні системи. Тому будь-яка досконала теорія має історичний характер, тобто стає застарілою, адже все рухається вперед, розвивається. Це стосується також характеристики економічних циклів. Сучасні цикли мають певну специфіку. У сучасних умовах економічні цикли стають більш синхронними. Тобто відбувається збіг циклічних коливань у різних країнах і регіонах, що обумовлено інтернаціоналізацією виробництва, розвитком економічних зв'язків між країнами, поглибленням співробітництва. Крім того, науково-технічна революція значною мірою вплинула на цикли, породивши, з одного боку, структурні кризи (наприклад у вугільній або текстильній промисловості), а з іншого боку, — наукоємні галузі, що є менш чутливими до циклічності (наприклад мікроелектроніка, робототехніка). Прискорення зміни основного капіталу зменшило тривалість циклів, але

збільшило частоту криз. На економічні цикли у XX ст. активно почало впливати й державне регулювання економіки, спрямоване на активізацію економічних процесів у періоди спаду й депресії та стримування ділової активності на стадії піднесення. Ці дії сприяли зменшенню амплітуди коливань сучасних циклів. Це означає, що країни не так глибоко «сягають дна» на стадії депресії, але й не так «високо злітають» на стадії піднесення, тобто наближаються до загальної тенденції економічного розвитку.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що наведене твердження є неправильним.

Запитання та завдання

1. Визначте, яку роль в економічному циклі відіграють сукупний попит і сукупна пропозиція.
2. Зміна якого компонента сукупного попиту є найбільш реальною причиною економічних коливань?
3. Охарактеризуйте стадії або фази економічного циклу.
4. Проаналізуйте причини, які викликають різні види економічних циклів.

ПРАКТИКУМ

Тестові завдання

1. Матеріальною основою коротких (малих) циклів є:
   - **А** необхідність збільшення ВВП
   - **Б** процеси, що відбуваються на грошовому ринку
   - **В** необхідність оновлення об'єктів інфраструктури
   - **Г** необхідність оновлення основного капіталу
2. Яке твердження є правильним?
   - **А** вищою точкою активності економічного циклу є період пожвавлення
   - **Б** спад виробництва — це період депресії
   - **В** початковою фазою циклу є депресія
   - **Г** оновлення основного капіталу є матеріальною основою виходу з кризи
3. У моделі *AD—AS* досягнення рівноваги з більш високим значенням рівня цін та реального обсягу національного виробництва можливе за умови:
   - **А** зменшення сукупного попиту та збільшення сукупної пропозиції
   - **Б** одночасного зменшення і сукупного попиту, і сукупної пропозиції
   - **В** одночасного збільшення і сукупного попиту, і сукупної пропозиції
   - **Г** зменшення пропозиції грошей в економіці

4. Визначте величину реального ВВП, якщо відомо, що номінальний ВВП країни становив 825 млрд грош. од., а ціни на товари та послуги спочатку зросли на 11 %, а потім знизилися на 2 %.
   - **А** 91,7 млрд грош. од.
   - **Б** 756,9 млрд грош. од.
   - **В** 758,4 млрд грош. од.
   - **Г** 825 млрд грош. од.

5. Національний дохід країни дорівнює 126 млрд грош. од., споживчі витрати — 81 млрд грош. од., валові інвестиції — 59 млрд грош. од., експорт — 42 млрд грош. од., імпорт — 45 млрд грош. од., чисті внутрішні інвестиції — 37 млрд грош. од., непрямі податки — 28 млрд грош. од., трансфертні платежі — 33 млрд грош. од. Розмір державних видатків становить:
   - **А** 33 млрд грош. од.
   - **Б** 39 млрд грош. од.
   - **В** 61 млрд грош. од.
   - **Г** 126 млрд грош. од.

6. Якщо в умовах високого рівня інфляції підвищуються ціни на ресурси та зменшується грошова маса в обігу, то встановлена макроекономічна рівновага свідчить, що:
   - **А** рівень цін обов'язково підвищиться, зайнятість збільшиться, реальний ВВП зросте
   - **Б** рівень цін може залишитися без змін, зайнятість зменшиться, реальний ВВП може залишитися без змін
   - **В** рівень цін зросте, зайнятість зменшиться, реальний ВВП знизиться
   - **Г** рівень цін може залишитися незмінним, зайнятість зменшиться, реальний ВВП знизиться

7. Яке твердження є неправильним?
   - **А** при підрахунку чистого внутрішнього продукту враховуються чисті інвестиції
   - **Б** чистий внутрішній продукт перевищує національний дохід на обсяг відрахувань на амортизацію
   - **В** до складу особистого доходу входять трансфертні платежі
   - **Г** сукупні витрати дорівнюють сукупним доходам

8. Валовий внутрішній продукт країни становить 5 млн грош. од., споживчі витрати — 3,2 млн грош. од., державні видатки — 0,9 млн грош. од., чистий експорт — 0,08 млн грош. од., чисті внутрішні інвестиції — 0,64 млн грош. од., експорт — 0,11 млн грош. од. Наведені дані свідчать, що:
   - **А** валові інвестиції становлять 0,07 млн грош. од., імпорт — 0,03 млн грош. од.
   - **Б** валові інвестиції становлять 0,82 млн грош. од., амортизація — 0,18 млн грош. од.
   - **В** амортизація становить 0,57 млн грош. од., імпорт — 0,03 млн грош. од.
   - **Г** валові інвестиції становлять 0,82 млн грош. од., імпорт — (– 0,03) млн грош. од.

9. Установіть відповідність між подіями і графічними зображеннями зміни макрорівноваги.

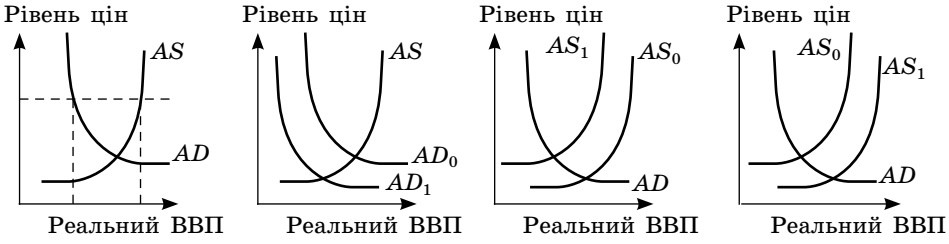

А **Б** **В** **Г**

1 у галузях машинобудування й хімічної промисловості підвищується продуктивність праці
2 дорожчають кредити, які комерційні банки надають підприємцям
3 ціни на імпортні ресурси зросли на 20 %
4 ціни на товари та послуги в країні зросли на 20 %

10. Установіть відповідність між визначеннями економічних понять та їх назвами.

1	вартість кінцевих товарів і послуг, обчислена в цінах поточного періоду	**А**	валовий внутрішній продукт
2	ринкова вартість продукції з вирахуванням вартості сировини й матеріалів, сплачених постачальникам	**Б**	валовий національний продукт
3	сукупність доходів усіх верств населення	**В**	номінальний ВВП
4	сукупна ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, створених національним капіталом за рік	**Г**	додана вартість
		Д	національний дохід

? Запитання та завдання

1. Припустимо, що 1000 грн доходу однієї людини, чия гранична схильність до споживання дорівнює 0,7, передається іншій людині, у якої вона становить 0,9. Визначте, як зміниться сума споживчих видатків і заощаджень.

2. Використовуючи наведені нижче дані національних рахунків, визначте ВВП, ЧВП та національний дохід: заробітна плата — 204 грош. од.; експорт товарів та послуг — 13 грош. од.; амортизація — 18 грош. од.; державні закупівлі товарів і послуг — 59 грош. од.; непрямі податки на бізнес — 12 грош. од.; чисті приватні внутрішні інвестиції — 52 грош. од.; трансфертні платежі — 11 грош. од.; імпорт товарів і послуг — 16 грош. од.; прибуткові податки з корпорацій — 40 грош. од.; особисті споживчі витрати — 219 грош. од.; нерозподілений прибуток корпорацій — 81 грош. од.

ТЕМА 6. БЕЗРОБІТТЯ ТА ІНФЛЯЦІЯ ЯК НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ РІВНОВАГИ

§ 27. Безробіття як результат порушення рівноваги на ринку праці

Невід'ємною рисою ринкової економіки та одним із проявів макроекономічної нестабільності є безробіття. Воно є центральною економічною та соціальною проблемою сучасного суспільства, оскільки може негативно позначатися як на житті конкретної людини та її сім'ї, так і на функціонуванні всієї національної економіки.

Безробіття — тимчасова незайнятість економічно активного населення, такий стан ринку праці, коли обсяг пропозиції робочої сили перевищує обсяг попиту на неї.

Що означає поняття «економічно активне населення»?

Згідно з міжнародними стандартами, розробленими Міжнародною організацією праці (МОП), усе населення країни можна представити як *економічно активне* та *економічно неактивне* (пасивне) *населення*.

Щоб отримати дані про економічно активне населення, необхідно від загальної кількості населення вирахувати:

- ☑ дітей віком до 16 років;
- ☑ осіб пенсійного віку;
- ☑ тих, хто утримується в спеціалізованих закладах (психіатричних клініках, тюрмах, колоніях тощо);
- ☑ тих, хто потенційно має можливість працювати, але не працює та не шукає роботи з певних причин (домогосподарки, учні та студенти денної форми навчання, особи без певного місця проживання тощо).

Решта і є економічно активною частиною населення, яка за офіційною статистикою становить робочу силу країни. Таким чином, *економічно активне населення*, або робоча сила — це населення працездатного віку, яке складається із зайнятих і безробітних.

Зайнятість — це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і приносить їм дохід у грошовій або іншій формі.

Відповідно до Закону України «Про зайнятість населення», до зайнятого населення належать громадяни, які працюють за наймом на підприємствах, незалежно від форм власності, або самостійно забезпечують себе роботою, тобто зайняті підприємницькою, індивідуальною трудовою або творчою діяльністю, особи, які перебувають на оплачуваних посадах в органах державної влади, управління та громадських об'єднаннях, особи, які проходять службу в Збройних силах України тощо.

Безробітними в Україні визнаються громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів та обов'язково зареєстровані в Державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу.

Рівень використання робочої сили можна проілюструвати за допомогою показників рівня зайнятості, рівня безробіття та коефіцієнта участі в робочій силі.

Рівень зайнятості визначається відношенням кількості зайнятих до загальної кількості працездатних:

$$\text{Рівень зайнятості} = \frac{\text{Зайняті}}{\text{Особи віком від 16 років і старше}} \cdot 100\ \% .$$

Рівень безробіття вимірюється шляхом порівняння кількості безробітних із наявною робочою силою:

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{Безробітні}}{\text{Робоча сила}} \cdot 100\ \% .$$

Іншим статистичним показником, що характеризує рівень зайнятості в країні, є коефіцієнт участі в робочій силі. Його обчислюють як відношення робочої сили до дорослого населення країни.

Розрахунок рівня безробіття стикається з певними труднощами. Завищенню цього показника сприяє зайнятість населення в «тіньовій» економіці. З іншого боку, рівень безробіття може бути заниженим, оскільки не враховує частково зайнятих (тих, хто працює неповний робочий день, перебуває в неоплачуваних відпустках тощо), а також тих, хто зневірився в пошуках роботи й тому вже не шукає її.

Офіційний рівень безробіття в Україні за період 1996—2008 рр. коливався між 1,3 та 4,3 %, у той час коли за даними МОП рівень безробіття становив у 2001 р. — 10,9 %, у 2002 р. — 9,6 %, у 2003 р. — 9,1 %, у 2004 р. — 8,6 %, у 2005 р. — 7,2 %, у 2006 р. — 6,8 %, у 2007 р. — 6,4 %, у 2008 р. — 6 %, у 2010 р. — 8,8 %.

Навчаємося разом

Населення одного з регіонів становить 15 млн осіб. Серед них: діти віком до 16 років — 1,9 млн осіб, причому 10 % із них працюють улітку та восени на збиранні врожаю, а 5 % — регулярно миють машини, продають газети та ін.; пенсіонери — 1,6 млн осіб; жінки — робітниці різних підприємств та установ, які перебувають у декретній відпустці, — 800 тис. осіб; домогосподарки — 205 тис. осіб; особи, які перебувають у виправних спеціальних закладах, — 408 тис. осіб; особи, які хворіють і перебувають на лікарняному, — 18 тис. осіб; зайняті неповний робочий день — 550 тис. осіб; особи, які перебувають у психіатричних клініках, — 186 тис. осіб; безробітні — 1,1 млн осіб. Визначте: 1) кількість робочої сили; 2) рівень безробіття в регіоні.

Розв'язання. Щоб визначити кількість робочої сили, необхідно від загальної кількості населення регіону відняти кількість економічно неактивного населення. Зауважимо, що всі діти віком до 16 років належать до економічно неактивного населення; жінки, які перебувають у декретній відпустці, так само як і особи, які хворіють і перебувають на лікарняному, а також зайняті неповний робочий день, є зайнятими.

Тому $PC = 15 - 1{,}9 - 1{,}6 - 0{,}205 - 0{,}408 - 0{,}186 = 10{,}701$ млн осіб. Рівень безробіття в регіоні визначаємо за формулою:

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{Безробітні}}{\text{Робоча сила}} \cdot 100\ \% .$$

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{1{,}1}{10{,}701} \cdot 100\ \% = 10{,}28\ \% .$$

Запитання та завдання

1. Знайдіть в інтернеті статистичні дані, що характеризують основні показники ринку праці України за останні 5—10 років, та проаналізуйте їх.
2. Населення регіону становить 4,5 млн осіб. Частка працездатного населення складає 70 %, причому 15 % із них — економічно неактивне населення. Кількість безробітних у регіоні — 135,25 тис. осіб. Визначте рівень безробіття в регіоні.
3. Чому, на вашу думку, офіційний рівень безробіття відрізняється від аналогічного показника, підрахованого МОП?

§ 28. Види безробіття та їх рівень

Безробіття можна охарактеризувати за різними критеріями: за причинами, терміном тривалості, критерієм поширення, формами прояву, залежно від виявленої ініціативи, соціально-професійним складом безробітних тощо. Людина може потрапити до категорії безробітних із різних причин. Це може відбутися внаслідок дії чинників, які залежать від самого працівника, а також із не залежних від нього причин. Людина може бути безробітною внаслідок того, що шукає вигідніше місце роботи, або місце роботи у зв'язку з переїздом до іншого регіону, а може втратити роботу через структурні зміни чи кризові явища в економіці.

Розрізняють фрикційне, структурне та циклічне безробіття.

Фрикційне безробіття — тимчасове безробіття, яке пов'язане з добровільним або вимушеним пошуком роботи внаслідок професійного, вікового або регіонального переміщення робочої сили. Цей вид безробіття виникає тому, що і робочі місця, і люди є неоднорідними, а отже, потрібний певний проміжок часу на пошук відповідного місця роботи. Причиною цього виду безробіття може бути закінчення терміну дії контракту на попередньому місці роботи, звільнення внаслідок порушення трудової дисципліни, закінчення ВНЗ, зміна місця проживання, пошук більш вигідного місця роботи тощо. До фрикційного безробіття належить і так зване сезонне безробіття, обумовлене в основному сезонним характером природних чинників. Суттєвою особливістю цього виду безробіття є наявність певних знань та вмінь працівників, які можна продати на ринку праці в даний момент.

Фрикційне безробіття є неминучим для будь-якого суспільства й певною мірою бажаним явищем для економіки. Пошук та отримання більш продуктивної та високооплачуваної роботи сприяє збільшенню доходів зайнятого населення, підвищенню рівня життя їх сімей, зростанню обсягу національного виробництва за рахунок раціонального перерозподілу трудових ресурсів.

Але, як вам уже відомо, попит на робочу силу є похідним від попиту на готову продукцію, яку вона виготовляє. Оскільки з часом структура споживання змінюється, то, відповідно, змінюється й попит на працівників. Певні професії та види робіт не знаходять попиту на ринку праці, старіють. У результаті структура пропозиції праці не відповідає структурі попиту. Це викли-

кає **структурне безробіття** — безробіття, яке засвідчує невідповідність знань, умінь, навичок працівників потребам виробництва й вимогам роботодавців. Цей вид безробіття виникає внаслідок не лише змін структури споживання, а й структурної перебудови національної економіки, унаслідок технологічного переоснащення виробничих процесів. Структурне безробіття є більш тривалим, ніж фрикційне, оскільки безробітні не можуть отримати роботу без відповідного опанування нових знань, навичок, перепідготовки чи перекваліфікації. Саме необхідність наявності певного часу на підвищення чи перекваліфікацію є специфічною для цього виду безробіття.

Циклічне безробіття — це безробіття, яке виникає внаслідок зменшення сукупного попиту на робочу силу в періоди економічного спаду й депресії в усіх галузях і регіонах країни. Оскільки в період економічного спаду зменшується сукупний попит на товари та послуги, знижуються загальні обсяги національного виробництва, то закономірним є зниження зайнятості населення.

За терміном тривалості виділяють короткострокове, середньострокове та тривале безробіття. Під *короткостроковим* безробіттям розуміють відсутність роботи та її пошук протягом 1—3 місяців, під *середньостроковим* — 3—6 місяців, а під *тривалим* — понад 6 місяців.

За критерієм поширення безробіття поділяється на *загальнодержавне, регіональне, галузеве, міське* та *сільське*. Очевидно, що загальнодержавне — це безробіття в межах усієї країни, регіональне — у межах певної адміністративно-територіальної одиниці, галузеве — у межах однієї галузі, міське та сільське — безробіття в міській та сільській місцевості відповідно.

За формами прояву можна виділити відкрите та приховане безробіття. *Відкрите безробіття* означає існування явно незайнятого економічно активного населення, ситуацію, за якої людина визнає, що вона не має роботи, і реєструється на біржі праці. *Приховане безробіття* — ситуація, коли частина безробітних людей не зареєстрована в офіційних даних (наприклад неповна зайнятість, відпустки за власний рахунок, відмова від пошуку роботи через розчарування й зневіру).

Виходячи з проявленої ініціативи, виділяють добровільне та вимушене безробіття. *Добровільне безробіття* — безробіття, яке існує за наявності вільних робочих місць, коли потенційного

працівника не влаштовує рівень заробітної плати або характер праці (важка, нецікава, непрестижна). *Вимушене безробіття* — безробіття, пов'язане з відсутністю можливості людей працездатного віку працювати з не залежних від них причин. Воно виникає з установленням заробітної плати, вищої від точки ринкової рівноваги, коли намічається розрив між попитом на працю та її пропозицією.

Із точки зору соціально-професійного складу безробітних можна виділити професійне та статево-вікове безробіття. *Професійне безробіття* характеризується відносним надлишком працівників певної професії. *Статево-вікове безробіття* стосується певних верств населення, наприклад молоді, жінок, чоловіків. Найбільшою проблемою для держави й суспільства є безробіття серед соціально вразливих верств населення, оскільки воно стосується тих, хто не може на рівних конкурувати на ринку праці. Це інваліди, жінки з малолітніми дітьми, люди похилого віку, особи, звільнені після відбуття покарання або примусового лікування.

Кейнсіанська концепція зайнятості послідовно й докладно доводить, що в ринковій економіці безробіття має не добровільний характер (у неокласичному його розумінні), а вимушений. Кейнсіанське трактування — це тлумачення циклічного безробіття, спричиненого періодичною відсутністю ефективного попиту.

Безумовно, держава намагається зменшити рівень безробіття, створити сприятливіші умови у працевлаштуванні для певних категорій населення, збільшити зайнятість.

Розрізняють три основні види зайнятості: повну, раціональну й ефективну. *Повна зайнятість* — це надання суспільством усьому працездатному населенню можливості займатися суспільно корисною працею, на основі якої здійснюється індивідуальне (у межах сім'ї) та колективне (за участю фірм, компаній, держави) відтворення робочої сили й задоволення всієї сукупності потреб. Разом із тим повна зайнятість сама по собі не є свідченням високого рівня організації виробництва, її доцільності та раціональності. *Раціональна зайнятість* — зайнятість, яка має місце в суспільстві з урахуванням доцільності перерозподілу та використання трудових ресурсів, їх статево-вікової та освітньої структури. Цей вид зайнятості не завжди буває ефективним, оскільки здійснюється з метою поліпшення статево-вікової зайнятості, залучення до трудової діяльності працездатного населення окремих відсталих регіонів тощо. *Ефективна зайнятість* — це зайнятість, що здійснюється відповідно до вимог інтенсивного типу відтворення та критеріїв економічної доцільності й соціальної

результативності, зорієнтована на скорочення ручної, непрестижної, важкої праці.

Повну зайнятість ще називають зайнятістю на рівні природного безробіття. **Природне безробіття** включає фрикційне та структурне безробіття і є внутрішньою (природною) потребою будь-якої економіки. Це означає, що повна зайнятість досягається за умови відсутності циклічного безробіття.

Формулу рівня безробіття можна використати також для визначення рівнів фрикційного, структурного та циклічного безробіття, тобто:

$$\text{Рівень фрикційного безробіття} = \frac{\text{Кількість фрикційних безробітних}}{\text{Робоча сила}} \cdot 100\ \%.$$

$$\text{Рівень структурного безробіття} = \frac{\text{Кількість структурних безробітних}}{\text{Робоча сила}} \cdot 100\ \%.$$

Природний рівень безробіття = Рівень фрикційного безробіття + + Рівень структурного безробіття.

Природний рівень безробіття змінюється з розвитком держави й суспільства. У 60-ті рр. XX ст. економісти визначали його на рівні 4 %, за сучасних умов він зростає й коливається від 3 до 7 %. Це обумовлене різними чинниками. Наприклад, система страхування з безробіття, виплати з безробіття та їх зростання знижують стимули до швидкого працевлаштування. Це, з одного боку, сприяє досягненню більшої збалансованості структури робочих місць і структури робочої сили, а з іншого, — приводить до збільшення кількості безробітних і підвищення рівня безробіття. Інструментом розв'язання цієї проблеми є державні інвестиції в інфраструктуру ринку праці (розгортання різноманітних систем перепідготовки кадрів, підвищення їх фахової та географічної мобільності, удосконалювання інформації про вакансії тощо). У короткостроковому періоді фінансування програм із регулювання зайнятості може збільшити навантаження на державний бюджет, проте вже в середньостроковій перспективі це сприятиме зниженню природного рівня безробіття.

Навчаємося разом

Населення регіону становить 14 млн осіб. Серед них економічно неактивне населення становить 3,65 млн осіб; демобілізовані та звільнені зі збройних сил — 68 тис. осіб; звільнені внаслідок економічної кризи — 145 тис. осіб; звільнені за власним бажанням та особи, які шукають вигіднішу роботу, — 305 тис. осіб; звільнені в результаті зміни технології — 122 тис. осіб; особи, які навчаються на курсах перепідготовки в центрах зайнятості, — 54 тис. осіб; сезонні безробітні — 43 тис. осіб. Визначте: 1) кількість робочої

сили; 2) кількість фрикційних безробітних; 3) кількість структурних безробітних; 4) кількість циклічних безробітних; 5) фактичний рівень безробіття; 6) природний рівень безробіття.

Розв'язання. 1) Кількість робочої сили визначаємо, вирахувавши із загальної кількості населення економічно неактивне населення: 14 – 3,65 = = 10,35 млн осіб.

2) До фрикційних безробітних відносимо звільнених за власним бажанням осіб, які шукають вигіднішу роботу, та сезонних безробітних: 0,305 + 0,043 = 0,348 млн осіб.

3) До структурних безробітних відносимо демобілізованих і звільнених зі збройних сил, звільнених у результаті зміни технології та осіб, які навчаються на курсах перепідготовки в центрах зайнятості: 0,068 + 0,122 + 0,054 = 0,244 млн осіб.

4) До циклічних безробітних відносимо звільнених унаслідок економічної кризи — 0,145 млн осіб.

5) Фактичний рівень безробіття визначаємо за формулою:

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{Безробітні}}{\text{Робоча сила}} \cdot 100\ \%\ .$$

Отже, $\text{Рівень безробіття} = \frac{0,348 + 0,244 + 0,145}{10,35} \cdot 100\ \% = 7,12\ \%$.

6) Природний рівень безробіття можна визначити різними способами. Один із них:

$$\text{Природний рівень безробіття} = \frac{0,348 + 0,244}{10,35} \cdot 100\ \% = 5,72\ \%\ .$$

Запитання та завдання

1. Дайте характеристику кожного з видів безробіття. Наведіть конкретні приклади.
2. Поміркуйте, які ще чинники впливають на зростання природного рівня безробіття.
3. Визначте статус осіб із точки зору їх зайнятості (зайняті, безробітні, економічно неактивні). Щодо безробітних уточніть форму безробіття. 1) Військовий інженер-конструктор, який у 35 років вийшов на пенсію та не хоче більше працювати. 2) Рахівник, звільнений із роботи у зв'язку з комп'ютеризацією та який навчається на курсах перекваліфікації. 3) Автомеханік, який звільнився з роботи у зв'язку з переїздом до Києва. 4) Робітниця швейного підприємства, яка перебуває в декретній відпустці. 5) Шкільний учитель, який працює на півставки. 6) Менеджер корпорації, який звільнився за власним бажанням і зареєструвався як приватний підприємець. 7) Програміст, який звільнився через погіршення зору та шукає роботу. 8) Студент другого курсу університету. 9) Випускник академії, який уперше шукає роботу. 10) Жінка, яка присвятила себе догляду за дітьми.

§ 29. Соціально-економічні наслідки безробіття та заходи його обмеження

Загальний рівень безробіття в сучасному світі, як правило, вищий за природний, тому надмірне безробіття призводить до значних економічних втрат. Передусім це втрата товарів та послуг, які б могла отримати держава за умови відсутності надмірного безробіття.

Відомий американський економіст Артур Оукен емпіричним шляхом установив зв'язок між рівнем безробіття та відставанням в обсязі виробленого ВВП. Цей зв'язок відомий нині як *закон Оукена*: якщо фактичний рівень безробіття перевищує його природний рівень на 1 %, то втрати ВВП становлять 2—3 %. Щоб визначити відхилення фактичного ВВП від потенційного ВВП, використовують формулу:

$$\frac{Y - Y^*}{Y^*} = -\beta(u - u^*),$$

де Y — фактичний ВВП, тобто ВВП, створений за аналізований період; Y^* — потенційний ВВП; β — коефіцієнт Оукена, коефіцієнт чутливості ВВП до динаміки циклічного безробіття (він обчислюється окремо для кожної країни та має значення в межах від 2 до 3; найчастіше значення коефіцієнта беруть за 2,5); u — фактичний рівень безробіття, виражений у частках; u^* — природний рівень безробіття, виражений у частках.

Різниця між фактичним і природним рівнем безробіття і є циклічним рівнем безробіття.

Закон Оукена водночас демонструє й зворотний ефект. Він полягає в тому, що рівень безробіття зростає, якщо не досягається 2—3 % (залежно від країни) приріст валового внутрішнього продукту.

Необхідно зауважити, що в реальному світі закон Оукена діє далеко не завжди, тобто це не універсальний закон, а тенденція з багатьма обмеженнями.

Узагалі, безробіття — це багатоаспектне явище, яке приводить до суперечливих наслідків.

Безробітні — це резервна армія праці. З одного боку, це означає, що в суспільстві не повною мірою використовується тру-

довий потенціал країни. А з іншого, — це все ж таки резерв, причому дуже важливого ресурсу, який вкрай необхідний країні для здійснення розширеного відтворення, структурної перебудови економіки.

Безробіття є порушенням макроекономічної рівноваги на ринку праці, яке відбувається, наприклад, унаслідок активізації діяльності профспілок або прийняття урядом закону про мінімальну заробітну плату. Але саме це підвищення безробіття обмежує агресію профспілок, їх вимоги до підвищення заробітної плати й тим самим посилює стимули до розвитку підприємництва.

Люди побоюються потрапити до складу безробітних, тому що це означає відсутність постійного місця роботи, стійкого доходу, зниження рівня споживання, скорочення заощаджень, втрату кваліфікації. Але страх втратити роботу і стати безробітним — найкращий стимул до якісної і продуктивної праці та дотримання виробничої дисципліни.

Безумовно, люди по-різному сприймають різні види безробіття. Зростання безробіття призводить до соціального напруження, підриває психічне здоров'я нації, посилює злочинність.

Таким чином, є підстави стверджувати, що державна політика зайнятості та соціального захисту посідає значне місце в загальному державному регулюванні.

Соціальний захист на ринку праці в Україні виявляється в таких державних гарантіях: реалізація прав громадян на працю та на допомогу з безробіття; оплата праці на рівні встановленої мінімальної заробітної плати; надання державної допомоги малозабезпеченим і багатодітним сім'ям; пенсійне забезпечення; підтримка життєвого рівня населення шляхом перегляду мінімальних розмірів основних соціальних гарантій відповідно до зміни індексів цін на споживчі товари й послуги. Державна система навчання й перекваліфікації робочої сили сприяє адаптації робочої сили до змін у кон'юнктурі ринку.

Важливе місце в регулюванні соціальних процесів на ринку праці належить такому інституту інфраструктури, як біржа праці, та державним центрам зайнятості. Саме через ці органи держава впливає на рівень і термін безробіття, скорочує час на пошук роботи шляхом організації та вдосконалення системи інформації про наявність вільних робочих місць, розвиває систему профорієнтації, перепідготовки та підвищення кваліфікації, проводить моніторинг стану ринку робочої сили, стимулює розвиток підприємницької діяльності.

Навчаємося разом

Про склад населення регіону відомо, що кількість зайнятих становить 12 млн осіб, пенсіонерів — 2,8 млн осіб; зайнятих неповний робочий день — 1 млн осіб; кількість безробітних — 1,4 млн осіб, серед яких 0,28 млн осіб — фрикційні безробітні, а 0,47 млн осіб — структурні безробітні. Визначте: 1) рівень безробіття в регіоні; 2) природний рівень безробіття; 3) утрати ВВП регіону внаслідок безробіття, якщо протягом аналізованого року в регіоні кінцевих товарів і послуг створено на суму 320 млн грош. од. Коефіцієнт Оукена становить 2,5.

Розв'язання. 1) Щоб визначити рівень безробіття в регіоні, необхідно визначити кількість робочої сили. До її складу, як відомо, входять зайняті та безробітні. Зайняті неповний робочий день належать до зайнятих, а тому вже враховані в їх кількості. Тому:

Робоча сила = З + Б = 12 + 1,4 = 13,4 млн осіб.

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{Безробітні}}{\text{Робоча сила}} \cdot 100\,\% = \frac{1,4}{13,4} \cdot 100\,\% = 10,45\,\%\,.$$

2) Перш ніж скористатися законом Оукена, необхідно визначити природний рівень безробіття.

$$\text{Природний рівень безробіття} = \frac{\text{Фрикційні та структурні безробітні}}{\text{Робоча сила}} \cdot 100\,\% =$$

$$= \frac{0,28 + 0,47}{13,4} \cdot 100\,\% = 5,6\,\%\,.$$

3) Далі способи розв'язання можуть бути різними. Наведемо два варіанти.

а) Природний рівень безробіття менший за фактичний рівень. Це означає, що перевищення фактичного рівня безробіття над природним, тобто циклічне безробіття, становить 10,45 % – 5,6 % = 4,85 %. Утрати ВВП, спричинені безробіттям, таким чином, складають 2,5 · 4,85 % = = 12,125 % потенційного ВВП.

А фактичний ВВП регіону становить лише 100 % – 12,125 % = 87,875 % потенційного його рівня.

Отже, = 0,87875Y^* = 320 млн грош. од.

Звідси: Y^* = 364,15 млн грош. од.

Оскільки потенційний ВВП становить 364,15 млн грош. од., а фактичний — 320 млн грош. од., то втрати ВВП внаслідок безробіття складають 44,15 млн грош. од.

б) Оскільки $\frac{Y - Y^*}{Y^*} = -\beta(u - u^*)$, то $\frac{320 - Y^*}{Y^*} = -2,5(0,1045 - 0,056)$; $\frac{320 - Y^*}{Y^*} = -0,12125$;

320 – Y^* = – 0,12125Y^*; 320 = 0,87875Y^*; Y^* = 364,15 млн грош. од.

Утрати ВВП регіону внаслідок безробіття становлять: 364,15 – 320 = 44,15 млн грош. од.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте соціально-економічні наслідки безробіття.
2. Визначте, чи правильні твердження. Обґрунтуйте свою відповідь.
   1) Фактичний ВВП дорівнює потенційному ВВП за відсутності будь-якого виду безробіття.
   2) Діяльність служб зайнятості спрямована на законодавче регулювання умов найму та використання робочої сили.
   3) Безробіття можна розглядати і як благо, і як утрати для суспільства.
3. Населення країни становить 45 млн осіб. Серед них: діти до 16 років — 10 млн осіб; пенсіонери — 12 млн осіб; особи, що перебувають у психіатричних клініках та виправних закладах — 1 млн осіб; безробітні — 1,5 млн осіб; домогосподарки — 0,8 млн осіб; учні та студенти — 2,2 млн осіб. Визначте фактичний рівень безробіття в цій країні. Обчисліть потенційний ВВП та втрати ВВП внаслідок безробіття, якщо природний рівень безробіття становить 4,8 %, фактичний ВВП — 680 млрд грош. од. Коефіцієнт Оукена дорівнює 2,5.

§ 30. Інфляція як результат порушення рівноваги товарного ринку

Ще одним проявом макроекономічної нестабільності є інфляція. **Інфляція** — це знецінення грошей, зниження їх купівельної спроможності. Відбувається вона в результаті дисбалансу сукупного попиту й сукупної пропозиції, грошової та товарної маси. Інакше кажучи, це ситуація, коли грошей в обіг випущено набагато більше, ніж товарів та послуг, які підтримують повноцінність сучасних грошей.

Основними проявами інфляційних процесів є підвищення середнього рівня цін на всі товари та послуги, товарний дефіцит та зниження курсу національної валюти відносно іноземних валют.

Серед основних причин, які призводять до інфляції, можна виділити такі:

- ☑ дефіцит державного бюджету, тобто перевищення видатків держави над її доходами;

- ☑ необхідність поповнення каналів обігу додатковими грошима для інвестування галузей народного господарства;
- ☑ необхідність поповнення каналів обігу додатковими грошима у зв'язку з мілітаризацією економіки;
- ☑ монополістичний та олігополістичний характер ціноутворення, особливо на ресурси;
- ☑ інфляційні очікування населення;
- ☑ імпорт інфляційних процесів із країн-партнерів.

Проаналізувавши причини інфляції, можна зробити висновок: уникнути її не може жодне суспільство. А тому перш за все інфляцію потрібно вимірювати. Оскільки вона проявляється в зростанні цін, то її рівень визначається за допомогою індексу цін та темпів їх зростання.

Індекс цін показує, у скільки разів змінилися ціни на певний набір товарів та послуг, які входять у так званий ринковий кошик:

$$I_{\text{цін}} = \frac{\text{Ціна ринкового кошика поточного періоду}}{\text{Ціна ринкового кошика базового періоду}}.$$

Якщо $I_{\text{цін}} > 1$, це означає, що ціни за поточний період зросли на $(I_{\text{цін}} - 1) \cdot 100\ \%$. Якщо ж $I_{\text{цін}} < 1$, то ціни за поточний період знизилися на $(1 - I_{\text{цін}}) \cdot 100\ \%$.

До «сім'ї» індексів, що характеризують інфляцію, можна віднести індекс споживчих цін (ІСЦ), індекси цін виробників промислової продукції, реалізації сільгосппродукції, цін інвестицій в основний капітал, цін на будівельно-монтажні роботи, індекс-дефлятор ВВП.

Досить важливими в аналізі інфляції є темпи зростання цін. Вони показують швидкість зростання цін за певний проміжок часу. Визначити їх можна за формулою:

$$\text{Темпи інфляції} = \frac{\text{Індекс цін поточного періоду} - \text{Індекс цін базового періоду}}{\text{Індекс цін базового періоду}} \cdot 100\ \%$$

Навчаємося разом

1. За рік грошова маса в країні зросла на 23 %, обсяги випущеної продукції підвищилися на 1/5, швидкість обігу грошової одиниці зросла з 8 до 9 оборотів. Визначте рівень інфляції.

Розв'язання. Для визначення рівня інфляції використаємо формулу Фішера та індексний метод: $I_P = \frac{I_M \cdot I_V}{I_Q}$. $I_M = \frac{100\ \% + 23\ \%}{100\ \%} = 1{,}23$; $I_V = \frac{V_1}{V_0} = \frac{9}{8} = 1{,}125$; $I_Q = \frac{100\ \% + 20\ \%}{100\ \%} = 1{,}2$, або $I_Q = 1 + \frac{1}{5} = 1{,}2$.

Підставляємо дані у формулу й отримуємо $I = \frac{1{,}23 \cdot 1{,}125}{1{,}2} = 1{,}153 > 1$, це означає, що за рік ціни зросли на $(1{,}153 - 1) \cdot 100\ \% = 15{,}3\ \%$.

2. Нижче наведено індекси інфляції в Україні за 2010 р.: січень — 101,8 %; лютий — 101,9 %; березень — 100,9 %; квітень — 99,7 %; травень — 99,4 %; червень — 99,6 %; липень — 99,8 %; серпень — 101,2 %; вересень — 102,9 %; жовтень — 100,5 %. Визначте темпи інфляції в травні щодо січня; у серпні щодо червня; у жовтні щодо квітня.

Примітка. Індекси цін можуть показувати зміну цін як у кількості разів, так і у відсотках. Наприклад, індекс цін за січень — 101,8 %. Це означає, що рівень інфляції становить 101,8 %, або ціни за січень зросли в 1,018 разу, або підвищилися на 1,8 %.

Розв'язання. Темпи інфляції розраховуємо за формулою, наведеною в цьому розділі:

$$\text{Темпи інфляції}_{\text{тр-січ}} = \frac{99{,}4 - 101{,}8}{101{,}8} \cdot 100\ \% = -2{,}36\ \%;$$

$$\text{Темпи інфляції}_{\text{серп-січ}} = \frac{101{,}2 - 99{,}6}{99{,}6} \cdot 100\ \% = 1{,}6\ \%;$$

$$\text{Темпи інфляції}_{\text{жовт-кв}} = \frac{100{,}5 - 99{,}7}{99{,}7} \cdot 100\ \% = 0{,}8\ \%.$$

Запитання та завдання

1. Складіть причинно-наслідковий ланцюжок між кожною означеною в цьому розділі причиною інфляції та зростанням цін.
2. Визначте, чи правильні твердження. Обґрунтуйте свою відповідь.
   1) Будь-яке зростання цін означає інфляцію.
   2) Інфляція характерна лише для епохи паперових грошей.
   3) Якщо за два роки ціни на товари зросли в 9 разів, то це означає, що в середньому за рік вони підвищилися на 450 %.
3. Грошова маса в країні на початку року становила 580 млрд грош. од., а наприкінці року — 630 млрд грош. од. Товарів і послуг протягом року було створено на 6 % більше, ніж минулого року. Швидкість обігу грошової одиниці в першому півріччі знизилася на 1/8, а в другому — зросла на 0,2. Визначте зміну цін у країні за рік.

§ 31. Види інфляції

Інфляція — дуже багатогранне явище, яке можна аналізувати з різних боків.

За формою прояву розрізняють відкриту та придушену інфляцію. *Відкрита інфляція* — це інфляція, характерна для країн із ринковою економікою, де їй ніхто й ніщо не забороняє проявлятися у своїй природній формі — зростанні цін. *Придушена інфляція* — інфляція, яка характерна для країн із командною економікою, де вона проявляється в товарному дефіциті.

За темпами зростання цін інфляцію поділяють на помірну, галопуючу та гіперінфляцію.

Помірна інфляція виникає тоді, коли ціни на товари й послуги зростають до 10 % за рік. Ціни підвищуються повільними темпами, але швидше, ніж заробітна плата. Це не викликає негативних наслідків і не є відчутним для економічних суб'єктів. Люди охоче заощаджують гроші, оскільки їхня вартість мало знецінюється. Зростання цін має передбачуваний характер.

Галопуюча інфляція — інфляція, за якої темпи зростання цін становлять до 200 % на рік. Гроші втрачають свою вартість дуже швидко, тому населення майже не заощаджує грошей у вигляді готівки та використовує для угод більш стійку валюту. Інфляція виходить із-під контролю держави.

Гіперінфляція — це інфляція, за якої темпи зростання цін перевищують 200 % за рік. Гроші починають утрачати здатність виконувати свої функції. Відбувається натуралізація господарських зв'язків, посилюється бартерний обмін, порушуються фінансові та кредитні механізми, руйнується банківська система. Так, у 1993 р. Україна пережила період гіперінфляції, коли ціни на товари та послуги зросли більше ніж у 102 рази.

Залежно від очікуваності розрізняють передбачувану (очікувану) та непередбачувану інфляцію.

Передбачувана інфляція очікується й може бути врахована заздалегідь. Очікуваний рівень інфляції закладається в розрахунки державного бюджету на кожний наступний фінансовий рік. Вона не впливає на загальний обсяг виробництва чи перерозподіл доходів. *Непередбачувана інфляція* є результатом непередбачених змін в економіці, наслідком виникнення незапланованих змін у сукупному попиті та сукупній пропозиції, інфляційних явищах у країнах, які постачають основні виробничі ресурси. Непередбачувана інфляція впливає на загальний обсяг виробництва

й перерозподіляє багатство між різними групами людей. Від непередбачуваної інфляції найбільше втрачають люди, які отримують фіксовані номінальні доходи.

Залежно від причин і механізму зростання загального рівня цін розрізняють інфляцію попиту, інфляцію витрат та інфляцію грошей.

Інфляція попиту простежується тоді, коли сукупний попит зростає швидше за виробничий потенціал економіки, а тому ціни підвищуються, щоб урівноважити попит і пропозицію. Отже, суть інфляції попиту полягає в тому, «що надто багато грошей полює на надто малу кількість товарів».

Інфляцію, що виникає внаслідок зростання витрат у періоди високого рівня безробіття й неповного використання виробничих ресурсів називають *інфляцією витрат*, або *інфляцією пропозиції*. До інфляції витрат приводить підвищення номінальної заробітної плати (плати за трудові ресурси) та цін на сировину й енергоносії. Усе це викликає зменшення сукупної пропозиції та зростання цін.

Класичним прикладом інфляції витрат є спіраль «зарплати—ціни». Якщо в економіці відбувається загальне підвищення цін, то це неминуче призводить до падіння реальних доходів населення. Для збереження їх рівня необхідно збільшувати зарплату, що спричинить зростання виробничих витрат. Унаслідок цього підвищується собівартість продукції, що, у свою чергу, викликає зростання цін на товари та послуги. Чергове подорожчання потребує чергового збільшення зарплати, і процес починається спочатку.

Наведений приклад інфляційної спіралі «зарплата—ціни» свідчить про взаємозв'язок чинників інфляції попиту й витрат. Якщо зростає номінальна заробітна плата, то, з одного боку, це викликає зростання сукупного попиту, оскільки збільшуються споживчі видатки, а з іншого боку, зменшується сукупна пропозиція, оскільки зростає ціна одного з виробничих ресурсів.

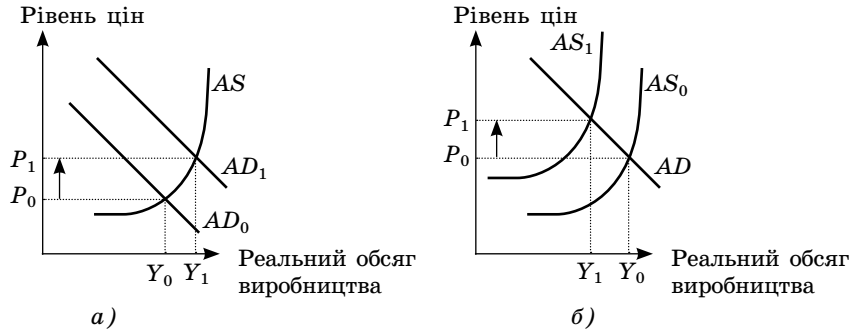

Мал. 15. Інфляція попиту (а) та інфляція пропозиції (б)

Графічно інфляцію попиту та інфляцію пропозиції можна відобразити в такий спосіб (мал. 15).

Згідно з кількісною теорією грошей, їх вартість та рівень цін товарів та послуг визначаються змінами кількості грошей: чим більше їх в обігу, тим ціни вищі, а вартість грошей нижча, і навпаки. Тобто *інфляція грошей* — це невідповідність кількості грошей в обігу (її перевищення) обсягу ВВП, який забезпечує їх цінність.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Якщо грошова маса в країні протягом року зросла на 15 %, товарів та послуг протягом року було створено на 4 % більше, швидкість обігу грошової одиниці зросла на 11 %, то в країні спостерігається помірна інфляція».

Розв'язання. Довести правильність або помилковість твердження допоможуть обчислення індексу цін за формулою Фішера $I_P = \frac{I_M \cdot I_V}{I_Q}$. Записуємо необхідні для обчислень дані та підставляємо у формулу:

$I_M = \frac{100\,\% + 15\,\%}{100\,\%} = 1{,}15$; $I_V = \frac{100\,\% + 11\,\%}{100\,\%} = 1{,}11$;

$I_Q = \frac{100\,\% + 4\,\%}{100\,\%} = 1{,}04$; $I_P = \frac{1{,}15 \cdot 1{,}11}{1{,}04} = 1{,}227$, що означає зростання цін на (1,227 – 1) · 100 % = 22,7 %. А оскільки темпи зростання цін перевищують 10 %, то в країні спостерігається галопуюча інфляція, а не помірна. Отже, це твердження неправильне.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте різні види інфляції.
2. Яке з наведених тверджень не узгоджується з кількісною теорією грошей?
   1) Рівень інфляції у країні залежить від кількості грошей, що перебуває в обігу.
   2) Добуток кількості грошей у національній економіці та швидкості їх обігу дорівнює реальному ВВП.
   3) За стійкої швидкості обігу грошей їх кількість у національній економіці визначає рівень цін.
3. Визначте, який вид інфляції за темпами зростання цін спостерігається в країні, де номінальний ВВП за рік зріс із 5033 млрд до 148 273 млрд грош. од., а реальний ВВП за даний період знизився на 3/4.

§ 32. Наслідки інфляції та антиінфляційні заходи

Наслідки інфляції є різноманітними та суперечливими. Помірна (до 5 %) і передбачувана інфляція позитивно впливає на економіку. Стимулювання сукупних витрат спричиняє зростання доходів виробників готової продукції, розширення виробництва та збільшення зайнятості населення, що в результаті сприяє економічному зростанню.

Непередбачувана ж інфляція порушує економічні процеси та викликає перерозподіл національного доходу й багатства між різними групами суспільства, економічними та соціальними інститутами.

Знецінюються грошові заощадження населення, банківські вклади, облігації, страховки, готівки. Кошти спрямовуються в основному на поточне споживання. Це так звана втеча від «гарячих» грошей. Реальні доходи населення падають. Поглиблюється майнова нерівність та поляризація суспільства на бідних і багатих. Починається криза кредитної системи. Кредит стає досить дорогим і малодоступним. Інвестиції починають набувати короткострокового характеру. Отримати довгострокові кредити стає неможливим. А це означає відсутність капіталовкладень. Крім того, відбувається знецінення амортизаційного фонду, що ускладнює процес відтворення. Виробники дезорієнтовані невпинним зростанням цін. Ніхто не бажає відкривати нове виробництво. У результаті зростання цін знижується конкурентоспроможність національних товарів, унаслідок чого зростає імпорт і зменшується експорт, банкрутують національні виробники. Виникає економічний, соціальний і політичний хаос.

Із метою стримування інфляції та зменшення її негативних наслідків уряд здійснює антиінфляційну політику. **Антиінфляційна політика** — це сукупність інструментів державного регулювання, спрямованих на зниження рівня інфляції в країні.

У міжнародній практиці застосовуються два класичні напрямки антиінфляційної політики: дефляційна політика (регулювання попиту) та політика доходів (регулювання витрат).

Дефляційна політика базується на методах обмеження грошового попиту через грошово-кредитний та податковий механізми шляхом зниження державних видатків, підвищення відсоткової ставки за кредит, посилення податкового тягаря, обмеження грошової маси тощо.

Оскільки кількість грошей в обігу залежить від товарного забезпечення грошової маси, то одним із напрямків дефляційної політики є збільшення виробництва передусім у галузях, які випускають товари та надають послуги населенню. Із цією метою вживаються заходи структурно-інвестиційної політики, які передбачають обмеження монополізму й розвиток конкуренції, залучення іноземних інвестицій, проведення політики захисту національного виробника, запобігання відпливу вітчизняних капіталів за кордон, формування ринку позичкового капіталу тощо. Ці заходи спрямовані на припинення спаду виробництва, що забезпечує подолання одного з найважливіших чинників інфляції — зменшення товарного забезпечення грошей.

Бюджетний механізм антиінфляційної політики спрямовано на скорочення бюджетного дефіциту. Це досягається за рахунок збільшення доходів та скорочення державних видатків.

Іншим класичним напрямком антиінфляційної політики є *політика доходів*, сутність якої полягає в прямому обмеженні зростання цін і доходів та передусім заробітної плати.

Політика доходів здійснює подвійний вплив на інфляцію. Обмежуючи розміри підвищення цін і заробітної плати, політика доходів зменшує зростання витрат на виробництво товарів, до ціни яких входять ці показники. Це гальмує саморозвиток інфляційних процесів. Водночас стримування зростання заробітної плати викликає обмеження платоспроможного попиту, що негативно впливає на економіку. Тому політика доходів часто використовується в поєднанні із заходами дефляційної політики.

Нині перевагу надають більш ефективним формам контролю: обмеженню рівня цін тільки в певних розмірах, укладанню угод про цінову політику з галузями, обумовленню темпів зростання заробітної плати в колективних угодах, обмеженню зарплати за допомогою податків. Останнє передбачає запровадження диференційованих ставок податку на прибуток залежно від темпів зростання цін на вироблену продукцію та заробітної плати.

Серед заходів антиінфляційної політики важливе місце належить заходам, спрямованим не стільки на боротьбу з інфляцією, скільки на пристосування до неї. Це передусім адаптаційна політика, яка реалізується за рахунок індексації доходів. Спричинене інфляцією підвищення цін неминуче призводить до зниження реальних доходів населення, особливо тих його верств, які не можуть захиститися від знецінення грошей. У зв'язку з цим

виникає необхідність у повній або частковій індексації доходів через підвищення заробітної плати працівників бюджетних установ, пенсій, грошових виплат і заощаджень населення з урахуванням зростання цін.

Найбільшої ефективності антиінфляційної політики можна досягти лише за умов комплексного використання всіх можливих способів боротьби з інфляцією й довіри населення країни до уряду.

Навчаємося разом

Визначте, виграли ми чи програли, якщо протягом року не вклали у справу 20 000 грн, а ціни на товари та послуги зросли спочатку на 9 %, а потім — ще на 6 %.

Розв'язання. Виграш чи програш від ситуації можна оцінити, визначивши реальну вартість грошей наприкінці року. Використаємо для цього формулу:

$$\text{Реальна вартість грошей} = \frac{\text{Номінальна вартість}}{\text{Індекс цін}}$$

Індекс цін розраховуємо за формулою: $I_{P_{заг}} = I_{P_1} \cdot I_{P_2}$.

$I_{P_1} = \frac{100\,\% + 9\,\%}{100\,\%} = 1{,}09$; $I_{P_2} = \frac{100\,\% + 6\,\%}{100\,\%} = 1{,}06$;

тобто $I_{P_{заг}} = 1{,}09 \cdot 1{,}06 = 1{,}1554$.

Отже, реальна вартість грошей $= \frac{20\,000}{1{,}1554} = 17\,310{,}022$ грн.

Це означає, що ми втратили: 20 000 – 17 310,022 = 2689,978 грн.

Відповідь також можна отримати, використавши індексний метод:

$$I_{\text{реальної вартості грошей}} = \frac{I_{\text{Номінальної вартості}}}{\text{Індекс цін}} = \frac{1}{1{,}1554} = 0{,}8655 < 1,$$

отже, реальна купівельна спроможність наших 20 000 грн знизилася на (1 – 0,8655) · 100 % = 13,45 %.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте наслідки інфляції для різних верств населення.
2. Визначте, чи правильні твердження. Обґрунтуйте свою відповідь.
   1) Непередбачувана інфляція може привести до перерозподілу доходу між кредитором і боржником на користь останнього.
   2) Інфляція — завжди негативне явище.
   3) Підвищення цін на 12 % означає знецінення фіксованих доходів на 12 %.
3. Номінальні доходи населення за три роки зросли в 1,7 разу. Визначте, як змінилися реальні доходи, якщо рівень інфляції становив відповідно 128, 122, 118 %.

§ 33. Зв'язок інфляції та безробіття

Безробіття та інфляція — невід'ємні супутники макроекономічної нестабільності. А чи існує між ними зв'язок? Уважно вивчивши й узагальнивши дані щодо безробіття та номінальної заробітної плати у Великій Британії за 1861—1957 рр., англійський економіст Олбані Філліпс виявив нелінійну залежність між динамікою номінальної заробітної плати та рівнем безробіття. Він з'ясував, що існує деякий рівень безробіття (6—7 %), за якого рівень заробітної плати постійний і її приріст дорівнює нулю. Коли безробіття опускається нижче за цей природній рівень, спостерігається більш швидкий приріст заробітної плати, і навпаки.

Оскільки існує співвідношення між темпами змін заробітної плати й цін, то модель Філліпса кейнсіанці перетворили на співвідношення між безробіттям і темпами зміни рівня цін як важливого параметра інфляції. Залежність між інфляцією та безробіттям у короткостроковому періоді почали називати *кривою Філліпса*.

Крива Філліпса графічно зображує вибір між інфляцією та безробіттям і вказує на обернено пропорційну залежність динаміки їх показників (мал. 16).

Крива Філліпса дає концептуальні орієнтири щодо варіантів вибору економічної політики: або достатньо висока зайнятість із максимальним економічним зростанням, але за умов швидкого підвищення цін, або достатньо стабільні ціни, але за умов значного безробіття.

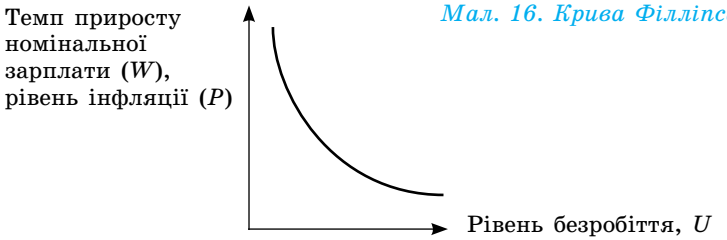

Мал. 16. Крива Філліпса

Тривалий час крива Філліпса була основою соціально-економічного регулювання в країнах із розвиненою ринковою економікою. Багато західних економістів і зараз виходять із того, що існує однонаправлений рух змін у заробітній платі й цінах,

а також різноспрямованість між цими величинами та безробіттям. Однак події 70-х — початку 80-х рр. XX ст. суперечили ідеї альтернативного зв'язку «рівень інфляції — рівень безробіття», утіленій у кривій Філліпса. У цей час, насамперед в економіці США, виникло явище *стагфляції* — інфляції, що супроводжується стагнацією виробництва й високим рівнем безробіття в країні, одночасним підвищенням рівня цін і рівня безробіття. Це викликало критику обґрунтованості кривої Філліпса як надійного регулятора в економіці. Були потрібні інші підходи, що враховують ускладнення характеру зв'язку між зайнятістю та інфляцією. І вони були знайдені у формі розробки *концепції природного рівня безробіття*.

Сучасна теорія інфляції ґрунтується на неокласичній концепції природного рівня безробіття. Природний рівень безробіття — це найнижчий підтримуваний рівень, за якого ринки праці та ринки товарів збалансовані та який може існувати в країні без ризику зростання інфляції.

Більшість сучасних економічних учень визнають альтернативність інфляції та безробіття, існування кривої Філліпса в короткостроковому періоді. У довгостроковому ж періоді крива Філліпса набуває вигляду вертикальної прямої, тобто альтернативної залежності інфляції та безробіття не існує.

Хоча багато економістів визнають концепцію природного рівня, але чимало запитань залишаються без відповіді. Аналіз сучасних тенденцій в економіці західних країн доводить дієвість основної залежності моделі Філліпса — послаблення інфляційного процесу супроводжується зростанням безробіття. Це свідчить про складність, багатоманітність способів реалізації та форм прояву глибинних соціально-економічних закономірностей. Із численних альтернативних можливостей слід відшукати таке поєднання темпів інфляції та рівня безробіття, за яким сукупний негативний ефект безробіття й інфляції був би мінімальним.

Визнаючи існування оберненої залежності між безробіттям та інфляцією, можна зробити висновок для економічної політики: стимулюючи економічне зростання й підвищення рівня зайнятості, уряд одночасно стимулює посилення інфляції в економіці. З іншого боку, здійснення антиінфляційної політики здатне привести до економічного спаду та зростання безробіття. Саме так потрібно трактувати характер взаємозв'язку між безробіттям та інфляцією, як він випливає з визнання існування кривої Філліпса. У жодному разі не можна трактувати питання так, що для підвищення зайнятості треба посилити інфляцію або, навпаки, для зниження інфляції потрібно збільшити безробіття.

Навчаємося разом

Як показати стагфляцію графічно?

Розв'язання. Графічно показати стагфляцію можна за допомогою моделі «сукупний попит — сукупна пропозиція».

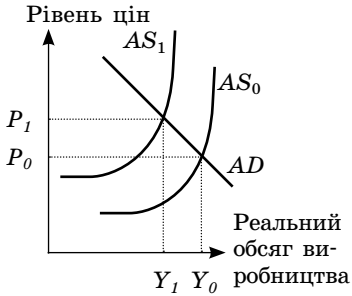

Оскільки стагфляція — це ситуація в країні, коли інфляція супроводжується стагнацією виробництва й високим рівнем безробіття, то це означає зміну макроекономічної рівноваги внаслідок зменшення сукупної пропозиції та графічного зсуву кривої *AS* ліворуч. Аналіз параметрів нової макрорівноваги підтверджує це.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте зв'язок між безробіттям та інфляцією.
2. Визначте, чи правильні твердження. Обґрунтуйте свою відповідь.
   1) Крива Філліпса демонструє взаємозв'язок між природним і циклічним безробіттям.
   2) Стагфляція — це тотожне поняття гіперінфляції.
   3) Крива Філліпса справедлива за будь-яких умов.

ПРАКТИКУМ

Тестові завдання

1. На думку західних економістів, в умовах повної зайнятості рівень структурного безробіття:
   А дорівнює 0
   Б менше 6 %
   В більше 6 %
   Г завжди менше, ніж рівень фрикційного безробіття
2. Якщо середня заробітна плата зросла на 10 % за рік, а рівень цін зменшився на 5 %, то реальні доходи:
   А зросли на 5 %
   Б зросли на 10 %
   В зросли на 15 %
   Г зросли більше ніж на 15 %

3. Упровадження у виробництво нових методів організації праці призвело до скорочення робітників, в основному зайнятих ручною працею. Ці люди поповнили лави:
- **А** фрикційних безробітних
- **Б** структурних безробітних
- **В** сезонних безробітних
- **Г** циклічних безробітних

4. Яке твердження є неправильним?
- **А** інфляція попиту не може бути спричинена монополізацією окремих галузей національної економіки
- **Б** циклічне безробіття приводить до відхилення фактичного ВВП від потенційного
- **В** рівень фрикційного безробіття збільшується в умовах рецесії та зменшується в умовах піднесення
- **Г** інфляція попиту, яка відбувається в умовах економічної кризи (модель *AD—AS*), однозначно приводить до зменшення зайнятості та реального ВВП

5. Якщо протягом двох років інфляція становила 12 % щороку, а вам не вдалося вкласти свій капітал у справу, то це означає, що ви втратили:
- **А** 10,7 % вартості свого капіталу
- **Б** 12 % вартості свого капіталу
- **В** 20,3 % вартості свого капіталу
- **Г** 24 % вартості свого капіталу

6. Інфляція попиту виникає в тому випадку, коли:
- **А** сукупна пропозиція перевищуватиме сукупний попит
- **Б** кількість грошей в обігу перевищуватиме вартість вироблених товарів та послуг
- **В** збільшуються витрати виробництва та зменшується сукупна пропозиція
- **Г** зменшуються обсяги виробництва інвестиційних товарів

7. Якщо економічно активне населення країни становить 85 млн осіб, а рівень безробіття — 8 %, то кількість зайнятих дорівнює:
- **А** 6,8 млн осіб
- **Б** 10,625 млн осіб
- **В** 74,375 млн осіб
- **Г** 78,2 млн осіб

8. Яка з подій не характерна для гіперінфляції?
- **А** ціни зростають на тисячі, десятки тисяч і навіть мільйони відсотків за рік
- **Б** усі прагнуть запастися речами й позбутися грошей
- **В** фірми посилено вкладають гроші в інвестиційні товари, унаслідок чого обсяг національного виробництва різко збільшується й виходить за межі потенційного
- **Г** вартість життя зростає, тому наймані працівники вимагають вищої номінальної заробітної плати, що спричиняє нове підвищення цін

9. Установіть відповідність між видами безробіття та категоріями осіб.

1	фрикційне безробіття	**А**	інженер-технолог, якого звільнено внаслідок зниження ділової активності
2	сезонне безробіття	**Б**	складув, якого звільнено внаслідок зміни технології виробництва скляного посуду
3	структурне безробіття	**В**	інженер-технолог, який звільнився з підприємства й тепер працює таксистом
4	циклічне безробіття	**Г**	продавець морозива, якого звільнено з настанням осінньо-зимового періоду
		Д	викладач вузу, якого звільнено у зв'язку із закінченням терміну дії контракту

10. Установіть відповідність між конкретними прикладами та видами інфляції.

1	ціни на товари та послуги протягом року зросли в 4 рази	**А**	галопуюча інфляція
2	ціни на товари та послуги зросли протягом року внаслідок подорожчання енергоресурсів	**Б**	інфляція попиту
3	ціни на товари та послуги протягом року зросли в 1,3 разу	**В**	інфляція витрат
4	ціни на товари та послуги протягом року зросли внаслідок збільшення чистого експорту	**Г**	гіперінфляція
		Д	стагфляція

Запитання та завдання

1. Яким би був рівень циклічного безробіття, якби потенційний ВВП дорівнював 3120 млрд грош. од., фактичний ВВП — 2886 млрд грош. од., коефіцієнт Оукена — 2,5?
2. Визначте, який тип інфляції (інфляцію попиту чи інфляцію пропозиції) викликають такі події:
   1) різке зниження продуктивності праці;
   2) автоматичне зростання зарплати, пов'язане із законом про мінімальну заробітну плату;
   3) значне зростання державних витрат, що спрямовуються на військові потреби;
   4) різкий стрибок цін на нафту;
   5) раптове та значне скорочення податків на особисті доходи населення.
3. На два літні місяці Сергій улаштувався помічником комбайнера за умови виплати заробітної плати в розмірі 5000 грн після закінчення терміну роботи. Визначте (у гривнях та відсотках) вигоди або втрати реального доходу Сергія, якщо протягом цих двох місяців рівень інфляції становив відповідно 99,8 і 101,2 %.

ТЕМА 7. РОЛЬ УРЯДУ В РЕГУЛЮВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

§ 34. Сутність та напрямки урядового регулювання економіки

Ринкова економіка — одна з найбільш ефективних економічних систем. В її умовах економіка прямує до кращого результату, тобто ринок спрямовує ресурси на виробництво тих товарів, які найбільше потрібні суспільству, примушує підприємства застосовувати найефективніші комбінації використання обмежених ресурсів, сприяє розробці та впровадженню нових технологій.

Але ринковий механізм забезпечує системну ефективність лише за умов досконалої конкуренції. Проте в реаліях мішаної економіки ринки не є досконало конкурентними.

Сучасний ринок неспроможний розв'язати багато важливих проблем економічного розвитку через наявність притаманних йому обмежень, а саме: ринок не може позбутися циклічного характеру економічного розвитку, монопольної влади, недостатньої інформованості ринкових суб'єктів, неспроможності забезпечити виробництво суспільних благ, зовнішніх ефектів економічної діяльності, нерівномірного розподілу благ та доходів.

Неспроможність ринку розв'язати ці проблеми зумовлює необхідність державного втручання в його функціонування. **Державне регулювання економіки** — форма управління економікою, що являє собою вплив державних органів на економічні процеси, система заходів законодавчого, виконавчого й контролюючого характеру, здійснюваних державними установами та громадськими організаціями з метою стабілізації й пристосування існуючої соціально-економічної системи до умов, що змінюються.

Найбільш глибоке та всебічне обґрунтування необхідності державного впливу на економіку було зроблене англійським економістом Дж. Кейнсом. Історія розвитку країн із розвиненою ринковою економікою характеризується неоднозначністю рішень щодо втручання держави в економіку (посилення або послаблення його). Водночас у жодній країні з розвиненою ринковою економікою держава не припинила діяльності з цілеспрямованого її розвитку. Сьогодні держава не тільки визначає загальні межі та правила функціонування ринкового господарства, а й сама діє — насамперед через ринковий механізм, доповнюючи його.

Серед *об'єктивних причин необхідності державного регулювання* сучасного ринкового господарства слід відзначити:

- ☑ відсутність досконалої конкуренції. У багатьох галузях існують переваги для великого виробництва, що приводить до монополій або олігополії;
- ☑ для певної категорії товарів ціновий механізм не працює. Національна оборона, наприклад, це «товар», якому не можна давати ціну та продавати його на ринку; через ці причини держава бере на себе відповідальність за виробництво такого «колективного» товару та змушує громадян водночас оплачувати продукцію;
- ☑ стосовно деяких виробництв ціни й витрати виробництва не відображають суспільного ефекту продукції. Це виробництва з так званим зовнішнім ефектом. До них слід віднести виробництва, які несуть великі витрати на охорону навколишнього середовища, розвиток освіти, охорону здоров'я. Держава в таких випадках втручається в механізм ціноутворення або виділяє дотації на виробництво таких товарів і послуг;
- ☑ наявність ринків, де адаптація здійснюється повільно й досить болісно порівняно з класичною моделлю саморегулювання. Таким, наприклад, є ринок робочої сили. У сучасному суспільстві, де відносини між роботодавцями та продавцями робочої сили визначаються трудовими договорами, рівень заробітної плати не може стрибати вгору та вниз так, як це визначається простими моделями попиту та пропозиції. Відплив робочої сили з однієї галузі до іншої вимагає організації гнучкої системи освіти й перепідготовки кадрів;
- ☑ державні та міждержавні інститути покликані зберігати та відтворювати середовище існування народів — природне, національно-історичне, культурне, такі цінності, як стабільність і гармонійність суспільства.

Тому сучасна держава виконує низку важливих функцій щодо регулювання економічних процесів:

- ☑ *забезпечує правові засади ефективного функціонування ринкової економіки.* Із цією метою держава визначає правовий статус окремих форм власності, узаконює існування різних видів господарської діяльності, регулює відносини між виробниками та покупцями товарів, регламентує здійснення окремими підприємствами зовнішньоекономічної діяльності, визначає обов'язки підприємств перед державою тощо. Спираючись на економічне законодавство, держава виконує роль арбітра у сфері господарських відносин, виявляє випадки незаконної діяльності та вживає відповідні заходи до порушників;
- ☑ *здійснює політику стабілізації економіки.* В основу стабілізаційної функції держави покладається та обставина, що рівень виробництва залежить від рівня сукупних витрат. Витрати приватного сектору можуть бути або недостатніми для досягнення повної зайнятості, або надмірними. У першому випадку виникає надмірне безробіття, у другому — інфляційне зростання. У першому випадку держава може застосувати стимулюючу політику, у другому — стримуючу. Основними методами виконання державою стабілізаційної функції є фіскальна та грошово-кредитна (монетарна) політика;
- ☑ *перерозподіляє доходи та матеріальні блага з метою вирівнювання їх споживання.* Ефективний розподіл ресурсів, який забезпечує ринок, ще не означає ефективного розподілу доходів членів суспільства. Конкурентні ринки здатні породжувати нерівномірність розподілу доходів і навіть повну відсутність коштів для забезпечення непрацездатних членів суспільства. Для зменшення нерівності в доходах держава здійснює їх перерозподіл через різні соціальні програми у формі трансфертних платежів. Крім цього, держава може регулювати індивідуальні доходи через втручання в процес формування первинних доходів (установлення мінімальної заробітної плати, запровадження прогресивної форми оподаткування, індексація доходів з урахуванням інфляції, регулювання цін на товари та послуги першої необхідності тощо);
- ☑ *здійснює підтримку конкуренції.* Для захисту конкуренції та обмеження монополістичних тенденцій держава здійснює антимонопольну політику. Вона реалізується на підставі антимонопольного законодавства, яке дає правову оцінку таких явищ, як зловживання монопольним становищем на ринку; неправомірність деяких угод між підприємцями;

дискримінація підприємців органами влади й управління; недобросовісна конкуренція. Нормативно-правовими актами також регламентуються засоби державного контролю за дотриманням антимонопольного законодавства, відповідальність за його порушення тощо;

- ☑ *коригує зовнішні ефекти* (*екстерналії*). На практиці це досягається за допомогою законотворчої та контролюючої активності держави. Так, держава встановлює норми вмісту шкідливих речовин у вихлопних газах, а також обмеження щодо забруднення повітря, води тощо. Крім того, держава може використовувати систему цін, якою передбачено стягнення штрафів із підприємств, які створюють негативні екстерналії, і винагороду тих підприємців, які створюють позитивні екстерналії;
- ☑ *регулює розподіл ресурсів для забезпечення населення суспільними благами*, необхідними для нормальної їх життєдіяльності.

Важливим аргументом на користь державного втручання в економіку є відома істина, що людина здатна діяти всупереч власним інтересам (наприклад, люди зловживають алкогольними напоями, порушують правила дорожнього руху, споживають шкідливі для здоров'я продукти тощо). Погляди, згідно з якими державне втручання є необхідним, оскільки державі найкраще відомо, що саме є корисним для людини, називаються *патерналістськими*. Прихильники патерналізму вважають, що «залишені напризволяще» люди здатні шкодити не тільки собі, а й іншим членам суспільства.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Усі сучасні економічні школи однаково оцінюють необхідність та роль державного регулювання економіки». Обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь. Пригадаємо, що кейнсіанство виникло в 30-х рр. XX ст. як відповідь на потреби Великої депресії. Заслугою Дж. Кейнса є те, що він, виступивши проти традиційної класичної теорії, обґрунтував об'єктивну необхідність і роль державного регулювання ринкової економіки, з'ясував основні засоби та інструменти державного впливу: стимулювання сукупного попиту шляхом заохочення інвестиційної діяльності, а отже, зменшення ціни кредиту (рівня облікової ставки), розширення державних закупівель; підвищення рівня зайнятості як фактора зростання доходів населення; проведення раціональної фіскальної політики тощо.

Монетаризм — економічна школа неокласичного напрямку, яка пропагує відмову від широкого втручання держави в економіку, віддає пере-

вагу непрямим методам, а саме — регулюванню грошового обігу. Теорія «економіки пропозиції» — неоліберальна економічна теорія, яка, на відміну від кейнсіанства, пропагує необхідність стимулювання пропозиції, а також зростання ефективності виробництва на основі зниження витрат виробництва, скорочення прибуткових податків, стимулювання інноваційного підприємництва, зменшення соціальних витрат тощо. Теорія раціональних очікувань — неокласична теорія, яка стверджує, що заходи держави зі стабілізації економіки є неефективними. Це обумовлено тим, що суб'єкти господарювання (підприємці, споживачі, наймані робітники), осмислюючи всю інформацію про об'єкти, які становлять для них грошовий інтерес, розуміючи можливі наслідки економічної політики держави, поводяться раціонально: приймають оптимальні (найкращі для них) рішення — рішення, які максимізують їх добробут.

Заслуговує на увагу й теорія суспільного вибору, засновником якої є американський економіст Джеймс Б'юкенен. Прихильники цієї теорії доходять висновку, що існує політична нерівність, можливість прийняття нераціональних із суспільної точки зору рішень. Тому вони, не заперечуючи ролі держави, усе-таки вбачають розв'язання проблеми у вільному розвитку ринкових відносин на цивілізованих правових засадах.

Таким чином, єдиного погляду на державне регулювання економіки не існує, тому зазначене твердження є неправильним.

Запитання та завдання

1. Пригадайте переваги та недоліки ринкової економіки.
2. Охарактеризуйте необхідність державного втручання в економіку.
3. Визначте основні напрямки державного регулювання економіки.

§ 35. Види суспільних благ та роль уряду в їх створенні

Однією з найважливіших функцій держави є забезпечення суспільними товарами.

Індивідуальні блага, як ви пам'ятаєте, мають такі істотні ознаки, як: *подільність*, тобто ці блага виступають у вигляді достатньо малих одиниць, які може придбати кожний споживач; *принцип виключення* та *конкурентності* — за володіння ними люди конкурують між собою, і той, хто не може або не бажає

платити за товар, виключається з числа отримувачів вигід, які забезпечує це благо.

На відміну від індивідуальних, *суспільні блага* є неподільними, тобто складаються з таких великих одиниць, що здебільшого не можуть бути продані індивідуальним покупцям. На суспільні блага не поширюється принцип виключення, тобто не існує ефективних способів відсторонення індивідів від користування вигодами цих благ. Якщо отримання вигід від товарів індивідуального споживання ґрунтується на їхній купівлі, то вигоди від суспільних благ стримують суспільство в результаті самого виробництва таких благ. Тобто виникає проблема, пов'язана з тим, що люди можуть користуватися вигодами певного продукту, нічого не витрачаючи на його виробництво.

До суспільних благ, насамперед, належить національна оборона, регулювання повеней, боротьба зі стихійними лихами тощо, оскільки для суспільства ніщо не може бути життєво важливішим за його безпеку. Яскравими прикладами суспільного блага є також маяк, світлофор, феєрверк. Це так звані суто суспільні блага.

Суспільні блага неможливо надати якомусь одному суб'єкту суспільних відносин, не зробивши їх водночас доступними для інших. Дуже важко, а іноді й неможливо, обмежити коло споживачів суспільних благ лише тими, хто за них заплатив.

Тому приватним підприємствам дуже складно виробляти і продавати суспільні блага, які неможливо справедливо розподілити за допомогою ринкових механізмів. З огляду на саму природу суспільних благ, установити безпосередні зв'язки між платою за них та їхнім наданням практично неможливо. Тому у споживача немає стимулу їх купувати та платити за них гроші. Через ці дві характерні риси суспільних благ споживач намагається уникати оплати за такі блага, оскільки за нього можуть заплатити інші, а він, маючи відкритий доступ до таких благ, зможе користуватися ними безкоштовно.

Отже, щоб суспільство могло користуватися такими благами й послугами, їх повинен забезпечити державний сектор, а фінансувати їхнє виробництво необхідно за допомогою системи примусових податків, оскільки, на відміну від інших суб'єктів економічних відносин, держава має законне право вилучати доходи через оподаткування. Саме податки є джерелом фінансування виробництва суспільних товарів. Отже, відшкодування витрат на виробництво суто суспільних товарів здійснюється за рахунок платників податків.

Але є деякі товари та послуги, які не є ні суто індивідуальними, ні суто суспільними, оскільки тією чи іншою мірою їм властиві риси й тих, й інших. Для деяких із них характерна відсутність конкурентності, але вони повністю можуть підпадати під дію принципу виключення, наприклад кабельне телебачення, правоохоронна діяльність і пожежна охорона, бібліотеки й музеї, профілактичне медичне обслуговування. Для інших не характерне виключення, але властива конкурентність, наприклад програма благоустрою міста, у межах якої планується озеленення деяких вулиць, або магістралі та мости в час пік. Подібні товари й послуги іноді називають *квазісуспільними* (*квазідержавними*), або *мішаними благами*.

Усі ці блага ринкова система не вироблятиме в достатній кількості. Тому держава бере на себе їх фінансування й виробництво, щоб уникнути можливого дефіциту ресурсів у цій сфері. Тому фінансування виробництва мішаних благ здійснюється як за рахунок державних ресурсів, так і за рахунок індивідуальних, колективних споживачів. Об'єктами фінансової підтримки держави є галузі, у яких створюються мішані блага: промисловість, енергетика та будівництво; сільське господарство, лісове господарство, рибальство й мисливство; транспорт, дорожнє господарство, зв'язок, телекомунікації та інформатика; житлово-комунальне господарство; соціально-культурна сфера.

Оскільки ринкова система цін не виділяє ресурсів на громадські блага, а на квазісуспільні виділяє їх недостатньо, надзвичайно важливо створити механізм їх виробництва. Досвід багатьох країн свідчить, що суспільні блага виготовляються й доводяться до споживачів урядами на основі групових, або колективних рішень. Види й обсяги виробництва різних суспільних благ визначаються в цивілізованих країнах політичними методами, насамперед шляхом голосування. Обсяги споживання суспільних благ є питаннями державної політики. Ці групові рішення, які ухвалюються на політичній арені, доповнюють рішення підприємств, що дають відповіді на три основні фундаментальні запитання: *що? як? для кого?*

Податки на доходи підприємств і на особисті доходи вивільняють ресурси з виробництва інвестиційних товарів і товарів особистого споживання. Уряди використовують ці ресурси на виробництво військових літаків, спорудження нових шкіл та автомагістралей, а також свідомо перерозподіляють ресурси з метою здійснення певної зміни структури національного продукту країни. Суспільство виграє від того, що процес планування й виробництва суспільних благ є об'єктом державного регулювання.

Навчаємося разом

Охарактеризуйте такі блага: стрижка в перукарні, міський зоопарк, мобільний телефон, проект контролю за повенями, пакет яблучного соку, міський пляж.

Відповідь. Стрижка в перукарні — суто індивідуальна послуга, якій притаманні подільність, конкурентність та виключення. Міський зоопарк — мішане благо, яке характеризується неконкурентністю та виключенням. Мобільний телефон — суто індивідуальний товар, якому властиві подільність, конкурентність та виключення. Проект контролю за повенями — суто суспільне благо, неподільне, невиключне й неконкурентне. Пакет яблучного соку — суто індивідуальне благо, його риси — подільність, конкурентність та виключення. Міський пляж — здебільшого суто суспільне благо. Якщо пляж не переповнений, то для нього характерні невиключення та неконкурентність. Якщо ж є приватні власники, які контролюють доступ на пляж, то це — мішане суспільне благо, якому властиве виключення.

Запитання та завдання

1. Які риси відрізняють суспільні блага від індивідуальних?
2. Дайте характеристику суспільних благ та державного регулювання їх виробництва.
3. Які з наведених нижче благ, на ваш погляд, має отримувати населення за допомогою ринку, а які — повинні забезпечуватися державою: а) хліб; б) мости; в) освіта; г) поштові послуги; д) контроль над повітряним транспортом; е) житло; є) автостоянки; ж) медичне обслуговування? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 36. Зовнішні ефекти та роль уряду в їх регулюванні

У результаті виробництва або споживання якоїсь продукції можуть виникати зовнішні ефекти та здійснювати позитивний чи негативний вплив на виробничу діяльність або споживання третіх осіб. **Зовнішні ефекти,** або **екстерналії** — це побічні наслідки економічної діяльності, які не регулюються ринком і впливають на інтереси третіх осіб як у сфері виробництва, так і у сфері споживання.

Зовнішні ефекти мають місце в тих випадках, коли на економічний стан суб'єктів здійснюється позитивний або негативний

вплив у результаті дій інших економічних суб'єктів (без сплати за позитивний вплив або компенсаційної шкоди). Унаслідок такого впливу власні витрати та вигоди (які відображаються у витратах і доходах відповідних виробників та споживачів) відрізняються від суспільних витрат і вигід (тих, що виникають у суспільстві в цілому).

Негативні зовнішні ефекти — це ситуація, коли діяльність певних економічних суб'єктів завдає шкоди третім особам, які не є ні виробниками, ні покупцями даного блага. Наприклад, хімічний завод виливає стічні води в річку, у якій люди ловлять рибу. Чим більше стічних вод буде вилито, тим меншим виявиться вилов рибалок.

Позитивні зовнішні ефекти — це вигоди третьої особи, що виникають унаслідок діяльності певних економічних суб'єктів. Наприклад, хобі одного із жителів міста — розведення квітів. Це сприяє зростанню доходів бджоляра, вулики якого розміщені неподалік.

Оскільки зовнішні чинники не відображаються в ринкових цінах, вони можуть стати причиною економічної неефективності. Вам відомо, що фірми вступають у конкурентну галузь, якщо ціна перевищує середні витрати виробництва, і виходять із галузі, якщо ціна нижча за середні витрати. За довгострокової рівноваги ціна дорівнює довгостроковим середнім витратам. За негативних зовнішніх ефектів середні витрати виробника даного блага на виробництво є меншими, ніж суспільні витрати. У результаті деякі фірми залишаються в галузі, навіть коли з міркувань ефективності їм варто було б вийти з неї. Таким чином, негативні зовнішні ефекти заохочують велику кількість фірм залишатися в галузі.

Виробництво, пов'язане з негативними зовнішніми ефектами, призводить до неефективного використання ресурсів економіки. Виробник-забруднювач штучно використовує надлишкові ресурси, а інший виробник недоотримує їх і випускає менше продукції порівняно з ефективним випуском. У результаті структура економіки виявляється неефективною, її можна поліпшити, усунувши вплив негативного зовнішнього ефекту за допомогою державного регулювання.

Позитивні зовнішні ефекти створюють додаткову вигоду для третіх осіб, які не сплачують за неї відповідному споживачу або виробнику.

У випадку позитивного зовнішнього ефекту у виробництві суспільні витрати менші, ніж витрати виробника за всіх обсягів випуску, суспільно оптимальна кількість продукції більша, а її ціна нижча порівняно з рівноважними ринковими цінами. Такий позитивний зовнішній ефект називається *технологічним*

переливом. Уряду доцільно надавати субсидії таким виробникам на розмір різниці між індивідуальними та суспільними граничними витратами. Це дозволить перемістити криву пропозиції праворуч і збільшити рівноважну кількість продукції до суспільно оптимальної.

Із метою коригування наслідків зовнішніх ефектів уряд може застосовувати:

- ☑ *прямі* (адміністративні) *методи регулювання* — заборону або встановлення обмежень (нормативів) на викиди речовин, які забруднюють довкілля, запровадження штрафних санкцій;
- ☑ *ринкові методи* — установлення прав власності на ресурси та вільний обмін цими правами, запровадження коригуючих податків і субсидій, продаж дозволів на викиди.

Ринкові методи переводять додаткові суспільні витрати або вигоди із зовнішніх ефектів у внутрішні витрати чи вигоди окремої фірми, оптимізують розподіл ресурсів, сприяють здешевленню суспільного виробництва продукції. Цей процес дістав назву *інтерналізації*, або *трансформації, зовнішніх ефектів*.

Теоретичними методами інтерналізації негативних зовнішніх ефектів є податок Пігу та субсидія Пігу, ідея яких полягає в доведенні індивідуальних граничних витрат до рівня суспільних.

Проте не завжди інтерналізація зовнішніх ефектів потребує втручання держави. У випадку визначеності прав власності й можливості обміну цими правами покращенню ситуації сприяють приватні рішення, а ринок може самостійно впоратися з проблемами зовнішніх ефектів. Коли приватні сторони мають можливість досягти згоди й не несуть надмірних додаткових витрат із розподілу ресурсів, то вони здатні укласти взаємовигідну угоду та досягти ефективного результату. Це твердження дістало назву теореми Коуза. Результативність угоди залежить від рівня трансакційних витрат — витрат на укладання угод, пов'язаних із встановленням прав власності.

Навчаємося разом

За допомогою графіків попиту та пропозиції покажіть зміни, які відбудуться внаслідок державного коригування: 1) на ринку продукції хімічного заводу, виробництво якого призводить до забруднення навколишнього середовища; 2) на ринку освітніх послуг, які приносять вигоди суспільству.

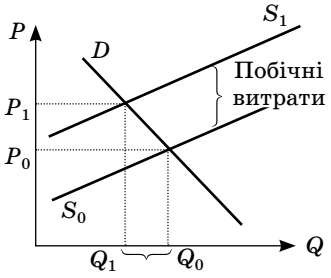

Надмірне виділення ресурсів

Розв'язання. 1) Коли виникають негативні зовнішні ефекти, виробники перекладають частину своїх витрат на суспільство, і їхні граничні витрати знижуються. Фірма, яка забруднює довкілля, занижує свої витрати виробництва та має криву пропозиції S_0. Продукція заводу виготовляється в надмірній кількості (Q_0) і за надто низькою ціною (P_0). Крива пропозиції S_1 ураховує всі витрати завдяки введенню державою спеціального податку.

2) Побічні вигоди, які приносять суспільству освітні послуги, означають, що крива ринкового попиту не охоплює всіх вигід, пов'язаних із постачанням даного блага. Крива попиту D_0 показує лише приватні вигоди, а крива D_1 включає також і побічні вигоди, які отримує суспільство внаслідок субсидій споживачам даного блага. Якщо ж уряд, стимулюючи виробників блага, яке приводить до позитивного зовнішнього ефекту, надає їм дотації, то крива пропозиції S_0 переміщується в положення S_1 та усуває недостатнє надання ресурсів.

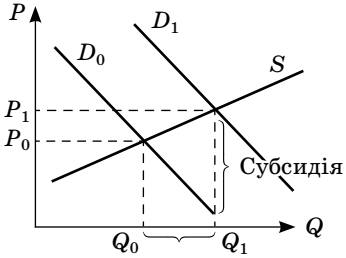

Недостатнє виділення ресурсів

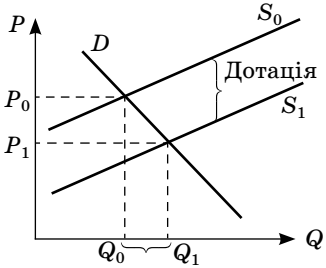

Недостатнє виділення ресурсів

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте позитивні та негативні зовнішні ефекти.
2. Наведіть приклади негативних і позитивних наслідків економічної діяльності.
3. Негативні зовнішні ефекти (наприклад забруднення навколишнього середовища) частіше пов'язані з виробництвом, але вони також можуть бути викликані й споживанням. Поясніть, яким чином споживання тютюну або алкоголю може призвести до виникнення негативних зовнішніх ефектів.

§ 37. Уряд у системі економічного кругообігу та його невдачі

Раціональне державне регулювання економіки не протистоїть механізму її ринкового регулювання та не підміняє його, а свідомо використовує його регулюючий потенціал, надає ринковим регуляторам здатність більш

цілеспрямовано й ефективно впливати на економічний розвиток. Державне регулювання економіки — це суб'єктивний чинник економіки, тому його ефективність обумовлена тим, якою мірою держава в процесі виконання своїх регулюючих функцій ураховує об'єктивні економічні закони.

На практиці не існує чистого ринку, а є мішана економіка, де поряд із суб'єктами приватного сектору економіки велику координуючу роль виконує держава. Тому в сучасних умовах модель економічного кругообігу обов'язково включає державу в особі уряду.

У моделі економічного кругообігу уряд виконує три функції:

1) Здійснює на ринках ресурсів, товарів та послуг державні закупівлі ресурсів і продуктів й унаслідок цього несе відповідні витрати, які впливають на сукупні витрати економіки. Про це свідчать відповідні потоки: 1 — державні закупівлі ресурсів на ринку ресурсів; 2 — державні закупівлі товарів і послуг на ринку товарів і послуг; 3 та 4 — відповідні державні витрати на ресурси та продукцію (мал. 17). Причому, купуючи ресурси або товари та послуги, уряд виступає як споживач.

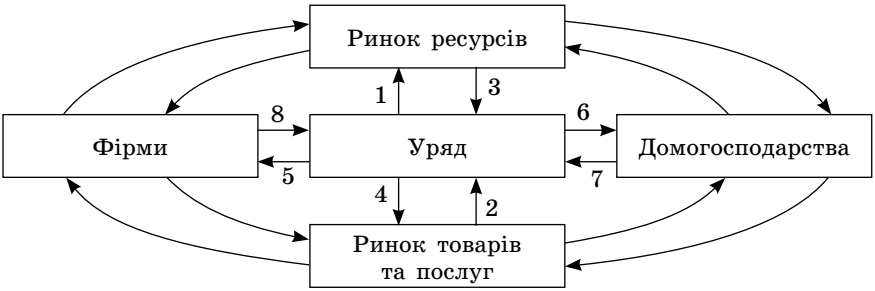

Мал. 17. Уряд у системі економічного кругообігу

2) Уряд надає підприємствам і домогосподарствам суспільні блага, пов'язані з утриманням бюджетної сфери (освіти, науки, культури, медицини, національної армії, міліції тощо). Це відображають горизонтальні потоки 5 та 6, які поєднують уряд із суб'єктами приватного сектору економіки. Ці потоки характеризують уряд як виробника.

3) Для здійснення своїх витрат уряд формує державні доходи за рахунок збирання податків: прибутковий податок із громадян, податки на прибуток підприємств, продуктові (непрямі податки тощо). Це все є валові податки. Але поряд із цим уряд має справу зі «зворотними податками». До них належать трансфертні платежі (пенсії, стипендії, виплати з безробіття та страхування, дотації, субсидії). Валові податки за вирахуванням трансфертних

платежів є чистими податками. Чисті податки показано потоками 7 та 8. Ці потоки характеризують державу як власника, який втручається в господарську діяльність, координує її заради досягнення добробуту населення.

Саме чисті податки характеризують дійсну величину доходів, які уряд може використати для закупівлі ресурсів і продуктів на відповідних ринках. Зазначимо: трансфертні платежі не впливають на купівельну спроможність уряду (урядовий попит), а є інструментом перерозподілу доходів (ресурсів і продуктів) між окремими суб'єктами приватного сектору економіки.

Уряд також є активним учасником фінансового ринку. Це пояснюється тим, що він не завжди може збалансувати свій бюджет. Дефіцит державного бюджету покривається за рахунок позичок на фінансовому ринку. Позички держава здійснює через продаж державних облігацій та інших цінних паперів як фінансовим посередникам, так і безпосередньо домашнім господарствам, підприємствам. Отже, державні закупівлі товарів і послуг залежать не лише від доходів уряду, а й від його позичок у суб'єктів приватного сектору економіки.

Ця модель означає, що домогосподарства й підприємства взаємодіють не лише між собою, а й з урядом, від заходів якого також залежить рівновага в економіці. Змінюючи всі означені вище потоки, уряд може впливати на параметри економічної рівноваги.

Але поряд із провалами ринку існують і невдачі (обмеження) уряду. Спеціалісти з питань державного регулювання економіки виділяють чотири основні причини систематичних невдач держави в досягненні загальної ефективності економіки: обмеженість інформації уряду; обмежені можливості контролю уряду за наслідками діяльності уряду; обмеженість впливу уряду на бюрократичні установи; обмеження, зумовлені політичними процесами.

Обмеженість інформації обумовлюється тим, що наслідки багатьох видів діяльності органів законодавчої та виконавчої влади є складними, взаємопов'язаними та важкопрогнозованими. Так, розв'язуючи проблему будівництва високоякісного житла для заможних верств населення, як правило, поза увагою залишається будівництво житла для малозабезпечених.

Обмежений контроль за поведінкою конкретних ринків проявляється в тому, що в умовах демократизації уряд не спроможний контролювати наслідки своїх рішень і дій на місцях. Так, приймаючи постанову про заборону підвищення цін на житлово-комунальні, транспортні послуги за умови заборгованості з ви-

плати заробітної плати й пенсій, уряд не в змозі проконтролювати дотримання цієї постанови та забезпечити певний рівень якості послуг.

Обмежений вплив на бюрократію означає, що Верховна Рада України, державні та місцеві законодавчі органи приймають законодавчі акти та доручають їх практичне втілення певній державній установі, яка належить до виконавчої влади. Ця установа розробляє детальні правила, інструкції, закладаючи в них бюрократичні перепони й цим спотворюючи реальні наміри законодавчої влади. У багатьох випадках неспроможність утілити наміри є не навмисною спробою, а результатом неоднозначності підходів до розв'язання поставлених завдань.

Існує ще одна проблема, яка полягає в забезпеченні чесної та ефективної роботи державних службовців над реалізацією законів, і стосується їхнього стимулювання. Це обмеження, зумовлені політичними процесами, які полягають у тому, що під впливом певних груп виборців, політичних маніпуляцій державні органи здатні застосовувати неадекватні методи регулювання й тим самим здійснювати неефективну політику.

Навчаємося разом

Використовуючи схему економічного кругообігу за участю уряду, визначте, які потоки будуть задіяні, якщо: 1) уряд намагається збільшити випуск товарів і послуг та зайнятість населення; 2) уряд намагається збільшити випуск суспільних благ і скоротити випуск індивідуальних товарів; 3) уряд намагається перерозподілити доходи від економічних суб'єктів із високими доходами до домашніх господарств із низькими доходами.

Розв'язання. 1) Із метою збільшення випуску товарів і послуг та зайнятості населення уряд збільшив би потоки державних видатків на ринок ресурсів (мал. 17, потік 3) та на ринок товарів і послуг (потік 4). Цього самого ефекту можна було б досягти, задіявши потоки чистих податків (потоки 7 і 8), зменшивши податковий тягар на економічних суб'єктів.

2) Для досягнення збільшення обсягу випуску суспільних благ і скорочення випуску індивідуальних товарів уряд повинен збільшити потоки 5 та 6 і водночас потік податків із доходів фірм (потік 8).

3) Щоб досягти перерозподілу доходів від економічних суб'єктів із високими доходами до домашніх господарств із низькими доходами, уряд має збільшити податки, які сплачують домогосподарства з високими доходами, та зменшити податки, які сплачують домогосподарства з низькими доходами.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте участь уряду як власника, споживача й виробника в економічному кругообігу.
2. Визначте, чи правильні твердження. Обґрунтуйте свою відповідь. 1) Друга половина XX ст. продемонструвала обмеженість державних заходів у сфері сприяння економічному розвитку. 2) В умовах глобалізації роль держави в економічному розвитку не зменшується, а змінюються лише пріоритети та механізми державного втручання. 3) Щоб активізувати діяльність підприємств, уряд збільшує потік чистих податків, який іде від фірм до уряду.

ПРАКТИКУМ

Тестові завдання

1. Провали ринку виникають унаслідок:
   - **А** існування зовнішніх ефектів
   - **Б** недосконалої конкуренції
   - **В** незацікавленості приватного сектору у виробництві суспільних товарів
   - **Г** усі відповіді правильні
2. Основоположником теорії державного регулювання економіки вважають:
   - **А** А. Сміта
   - **Б** Дж. Кейнса
   - **В** К. Маркса
   - **Г** Д. Рикардо
3. Державне регулювання економіки потрібне:
   - **А** у разі недоліків у ціновій системі
   - **Б** у разі природної монополії
   - **В** у разі ринкової монополії
   - **Г** за наявності директивного планування
4. Що НЕ є суспільним благом?
   - **А** оборона країни
   - **Б** боротьба з інфекційними захворюваннями
   - **В** електроенергія
   - **Г** світлофори
5. Суспільні блага відрізняються від індивідуальних тим, що:
   - **А** до них можна застосувати принцип виключення
   - **Б** вони є подільними
   - **В** їх легко продати індивідуальним покупцям
   - **Г** вони є неподільними, неконкурентними, невиключними
6. Що НЕ є важливою економічною функцією держави?
   - **А** створення правової бази економіки
   - **Б** розв'язання основних проблем організації економіки
   - **В** захист конкуренції
   - **Г** стабілізація національної економіки

7. Недоліки держави — це:

А ситуація, за якої політика уряду приводить до неефективного використання ресурсів

Б використання адміністративних методів регулювання економіки

В поділ гілок влади на законодавчу, виконавчу, судову

Г збільшення державного сектору в економіці

8. Якщо виробництво деякого товару супроводжується негативним зовнішнім ефектом, то приватний сектор виробляє:

А надто багато цього товару за надто низькою ціною

Б надто багато цього товару за надто високою ціною

В надто мало цього товару за надто низькою ціною

Г надто мало цього товару за надто високою ціною

9. Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

1 зовнішні ефекти	**А** товари та послуги, до яких не можна застосувати принцип виключення
2 суспільні блага	**Б** суперництво між споживачами даного блага за його використання
3 принцип виключення	**В** позбавлення тих осіб, які не сплатили за благо, користування вигодами, що забезпечують це благо
4 принцип подільності	**Г** вигоди або втрати від виробництва або споживання, які отримують або несуть ті, хто їх не виробляє й не купує
	Д можливість продати благо окремому покупцеві

10. Установіть відповідність між подіями та відповідними потоками у схемі економічного кругообігу за участю уряду.

1 уряд уводить дотацію виробникам ліків для щеплення проти вірусних інфекцій	**А** потік від уряду на ринок товарів та послуг
2 уряд збільшує виплати з безробіття	**Б** потік від уряду на ринок ресурсів
3 уряд купує необхідні матеріали для ремонту доріг	**В** потік від уряду до домогосподарств
4 уряд виділив кошти на придбання меблів для дитячих будинків	**Г** потік від уряду до фірм
	Д потік від ринку ресурсів до уряду

Запитання та завдання

1. Визначте, чи правильні твердження. Обґрунтуйте свою відповідь. 1) До провалів ринку, що обґрунтовують необхідність державного регулювання, можна віднести екстерналії. 2) Споживання індивідуальних благ одними особами виключає можливість їхнього споживання іншими. 3) Кейнсіанці виступають за невтручання держави в економіку. 4) Неподільність — ознака суспільних благ. 5) У сучасних умовах не можуть існувати чинники, які негативно впливають на обґрунтування та реалізацію державних управлінських рішень у сфері регулювання економіки.

2. Наведіть конкретні приклади мішаних благ та охарактеризуйте їх.
3. Використовуючи газетні або журнальні матеріали, знайдіть приклади виконання урядом кожної з функцій регулювання економічних процесів.

? Готуємося до економічного турніру

1. Як уряд може визначити необхідні обсяги виробництва суспільних благ, якщо існує проблема «зайців» (люди діють як пасажири-«зайці», розуміючи цінність програми та її користь для себе, але не платять за неї), і це стимулює людей давати неправдиву інформацію щодо своїх уподобань?
2. Чи вважаєте ви державу ефективним власником?

ТЕМА 8. ФІНАНСОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ. ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ

§ 38. Податкова система

В умовах ринкової економіки фінансова політика держави базується на системі фінансових регуляторів. Такими фінансовими регуляторами є насамперед податки, які забезпечують вилучення й перерозподіл створеного валового внутрішнього продукту та формування централізованих фондів грошових ресурсів держави.

Історія цивілізації свідчить, що податки — це найбільш пізня форма державних доходів. Вважалося, що податки суперечать

недоторканності приватної власності, і їх уведення допускалося лише в надзвичайних випадках як екстраординарне джерело державних доходів. Ще в першій половині XVII ст. англійський парламент не визнавав постійних податків на загальнодержавні потреби, і король не міг запровадити податки без його згоди. Із часом податки перетворилися з тимчасового на постійне джерело державних доходів. Вони стають настільки звичним явищем, що відомий політичний діяч Бенджамін Франклін (1706—1790 рр.) сказав, що «платити податки і вмерти повинен кожен».

Фундатором наукової теорії податків часто називають А. Сміта. Він одним із перших (у 1776 р.) чітко сформулював основні принципи оподаткування:

- ☑ піддані держави мусять брати участь у її підтримці відповідно до своєї платіжної спроможності, тобто пропорційно доходу, яким вони користуються під заступництвом держави;
- ☑ податок, який сплачує кожний платник, має бути чітко визначеним, а не довільним;
- ☑ податки повинні стягуватися у найвигідніший час і найвигіднішим способом для особи, що його сплачує;
- ☑ кожний податок має бути побудований так, щоб він брав із кишень населення якомога менше, ніж те, що він приносить до скарбниці держави.

Ці чотири постулати стали класичними. Їх глибинність та обґрунтованість і досі ніхто не оскаржує.

Податок — це примусове вилучення державою в домашніх господарств і фірм певної суми; це безповоротний, нецільовий платіж, що вноситься платником податку до бюджету відповідного рівня в порядку, розмірах та в строки, установлені законодавством. Податкова система має таку структуру.

Об'єкт податку вказує на те, що саме оподатковується (дохід, земля, транспортний засіб тощо). Назва податку майже завжди походить від об'єкта оподаткування. У фіскальній термінології об'єкт оподаткування ще називають податковою базою.

Суб'єкти оподаткування — це особи (юридичні або фізичні), на яких покладено обов'язки сплачувати, утримувати та перераховувати податки до бюджету.

Джерелом податку називають дохід, із якого платник сплачує податок.

Джерело сплати може бути безпосередньо пов'язане з об'єктом оподаткування (коли оподатковується сам дохід або майно, що приносить дохід), а може й не мати відношення до об'єкта оподаткування (наприклад податки на майно й землю, які перебувають в особистому користуванні та не приносять доходу їх власникам). Податок може сплачуватися з доходу (незалежно від джерел його отримання) або капіталу (майна), коли для покриття податку доводиться витрачати його частку.

Одиницею оподаткування (або масштабом вимірювання) є одиниця виміру (фізичного чи грошового) об'єкта оподаткування. Фізичний вимір точніше відображає об'єкт оподаткування (площа земельної ділянки в га або $м^2$, обсяг циліндра двигуна транспортного засобу в $м^3$). Грошовий вимір може бути безпосереднім — у разі оцінювання доходів та опосередкованим — якщо оцінюється земельна ділянка, майно тощо.

Ставка податку — це законодавчо встановлений розмір податку на одиницю виміру бази оподаткування. Існують два підходи до встановлення податкових ставок: універсальний і диференційований. За універсального підходу встановлюється єдина для всіх платників ставка, за диференційованого — кілька. Диференціація ставок може відбуватися у двох напрямах. Перший — у розрізі платників, коли для більшості платників виділяється основна ставка, а також знижені й підвищені ставки для окремих платників. Другий — у розрізі різних характеристик та оцінок об'єкта оподаткування. За способом побудови ставки податку поділяються на тверді та відсоткові. *Тверді ставки* встановлюються в грошовому вимірі на одиницю оподаткування в натуральному обчисленні. *Відсоткові ставки* встановлюються щодо об'єкта оподаткування, який має грошовий вимір.

Оподатковувана база — це величина, із якої сплачується податок. Щоб розрахувати суму податку (Tx), необхідно величину оподатковуваної бази (Y) помножити на ставку податку (t):

$$Tx = Y \cdot t.$$

В основу сучасної податкової системи покладено такі **принципи оподаткування:**

- ☑ *економічна ефективність*: податкова система не повинна перешкоджати ефективному розподілу ресурсів;
- ☑ *адміністративна простота*: податкова система має бути простою та відносно недорогою;
- ☑ *гнучкість*: податкова система повинна бути здатною швидко (у деяких випадках — автоматично) відповідати на зміну економічної ситуації;

- ☑ *політична відповідальність*: податкова система має бути спроектована таким чином, щоб індивіди були переконані в доцільності своїх податкових виплат;
- ☑ *справедливість*: податкова система повинна бути справедливою до всіх індивідів. Справедливість оподаткування має бути вертикальною (тобто люди, що отримують неоднакові доходи, повинні сплачувати неоднакові податки) і горизонтальною (тобто люди з рівними доходами повинні сплачувати рівні податки).

Розглянемо класифікацію податків за різними ознаками.

За формою оподаткування всі податки поділяються на дві групи: прямі й непрямі, або опосередковані.

Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників, їх розмір залежить від масштабів об'єкта оподаткування. Коли об'єктом оподаткування є прибуток, земля, капітал або дохід юридичної чи фізичної особи, то це податок прямий, він залежить від величини певної власності. Прикладом цього можуть бути податки на прибуток підприємств, доходи громадян, на землю, податок на спадщину, податок на майно, податок із власників транспортних засобів тощо. Особливість прямого податку полягає в тому, що платник податків і носій податків — це один і той самий економічний агент.

Непрямі податки встановлюються в цінах товарів і послуг, їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів. За непрямого оподаткування об'єктом є не дохід, а витрати, оскільки податок сплачується під час купівлі товару.

Непрямі податки вважаються найбільш несправедливими, фіскальними. Непрямий податок входить до вартості покупок, тому має неявний характер і являє собою податок на споживання, а не на дохід.

До непрямих податків належать: податок на додану вартість (ПДВ), акцизний збір (підакцизними товарами є автомобілі, хутро, ювелірні вироби, сигарети, алкогольні напої), мито (включається до вартості імпортних товарів), податок з обігу, податок із продажу.

Особливість непрямого податку полягає в тому, що платник податків і носій податків — це різні економічні агенти. Платником податків виступає покупець товару, що сплачує податок під час купівлі, а носієм податків — фірма, яка виробила цей товар (саме вона сплачує податок державі).

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються на три групи: податки на доходи, споживання і майно.

Податки на доходи стягуються з доходів фізичних та юридичних осіб. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємств. *Податки на споживання* сплачуються не під час отримання доходів, а при їх використанні. Вони існують у формі непрямих податків. *Податки на майно* встановлюються щодо рухомого чи нерухомого майна. На відміну від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз — під час купівлі, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності.

Залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки, вони поділяються на загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавні податки встановлюють вищі органи влади. Їх стягнення є обов'язковим на всій території країни, незалежно від того, до якого бюджету (державного чи місцевого) вони зараховуються.

Місцеві податки встановлюються місцевими органами влади та управління. Можливі різні варіанти встановлення місцевих податків:

- ☑ у вигляді надбавок до загальнодержавних податків. Рівень надбавки визначають місцеві органи відповідно до встановлених обмежень;
- ☑ уведення місцевих податків за переліком, що встановлюється вищими органами влади. Вибір податків здійснюється місцевими органами влади;
- ☑ запровадження місцевих податків на розсуд місцевих органів влади без будь-яких обмежень із боку центральної влади.

За типом ставки податки можуть бути пропорційними, прогресивними, регресивними та мішаними.

Пропорційний податок передбачає, що середня податкова ставка залишається незмінною, незалежно від величини податку. Тому сума податку пропорційна розміру доходу. До пропорційних податків в Україні належить податок на прибуток підприємства (2011 р. — 23 %, 2012 р. — 21 %, 2013 р. — 19 %, від 2014 р. — 16 %).

Прогресивний податок означає, що середня податкова ставка збільшується в міру зростання розміру доходу й зменшується в міру скорочення розміру доходу. Така система оподаткування передбачає не тільки більшу абсолютну суму, але й більш значну частку податку, що стягується, у міру зростання доходу.

Так, в Україні ставка податку на доходи фізичних осіб становить 15 %, а якщо загальна сума отриманих доходів перевищує десятикратний розмір мінімальної заробітної плати, ставка податку становить 17 % від суми перевищення.

Регресивний податок — це податок, середня податкова ставка якого збільшується в міру скорочення доходу й зменшується в міру зростання доходу. Усі непрямі податки з погляду частки, яку вони займають у доході споживача, є регресивними, тому що вони встановлюються у формі твердих ставок у грошовому вимірі. Наприклад, товар коштує 180 грн. ПДВ в Україні становить 20 % від вартості ціни виробника і включається в роздрібну ціну. Тому кожний покупець цього товару виплачує однакову величину податку в грошовому вимірі: $\frac{180\,\text{грн}\cdot 20\,\%}{120\,\%} = 30$ грн. Зрозуміло, що відносно доходів покупців (3000 грн або 15 000 грн) податок становитиме відповідно 1%, 0,2 %.

Існує три способи сплати податків: кадастровий, за декларацією, «у джерела».

Кадастровий — спосіб сплати податків, в основу якого покладено перерахування суми відповідно до визначеної шкали. Кадастр використовується як перелік найбільш типових об'єктів оподаткування, що класифікуються за певними характеристиками та визначають середню прибутковість об'єкта оподаткування.

За декларацією — спосіб реалізації платником податків обов'язку щодо сплати податку на підставі надання до податкових органів офіційної заяви (декларації) про отримані доходи за певний період і про свої податкові зобов'язання. За цією заявою податковий орган нараховує податок і зобов'язує платника податків сплатити його після повідомлення.

«У джерела» — спосіб сплати податку, що здійснюється безпосередньо при оплаті доходу платника (наприклад податок із доходів фізичних осіб). Сплата податку до отримання доходу працівником виключає можливість ухиляння від сплати податку, тому що його розрахунок здійснюється централізовано бухгалтерією підприємства.

Податки впливають як на сукупний попит (споживчі витрати), так і на інвестиційні витрати. Зростання податків зменшує сукупний попит, а зниження податків його збільшує.

Оскільки фірми розглядають податки як витрати, то зростання податків веде до скорочення сукупної пропозиції, а зменшення — до підвищення ділової активності й зростання обсягу виробництва.

Вплив податків на сукупну пропозицію докладно вивчав американський економіст *Артур Лаффер*. Він побудував гіпотетичну криву, за допомогою якої продемонстрував вплив зміни ставки податку на загальну величину податкових надходжень до державного бюджету (мал. 18, с. 178). Він визначив, що іс-

нує оптимальна ставка податку, за якої податкові надходження є максимальними. Якщо збільшити ставку податку, то рівень ділової активності знизиться й податкові надходження скоротяться, оскільки зменшиться оподатковувана база.

Межа оподаткування — це обмеження:

- ☑ суми доходу, який підлягає оподаткуванню;
- ☑ суми витрат, які підлягають відрахуванню з оподатковуваної бази;
- ☑ загальної суми податкових знижок.

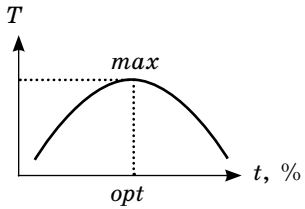

T — сума податкових надходжень
t — ставка податку

Мал. 18. Крива Лаффера

Визначення межі оподаткування є дуже актуальною проблемою для України. Практика управління економікою засвідчує: намагання уряду поповнити хронічно дефіцитний бюджет не враховують того, що надмірні податки зменшують базу оподаткування та скорочують надходження до бюджету.

У галузі реформування спрощення отримання дозволів на будівництво й оподаткування Україна опинилася в трійці країн, які завершують загальносвітовий рейтинг, посівши 181-ше місце. Стосовно податкового тягаря, то важчий, ніж в Україні, він тільки у Венесуелі й Білорусі.

Таким чином, податки є не тільки основним джерелом доходів держави й засобом перерозподілу доходів громадян, але й важливим інструментом стабілізації економіки. Як інструмент державного регулювання, податки виконують певні функції.

Фіскальна функція визначає їх суспільне призначення. З огляду на роль цієї функції у формуванні бюджетного фонду, тобто матеріальних умов для функціонування держави, податкові надходження мають бути постійними, стабільними, рівномірно розподілятися в регіональному розрізі.

За допомогою *розподільної функції* здійснюється формування дохідної частини бюджету з подальшим спрямуванням цих коштів на фінансування різноманітних заходів, спрямованих на реалізацію державою своїх функцій. Із розподільною функцією пов'язана й *соціальна*: податки є основним інструментом перерозподілу доходів між членами суспільства, маючи на меті зменшення нерівності в доходах. За допомогою *контрольної функції* оцінюється ефективність кожного податку та податкової системи в цілому.

Через *стимулюючу функцію* податків держава впливає на процес відтворення, сприяючи його розвитку, посилюючи нагро-

мадження капіталу, розширюючи платоспроможний попит населення, створюючи додаткові стимули для ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, підтримуючи рівень зайнятості. Стимулюючий вплив на суспільне виробництво забезпечується через диференціацію податкових ставок і встановлення різних пільг, преференцій тощо.

У законодавчих актах України передбачені такі види податкових пільг: неоподатковуваний мінімум об'єкта; вилучення з оподаткування певних елементів об'єкта; звільнення від сплати податків окремих осіб або категорій платників; зниження податкових ставок; цільові податкові пільги, зокрема податкові кредити (відстрочення сплати податку) тощо.

Преференції встановлюються у вигляді інвестиційного податкового кредиту та цільової податкової пільги для фінансування інвестиційних та інноваційних витрат. Податковий кредит, як і будь-який інший кредит, надається на умовах повернення і платності, оформлюється відповідним договором між підприємством і податковим органом. У багатьох країнах широко практикується диференціація ставок податку на прибуток корпорацій залежно від галузі економіки.

Сутність *регулюючої функції* полягає у впливі податків на різні сфери діяльності їх платників. Наприклад, відомо, що більшість цілей економічної політики досягається в економічно розвинених країнах цілеспрямованим стимулюванням капіталовкладень, зокрема через прискорену амортизацію.

Досить широко застосовується диференціація оподаткування прибутку, коли прибуток поділяється на капіталізований (залишається на підприємстві для розширення господарської діяльності) і розподілений (розподіляється серед засновників). У деяких країнах набула поширення практика звільнення від оподаткування прибутку, який відраховується до резервних фондів. Суспільне призначення податків визначається не існуванням кожної функції окремо, а лише завдяки їх єдності.

Навчаємося разом

Дайте повну класифікацію податку на спадщину.

Відповідь. Податки — це обов'язкові платежі фізичних осіб (населення) і юридичних осіб (підприємств, організацій), що стягуються державою.

Податок із майна, перехідного в порядку спадкоємства й дарування, належить: 1) до загальнодержавних (федеральних) податків, які стягуються на підставі державного законодавства країни та спрямовуються до державного бюджету; 2) до прямих податків, які стягуються державою безпосередньо з доходів або майна платника податків.

Суб'єктом цього податку є фізична особа, а об'єктом — майно, яке йому дісталося у спадок.

Податок на спадщину виплачується у вигляді встановленого відсотка від вартості майна, яке отримали в спадок, до того як платник податку став його власником. Тому може виникнути така ситуація, що людина не зможе розпоряджатися своїм спадком, тому що в неї немає грошей для сплати податку. Припустимо, що спадок оцінений у 80 тис. грн. Якщо ставка оподаткування дорівнює 5 %, то необхідно заплатити 80 000 · 0,05 = 4000 грн. Якщо цей спадок дістався людині, у якої заробітна плата становить 20 000 грн на рік, то щодо доходу платника податків ставка оподаткування дорівнюватиме 20 %. Якщо ж спадок отримав той, у кого річний дохід становить 80 000 грн, то ставка оподаткування становитиме $\frac{4000 \cdot 100}{80\,000} = 5\,\%$. Таким чином, зі зростанням доходу платника податків ставка податку зменшується, і більш заможні люди сплачують меншу частку свого доходу. Такий податок є регресивним. Таким чином, бідний спадкоємець стає відносно біднішим за заможного. У цьому випадку податок не виконує розподільної функції. Можна було б установити ставку оподаткування з урахуванням розміру не спадку, а доходу спадкоємця. Але така дія спричинить додаткові витрати: надання довідок, перевірку даних тощо.

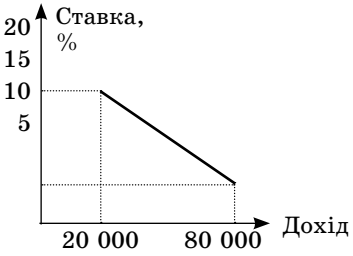

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте основні елементи податкової системи: об'єкт оподаткування, податкову ставку, принципи та механізм оподаткування.
2. Які функції виконують податки в процесі державного регулювання?
3. Поясніть різницю між прогресивним, пропорційним та регресивним оподаткуванням. Який із цих видів податків можна визначити як антисоціальний?
4. Дайте повну класифікацію (за різними ознаками) таких податків: податок на додану вартість, податок на землю, податок на прибуток підприємства.

§ 39. Видатки державного бюджету

Державні видатки — це частина фінансових відносин, обумовлена використанням централізованих і децентралізованих доходів держави. Формуються державні видатки з прямих витрат держави, які здійснюються через систему бюджетних і позабюджетних фондів, і витрат державних підприємств, організацій, установ. Отже, видатки державного бюджету — це лише частина державних видатків.

Витратна частина бюджету вирізняється різноманітністю, але в більшості країн призначена для фінансування загальнодержавних програм (інвестиційні, економічні, розвитку виробничої й соціальної інфраструктури тощо). Бюджетні асигнування спрямовуються у вигляді субсидій, кредитів, державних гарантій і поручительств для фінансової підтримки фермерських господарств, малих підприємств, житлового господарства тощо. Бюджет відіграє також важливу роль у соціальному захисті громадян, розвитку невиробничої сфери. Частину бюджетних коштів держава спрямовує на оборону, утримання правоохоронних органів, апарату управління тощо.

Із метою з'ясування ролі та значення бюджетних видатків у соціально-економічному житті держави фінансовою теорією й практикою розроблена класифікація бюджетних витрат. Однією з найважливіших ознак такої класифікації є *функціональна,* яка відображає напрями використання коштів бюджету на виконання конкретних функцій держави (табл. 10, с. 182).

Функціональний поділ видатків дає змогу виявити пропорції в розподілі бюджетних коштів і, змінюючи їх, домагатися необхідних зрушень у галузевій структурі суспільного виробництва. Так, необхідність посилення соціальної спрямованості всього суспільного розвитку потребує більше коштів бюджету залучити до соціальної сфери, забезпечуючи тим самим прискорені темпи її зростання.

Залежно від економічної характеристики операцій, під час проведення яких здійснюються бюджетні видатки, вони класифікуються на поточні та капітальні. *Поточні бюджетні видатки* пов'язані з наданням бюджетних коштів юридичним і фізичним особам із метою покриття їх поточних потреб. До цих витрат зараховують: закупівлю товарів і послуг, необхідних для утримання економічної й соціальної інфраструктури (оплата праці державних

службовців, закупівля предметів і матеріалів, необхідних для поточних господарських цілей, оплата транспортних і комунальних послуг тощо); трансферти населенню (пенсії, стипендії, допомоги, інші виплати); поточні субсидії державним і приватним підприємствам, а також нижчим органам влади; виплату відсотків за державним боргом тощо. У своїй сукупності поточні видатки формують звичайний (поточний) бюджет, на який припадає основна частина всіх бюджетних витрат.

Табл. 10. Напрями використання бюджетних коштів

Функції держави	Видатки бюджету
Управлінська	Державне управління; судова влада та прокуратура; правоохоронні органи та служба безпеки; фінансові й митні органи; міжнародні відносини
Оборонна	Національна оборона (фінансування витрат Міністерства оборони, Національної гвардії, Прикордонних військ, Штабу цивільної оборони, навчальних організацій Товариства сприяння обороні України та ін.)
Соціальна	Соціальний захист і соціальне забезпечення населення (витрати на індексацію доходів і заробітної плати працівників закладів та установ, що фінансуються з бюджету; виплати компенсацій населенню на дітей; пенсії та виплати компенсацій військовослужбовцям і членам їхніх сімей; кошти на охорону материнства і дитинства; допомога малозабезпеченим групам населення); соціальна сфера (освіта, підготовка кадрів, культура, мистецтво, засоби масової інформації, охорона здоров'я, молодіжні програми, фізична культура та спорт)
Економічна	Економічна діяльність держави (капітальні вкладення, фінансування реконструкції підприємств, нарощування виробництва споживчих товарів і продукції виробничого призначення тощо), фундаментальні наукові дослідження

Капітальні видатки пов'язані з інвестуванням бюджетних коштів в основні фонди та нематеріальні активи, зі створенням державних запасів і резервів. Вони включають витрати на нове будівництво та розвиток діючих об'єктів державної та комунальної власності (їх розширення, реконструкцію й технічне переоснащення), інвестиційні субсидії, довгострокові бюджетні кредити та державні гарантії інвесторам, що фінансують високоефективні інвестиційні проекти. Сукупність цих видатків формує бюджет розвитку.

Важливим критерієм класифікації витратної частини бюджету є *предметне спрямування відповідних грошових потоків*. При цьому в розвинених країнах виділяють п'ять основних груп бюджетних видатків: військові; втручання держави в економіку (зокрема, витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, на підтримку сільського господарства, забезпечення зайнятості, стимулювання експорту); утримання державного апарату управління; соціальні витрати (освіта, охорона здоров'я, соціальне страхування й соціальне забезпечення); надання субсидій і кредитів іншим державам.

В Україні, із погляду предметної спрямованості, видатки бюджету поділяються: на фінансування управління; фінансування національної оборони; фінансування фундаментальних і прикладних наукових досліджень; фінансування правоохоронної діяльності та забезпечення безпеки держави; фінансування міжнародної діяльності; фінансування галузей економіки; фінансування соціально-культурних закладів і заходів; видатки на обслуговування державного боргу; створення резервних фондів, інші витрати й виплати.

Організаційне групування видатків бюджету пов'язане з розподілом витрат на цільові державні програми. Наприклад, в Україні це державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки; державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та інформатики; державні інвестиційні проекти; державні програми з інвалідного спорту та реабілітації тощо. Програмна класифікація видатків бюджету застосовується при формуванні бюджету за програмно-цільовим методом і відображає роль держави в розв'язанні найважливіших проблем суспільного життя.

В основі *галузевої класифікації* видатків бюджету лежить поділ економіки на галузі та види діяльності. З урахуванням цього витрати групуються за галузями: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок, освіта, охорона здоров'я, культура тощо.

Відомча ознака класифікації дає можливість у кожній групі бюджетних видатків виділити безпосередніх розпорядників бюджетних коштів — відповідне міністерство, державний комітет, державне відомство або іншу юридичну особу, якій надаються асигнування з бюджету. Таке групування витрат дає змогу забезпечити адресний фінансовий контроль за використанням бюджетних ресурсів.

Залежно від рівня управління, тобто з урахуванням адміністративно-територіального поділу країни, видатки бюджету

в унітарних державах поділяються на видатки центрального бюджету й видатки місцевих бюджетів, а в державах із федеративним устроєм — на видатки федерального бюджету, видатки бюджетів суб'єктів федерації та видатки місцевих бюджетів.

Із макроекономічної точки зору всі державні витрати поділяються:

- ☑ на державні закупівлі товарів і послуг (їхня вартість включається у ВВП);
- ☑ трансферти (їхня вартість не входить до ВВП, оскільки вони є результатом перерозподілу національного доходу);
- ☑ виплати відсотків за державними цінними паперами (тобто обслуговування державного боргу).

? Запитання та завдання

1. Проаналізуйте напрямки предметного спрямування видатків держави.
2. Вартість яких державних видатків не включається до ВВП?
3. Проаналізуйте склад і структуру видатків Державного бюджету України й обласного бюджету за поточний рік.

§ 40. Балансування державного бюджету

Державний бюджет — це баланс доходів і витрат держави, основний фінансовий план країни, який після прийняття його законодавчим органом влади (в Україні — Верховною Радою) набуває чинності закону і є обов'язковим для виконання.

Через бюджет мобілізуються фінансові ресурси для подальшого їх перерозподілу й використання з метою державного регулювання економічного розвитку країни та реалізації соціальної політики на території України.

Сальдо державного бюджету — це різниця між доходами й витратами державного бюджету. Сальдо може бути додатним, нульовим або від'ємним.

У попередньому параграфі ми розглянули видатки державного бюджету.

Доходи бюджету формуються за такими розділами:

- ☑ податкові надходження (передбачені податковими законами України загальнодержавні та місцеві податки, збори й інші обов'язкові платежі);
- ☑ неподаткові надходження (доходи від власності та підприємницької діяльності; адміністративні збори та платежі; надходження від штрафів та фінансових санкцій);
- ☑ доходи від операцій з капіталом;
- ☑ кошти від продажу державних цінних паперів;
- ☑ сеньйораж (дохід від емісії грошей);
- ☑ трансферти — кошти, отримані від інших органів державної влади — органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Надлишок (*профіцит*) державного бюджету виникає у випадку, коли доходи державного бюджету перевищують його витрати.

Профіцит при 100%-му фінансуванні передбачених бюджетом витрат — явище позитивне. При недофінансуванні витрат позитивно оцінювати профіцит немає підстав.

Дефіцит державного бюджету виникає тоді, коли доходи державного бюджету менші, ніж його витрати.

Дефіцит/профіцит залежить від ставки податків, обсягу державних закупівель, розміру трансфертів та від усіх чинників, що змінюють рівень прибутків. Тому в періоди економічного спаду, коли відбувається зниження податкових надходжень і, як правило, збільшення трансфертних виплат, загострюються проблеми дефіциту бюджету.

Збалансований бюджет має місце тоді, коли витрати дорівнюють доходам державного бюджету. Повністю збалансований державний бюджет можливий тільки теоретично. Проте не завжди бюджетний дефіцит є негативним явищем. Ще Дж. Кейнс із метою стимулювання економічного зростання та забезпечення повної зайнятості рекомендував проводити політику дефіцитного фінансування. Дефіцит бюджету може виникнути і в результаті надзвичайних обставин — воєн, стихійних лих, катаклізмів, коли звичайних резервів не вистачає й доводиться вдаватися до джерел особливого роду.

Нарешті, існує й третя, найбільш небезпечна, форма бюджетного дефіциту, коли він є віддзеркаленням кризових явищ в економіці, її розвалу, нездатності уряду тримати під контролем фінансову ситуацію в країні. У цьому випадку потрібно вжити не лише термінові та дієві економічні заходи, але й прийняти відповідні політичні рішення.

Нормальним вважається дефіцит бюджету, що приблизно відповідає рівню інфляції в країні. Такий дефіцит зазвичай покривається низьковідсотковими або безвідсотковими кредитами центрального банку. Міжнародні стандарти припускають можливий дефіцит бюджету на рівні 2—3 % ВНП. Такий або більший дефіцит фінансується за рахунок емісії державних цінних паперів. Найбільш ефективним джерелом фінансування внутрішнього боргу є зовнішні позики та кредити, оскільки вони не відволікають фінансові ресурси із внутрішнього грошово-кредитного обігу.

Державний борг — це сума заборгованості за всіма борговими зобов'язаннями держави, відсотки за нею й невиконані фінансові зобов'язання держави перед суб'єктами економіки.

Загальна сума державного боргу складається з усіх випущених і несплачених боргових зобов'язань держави (як внутрішніх, так і зовнішніх) і відсотків за ними. Крім того, до державного боргу входять неоплачені державні замовлення, заборгованість із заробітної плати перед бюджетниками, невідшкодований податок на додану вартість.

Тому *внутрішній борг* — це сукупність зобов'язань держави перед резидентами, а *зовнішній борг* — сукупність зобов'язань держави перед нерезидентами (незалежно від того, у чиїй національній валюті номіновано зобов'язання).

Слід зазначити, що внутрішній борг має певні переваги над зовнішнім. Повернення внутрішнього боргу й виплати відсотків за ним не зменшують фінансового потенціалу держави, тоді як зовнішній борг має у своїй основі відплив капіталу з держави. Державний внутрішній борг гарантується всім майном, що перебуває у власності держави. Платоспроможність за внутрішніми позиками забезпечується, як правило, за рахунок внутрішніх джерел. Платоспроможність держави за зовнішніми позиками залежить насамперед від валютних надходжень. Можливості у сплаті зовнішнього боргу визначаються сальдо торговельного балансу. Його додатне сальдо характеризує ті ресурси, які забезпечують платоспроможність держави й дають змогу тим самим урегулювати платіжний баланс.

Державний борг має економічно обґрунтовані межі. До категорії країн із надмірним рівнем заборгованості належать ті, які протягом останніх років мали перевищення критичного значення хоча б одного з таких показників: відношення величини нагромадженого боргу до ВВП становило понад 80 % або відношення величини боргу й відсоткових платежів до експорту перевищувало 220 %.

Ефективність використання державних запозичень значною мірою залежить від системи управління боргом. *Управління дер-*

жавним боргом — це комплекс заходів, які здійснює держава в особі її уповноважених органів із визначення умов залучення коштів, їх розміщення й покриття, та забезпечення платоспроможності держави.

Найпоширенішими є рефінансування боргу та реструктуризація заборгованості.

Рефінансування державного боргу — це покриття основної заборгованості й відсотків за рахунок коштів, отриманих від розміщення нових позик. Для успішного застосування механізму рефінансування необхідна висока фінансова репутація країни-позичальника. На світовому фінансовому ринку репутація позичальників проявляється в рейтингах, що присвоюються відповідній країні спеціальними агентствами згідно з міжнародними правилами рейтингування.

Реструктуризація заборгованості полягає в тому, що на певних умовах відстрочується виплата частки боргу. Зокрема, сьогодні використовується кілька варіантів реструктуризації зовнішньої заборгованості. Один із варіантів — це ситуація, коли на певних умовах проводиться відстрочення виплати частки боргу терміном до трьох років.

Іншими методами управління державним боргом є конверсія, консолідація, уніфікація, обмін облігацій за регресивним співвідношенням, відстрочення сплати й анулювання позики. *Конверсія* — це зміна дохідності позики. Держава, як правило, зменшує розмір відсотків, які мають виплачуватися за позиками. Збільшення термінів дії випущеної позики називають *консолідацією.* Консолідація й конверсія можуть провадитися також одночасно. *Уніфікація позик* — це об'єднання кількох позик в одну, коли облігації раніше випущених кількох позик обмінюються на облігації нової позики. У деяких випадках може здійснюватися обмін облігацій за регресивним співвідношенням, тобто коли кілька раніше випущених облігацій прирівнюють до однієї нової. Однак цей метод не має економічних обґрунтувань.

Відстрочення сплати позики, як правило, має місце тоді, коли випуск нових позик є фінансово недоцільним, оскільки всі доходи від них використовують на обслуговування раніше випущених позик. *Анулювання боргу* означає відмову уряду від його сплати. Анулювання боргів може бути зумовлене фінансовою неспроможністю держави, тобто банкрутством, або політичними мотивами.

Відстрочення сплати боргових зобов'язань, а також анулювання боргу може застосовуватися як до внутрішніх, так і до зовнішніх позик.

Управління як зовнішнім, так і внутрішнім боргом передбачає також комплекс заходів щодо його *обслуговування* — це сплата позик, відсотків за ними, уточнення й зміни умов покриття випущених позик.

Навчаємося разом

Потенційний ВВП країни в певному році — 80 млрд дол., а фактичний ВВП — 60 млрд дол. Сума податкових надходжень до державного бюджету — 50 % від обсягу ВВП, державні витрати на товари й послуги — 20 млрд дол.; трансфертні платежі — 15 млрд дол.; державний борг країни — 20 млрд дол.; ставка відсотка з обслуговування державного боргу — 15 % річних; рівень цін — 1,0. Визначте: 1) що спостерігається в економіці країни: дефіцит чи надлишок державного бюджету та які його розміри; 2) як зміниться сальдо державного бюджету в умовах повної зайнятості?

Розв'язання. 1) Доходи державного бюджету: Податкові надходження = $60 \cdot 0{,}5 = 30$ млрд дол.

2) Витрати державного бюджету: Державні витрати на товари й послуги (G) + Трансфертні платежі (Tr) + Витрати з обслуговування державного боргу (D — державний борг; i — ставка відсотка з державного боргу) = $20 + 15 + (20 \cdot 0{,}15) = 20 + 15 + 3 = 38$ млрд дол.

3) Сальдо державного бюджету = Доходи державного бюджету − Витрати державного бюджету = $30 - 38 = -8$ млрд дол.

Отже, бюджет зведений із дефіцитом.

4) Доходи державного бюджету в умовах повної зайнятості: $80 \cdot 0{,}5 = 40$ млрд дол.

5) Витрати державного бюджету в умовах повної зайнятості: 38 млрд дол.

6) Сальдо державного бюджету в умовах повної зайнятості: $40 - 38 = 2$ млрд дол.

Отже, державний бюджет зведений із профіцитом. Кошти, отримані при профіциті бюджету, спрямовуються на поповнення резервів, на сплату боргових зобов'язань, збільшення видатків за рахунок передачі частини доходів бюджетам інших рівнів.

Запитання та завдання

1. За яких умов здійснюється реструктуризація заборгованості та рефінансування державного боргу?
2. Які наслідки для економіки має профіцит державного бюджету?
3. Які методи управління державним боргом ви знаєте?

§ 41. Зміст фінансової політики уряду: цілі та інструменти

Фінансова політика — це сукупність заходів держави з мобілізації фінансових ресурсів, їх розподілу й використання з метою досягнення економічної стабільності та реалізації соціальних інтересів.

Фінансова політика має забезпечувати нормальне функціонування фінансової системи держави й на цій основі — більш ефективне виконання державою соціальних, економічних, екологічних, оборонних та інших функцій.

Фінансове регулювання — це метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів.

Основними елементами фінансового регулювання є:

- ☑ оподаткування (вилучення частини доходів підприємств і населення до бюджету та державних цільових фондів);
- ☑ бюджетні трансферти (дотації, субсидії, субвенції).

Щоб зацікавити суб'єктів господарювання в досягненні кращих результатів, використовуються такі інструменти, як фінансові стимули. До них належать:

- ☑ заохочувальні фонди підприємств, які утворюються з прибутку;
- ☑ бюджетне фінансування ефективних напрямів розвитку народного господарства (у тому числі дотації підприємствам, діяльність яких має важливе значення для економіки);
- ☑ спеціальні фінансові пільги (податкові пільги, можливість здійснити прискорену амортизацію).

У фінансових інструментах важливе місце посідають фінансові санкції як особливі форми організації фінансових відносин, покликані посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання за виконання взятих зобов'язань. В умовах ринку роль фінансових санкцій значно зростає. Найпоширенішими з них є штрафи та пені.

Політика стабілізації — це система фінансових заходів, спрямованих на утримання обсягу випуску продукції на досягнутому в країні рівні.

Політика обмеження ділової активності — це система стримуючих фінансових заходів, спрямованих на зниження темпів зростання реального обсягу ВВП порівняно з досягнутими. Уряд

застосовує таку політику в періоди економічного піднесення для того, щоб запобігти кризі перевиробництва та гіперінфляції.

Податково-бюджетна (фіскальна) політика — це система заходів, які вживає уряд країни для стабілізації економіки. Ці заходи пов'язані з використанням державних податків і державних витрат із метою впливу на соціально-економічний розвиток країни за допомогою зміни розміру доходів і/або витрат державного бюджету.

Цілі фіскальної політики, як і будь-якої стабілізаційної політики, спрямованої на згладжування циклічних коливань економіки, тобто стабілізації економіки в короткостроковому періоді, полягають у підтримці стабільного економічного зростання, повної зайнятості ресурсів, стабільного рівня цін.

Інструментами фіскальної політики виступають витрати й доходи державного бюджету: державні закупівлі товарів і послуг (G), трансферти (Tr), податки (Tx).

Інструменти фіскальної політики впливають як на сукупний попит (обсяг сукупних витрат), так і на сукупну пропозицію (обсяг витрат фірм).

Державні закупівлі товарів та послуг і трансферти являють собою витрати державного бюджету, а податки — основне джерело доходів державного бюджету. Тому фіскальну політику також називають податково-бюджетною політикою.

Зміна величини державних закупівель товарів і послуг впливає тільки на сукупний попит, а зміна величини податків і трансфертів фірмам (субсидій) впливає на сукупний попит і на сукупну пропозицію.

Зниження ставок податків збільшує сукупну пропозицію, стимулюючи ділову активність, а їх зростання стримує виробництво. Зниження субсидій, навпаки, зменшує сукупну пропозицію, а їх збільшення, обумовлюючи зменшення витрат фірм на виробництво одиниці продукції, веде до зростання сукупної пропозиції.

Державні закупівлі (G) є компонентом сукупного попиту AD, тому їхня зміна впливає на AD, а податки й трансферти — на сукупний попит, змінюючи величину споживчих витрат (C) та інвестиційних витрат (I).

Залежно від фази циклу, у якій перебуває економіка, інструменти фіскальної політики використовують по-різному. Виділяють два види фіскальної політики: стимулюючу та стримуючу.

Стимулююча фіскальна політика застосовується при спаді (рецесії). Вона спрямована на зростання ділової активності й використовується як засіб боротьби з безробіттям.

Інструментами стимулюючої фіскальної політики виступають:

- ☑ збільшення державних закупівель товарів і послуг (G);
- ☑ збільшення трансфертів (Tr);
- ☑ зменшення податків (Tx).

При цьому зменшення податків і збільшення трансфертів (субсидій) для фірм веде до зростання не тільки сукупного попиту, але й сукупної пропозиції (мал. 19).

У цьому випадку відбувається зростання сукупного випуску (сукупного ВВП) за помірної інфляції.

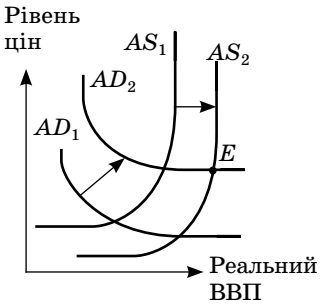

Мал. 19. Стимулююча фіскальна політика

Тому ці інструменти можуть використовуватися як засоби боротьби одночасно і з безробіттям, і з інфляцією, що підтверджує економічна теорія Дж. Кейнса, яку називають «кризовою», адже в ній економіка розглядається у фазі депресії (спаду виробництва) й високого рівня безробіття.

На думку Дж. Кейнса, у ринковій економіці відсутній механізм саморегуляції, що забезпечив би її вихід із кризи. У цій теорії Дж. Кейнс віддав належне фінансовій політиці та інструментам її здійснення.

Рекомендації Дж. Кейнса щодо фінансової політики стосувалися:

- ☑ *податкових ставок*, які вчений пропонував державі підвищувати й за рахунок залучених коштів фінансувати нерентабельні підприємства. Це мало б сприяти зменшенню рівня безробіття та зниженню соціального напруження в суспільстві;
- ☑ *державних витрат* (державні закупівлі й трансфертні платежі), які, на думку Дж. Кейнса, стимулюють сукупний попит. Це витрати на оборону, будівництво та утримання доріг, наукових центрів тощо. Таким чином, державні закупівлі сприяють формуванню національного доходу, що розширює попит на товари, а сукупний попит, у свою чергу, стимулює сукупну пропозицію. Державні закупівлі приводять до перерозподілу ресурсів від приватного споживання товарів до суспільного, дають громадянам можливість користуватися суспільними товарами.

Модель Дж. Кейнса була покладена в основу економічної політики держав із розвиненою економікою.

Стримуюча фіскальна політика використовується при бумі («перегріві») економіки. Вона спрямована на стримування ділової активності з метою боротьби з інфляцією (мал. 20).

Інструментами стримуючої фіскальної політики є:

- ☑ скорочення державних закупівель товарів і послуг (G);
- ☑ збільшення податків (Tx);
- ☑ зменшення трансфертів (Tr).

Крім того, залежно від способу впливу інструментів фіскальної політики розрізняють: дискреційну фіскальну політику та автоматичну (недискреційну) фіскальну політику.

Дискреційна фіскальна політика являє собою свідомі законодавчі зміни урядом розмірів державних закупівель товарів і послуг, податків і трансфертів із метою стабілізації економіки. Ці зміни фіксуються в головному фінансовому плані країни — Державному бюджеті.

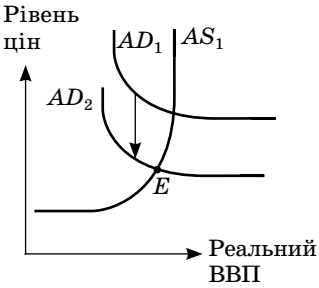

Мал. 20 Стримуюча фіскальна політика

Автоматична фіскальна політика ґрунтується на дії вбудованих (автоматичних) стабілізаторів. *Вбудовані (автоматичні) стабілізатори* — це інструменти, величини яких залишаються незмінними, але сама наявність яких (вбудованість їх в економічну систему) автоматично стабілізує економіку, стимулюючи ділову активність при спаді й стримуючи її при бумі.

До вбудованих стабілізаторів належать: прибуткові податки (містять у собі всі види податків на доходи, у тому числі податок на прибуток корпорацій), непрямі податки (у першу чергу ПДВ), допомоги у зв'язку з безробіттям, допомоги по бідності.

Крім того, фінансова політика має сприяти створенню ефективної системи соціального захисту населення та соціальних гарантій, насамперед через трансфертні платежі бюджету. Останні перерозподіляють податкові доходи, отримані від суб'єктів оподаткування, на користь тих, хто найбільше потребує державної допомоги (діти, безробітні, інваліди, малозабезпечені).

Через фінансову політику виконуються такі функції державної політики, як створення умов для розвитку сільського господарства, зв'язку, транспорту, підтримки соціальних програм (освіти, охорони здоров'я, наукових досліджень тощо), оборони. Правильно вибрана стратегія фінансової політики визначає реалізацію всіх економічних і соціальних зрушень у країні.

Фіскальна політика реалізується через дію таких державних інституцій, як Державне казначейство та Міністерство фінансів.

Казначейство — це фінансовий орган, на який покладаються функції по касовому виконанню державного бюджету України. Раніше в системі державної виконавчої влади нічого подібного не було. Казначейства існували в Росії до 1918 р. Із метою забезпечення ефективного управління коштами державного бюджету, підвищення оперативності у фінансуванні видатків, 27 квітня 1995 р. Президент України видав Указ № 335/95 «Про Державне казначейство України», а постановою від 31 липня 1995 р. за № 590 Кабінет Міністрів затвердив «Положення про Головне управління Державного казначейства та його територіальні органи — управління в областях та відділення в містах і районах».

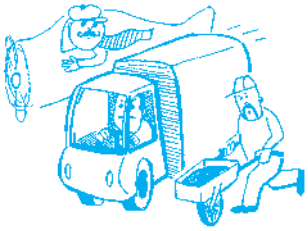

Основними завданнями Державного казначейства України є:

- ☑ організація виконання Державного бюджету України та здійснення контролю за цим процесом;
- ☑ управління наявними коштами Державного бюджету України, у тому числі в іноземній валюті, коштами державних позабюджетних фондів і позабюджетними коштами установ та організацій, що утримуються за рахунок коштів Державного бюджету України;
- ☑ фінансування видатків Державного бюджету України;
- ☑ ведення обліку касового виконання Державного бюджету України, складання звітності про стан виконання Державного бюджету України;
- ☑ здійснення управління державним внутрішнім та зовнішнім боргом відповідно до чинного законодавства;
- ☑ розподіл між Державним бюджетом України та бюджетами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва й Севастополя відрахувань від загальнодержавних податків, зборів та обов'язкових платежів за нормативами, затвердженими Верховною Радою України;
- ☑ здійснення контролю за надходженням, використанням коштів державних позабюджетних фондів і позабюджетних коштів установ та організацій, що утримуються за рахунок коштів Державного бюджету України;
- ☑ розробка нормативно-методичних документів із питань бухгалтерського обліку, звітності та організації виконання бюджетів усіх рівнів, які є обов'язковими для всіх підпри-

ємств, установ та організацій, що використовують бюджетні кошти та кошти державних позабюджетних фондів.

Основними функціями Міністерства фінансів є:

- ☑ вироблення основ і напрямів фінансової політики держави та розроблення заходів щодо їх реалізації;
- ☑ організація бюджетного процесу, складання проекту Державного бюджету та його виконання після затвердження Верховною Радою України;
- ☑ організаційне регулювання фінансової діяльності суб'єктів господарювання через установлення правил здійснення фінансових операцій, форм фінансових документів, порядку та стандартів ведення бухгалтерського обліку й фінансової звітності;
- ☑ організація функціонування ринку цінних паперів;
- ☑ здійснення заходів із мобілізації коштів через систему державного кредиту та управління державним боргом;
- ☑ забезпечення фінансових відносин держави з іншими країнами, міжнародними організаціями й фінансовими інституціями;
- ☑ організація та здійснення фінансового контролю в країні.

Навчаємося разом

Які заходи фіскальної політики варто застосувати під час економічного спаду?

Відповідь. Економічний спад характеризується такими показниками: обсяг фактичного реального ВВП значно нижчий за потенційний ВВП, рівень безробіття досить високий. Графічно на моделі *AD*—*AS* такий стан можна продемонструвати на горизонтальному відрізку *AS*. Держава, використовуючи інструменти фіскальної політики, повинна стимулювати сукупний попит (*AD*), тобто збільшувати його ($AD = C + I + G + X_n$).

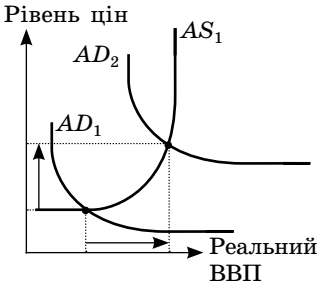

Щоб збільшити *C* — витрати домашніх господарств, необхідно зменшити податки, які вони сплачують (податок на доходи фізичних осіб, непрямі податки, майнові податки).

Для збільшення *I* — інвестицій, тобто витрат бізнесу, необхідно зменшити податковий тягар на бізнес. Як правило, вводяться податкові пільги (неоподатковуваний мінімум об'єкта, вилучення з оподаткування певних елементів об'єкта, зниження податкових ставок тощо).

Збільшення *G* — це збільшення видатків держави (трансферти населенню, поточні субсидії державним і приватним підприємствам, витра-

ти на нове будівництво та розвиток діючих об'єктів державної та комунальної власності, виплати відсотків за державними цінними паперами тощо).

Усі перелічені заходи — це заходи стимулюючої фіскальної політики. На моделі *AD*—*AS* крива *AD* зсунеться праворуч, що приведе до збільшення реального ВВП, зменшення рівня безробіття (наближається до природного рівня), але як негативний чинник варто очікувати зростання інфляції.

Запитання та завдання

1. Продемонструйте, як функції Міністерства фінансів сприятимуть підвищенню та підтриманню високого рівня зайнятості.
2. Обґрунтуйте необхідність використання стримуючої фіскальної політики. Назвіть її інструменти та наслідки.

ПРАКТИКУМ

Тестові завдання

1. Ситуація, за якої видатки держави перевищують доходи, називається:
   А дефіцит бюджету
   Б баланс бюджету
   В стабілізація бюджету
   Г профіцит бюджету
2. Укажіть заходи фіскальної політики, яких слід ужити уряду в умовах повної зайнятості та високого рівня інфляції.
   А зменшити податки, збільшити державні видатки
   Б збільшити податки, зменшити державні видатки
   В зменшити податки, зменшити державні видатки
   Г збільшити податки, збільшити державні видатки
3. Державна політика, що полягає в регулюванні податків і державних витрат, називається:
   А монетарна політика
   Б соціальна політика
   В фіскальна політика
   Г національна політика
4. Якою є ставка оподаткування, якщо податок із доходу в розмірі 1000 грн становить 150 грн, а з доходу в розмірі 5000 грн — 750 грн?
   А прогресивна
   Б регресивна
   В пропорційна
   Г тверда
5. До непрямих податків належать:
   А податки на продаж товарів
   Б податки на нерухомість
   В податки на спадщину
   Г податки на доходи

6. До загальнодержавних податків та зборів належить:
   - **А** акцизний збір
   - **Б** збір за паркування автотранспорту
   - **В** комунальний податок
   - **Г** збір за право проведення кіно- і телезйомок

7. Якщо дохід у розмірі 10 000 грн оподатковується за ставкою 30 %, а дохід у розмірі 6000 грн — за ставкою 20 %, то така ставка оподаткування є:
   - **А** пропорційною
   - **Б** твердою
   - **В** регресивною
   - **Г** прогресивною

8. Заходи уряду, які свідчать про проведення стримуючої фіскальної політики,— це:
   - **А** зменшення податкових ставок
   - **Б** збільшення державних витрат
   - **В** збільшення податкових ставок
   - **Г** правильні відповіді А і Б

9. Установіть відповідність між видами податків та їх економічною характеристикою.

1	непрямий податок	**А**	податок, податкова ставка якого зменшується в міру зростання доходу
2	пропорційний податок	**Б**	податок, який являє собою податок на споживання
3	прямий податок	**В**	податок, податкова ставка якого залишається незмінною незалежно від розміру доходу
4	регресивний податок	**Г**	податок, податкова ставка якого перебуває в прямій залежності від величини доходу
		Д	податок на певну суму (дохід, спадщина)

10. Установіть відповідність між елементами податкової системи та їх прикладами.

1	об'єкт оподаткування	**А**	гнучкість податкової системи
2	суб'єкт оподаткування	**Б**	пряме вилучення частини доходу
3	принцип оподаткування	**В**	довжина корпусу засобів водного транспорту
4	одиниця оподаткування	**Г**	100 $см^3$ об'єму двигуна
		Д	видобувачі мінеральних і термічних вод

? Запитання та завдання

1. Визначте, чи правильне твердження: «Прогресивне оподаткування спрямоване на захист інтересів малозабезпечених груп населення, а регресивне — на захист інтересів заможного населення».
2. Обґрунтуйте необхідність використання стимулюючої фіскальної політики. Назвіть її інструменти та наслідки.
3. Покажіть різницю між автоматичною та дискреційною фіскальною політикою.
4. Визначте, чи правильне твердження: «Економісти вважають, що сальдо державного бюджету країни щороку має бути нульовим».

5. Уряд отримав іноземний кредит у розмірі 2 млрд євро з річною ставкою відсотка 8 %. Ці кошти інвестуються в проекти, що дозволяють щорічно збільшувати ВВП на 500 млн євро. Визначте, на яку суму збільшиться державний борг, яким має бути розмір щорічних виплат за кредитом. Через скільки років держава зможе сплатити цей борг?

Готуємося до економічного турніру

У яких випадках дефіцит державного бюджету, що виник унаслідок збільшення державних витрат, погіршує економічну ситуацію в країні?

ТЕМА 9. ГРОШОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ. СТІЙКІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ГРОШЕЙ

§ 42. Цілі та інструменти грошової політики уряду

Величезний вплив на ефективність національної економіки має грошово-кредитна політика.

Грошово-кредитна, або **монетарна, політика** — це комплекс взаємопов'язаних, скоординованих на досягнення заздалегідь визначених суспільних цілей, заходів щодо регулювання грошового обігу, які здійснює держава через центральний банк.

Вона має внутрішньо єдину інституційну основу — грошовий ринок та банківську систему — і являє собою організаційно оформлений регулятивний механізм із власними специфічними цілями, інструментами та роллю в економічному регулюванні.

Об'єктами монетарної політики є пропозиція (маса) грошей, ставка відсотка, валютний курс, швидкість обігу грошей тощо. Залежно від економічної ситуації в країні об'єктом монетарного регулювання може бути обрано один із них або навіть кілька одночасно.

Успішне грошово-кредитне регулювання ринкової економіки можливе за наявності в країні відповідної інституційної основи, складовими якої є банківська система та грошовий ринок.

В Україні функціонує дворівнева банківська система, за якої одному з банків надається статус центрального з монопольним правом емісії грошей, а іншим — комерційним банкам — можливість забезпечення попиту економічних суб'єктів на позичкові кошти.

Головним суб'єктом грошово-кредитної політики є центральний банк, який в Україні має назву Національного банку. Крім нього, у виробленні грошово-кредитної політики беруть участь інші органи державного регулювання економіки — Міністерство фінансів, Міністерство економіки, безпосередньо уряд, Верховна Рада. Органи виконавчої та законодавчої влади визначають основні макроекономічні показники, які є орієнтирами для формування цілей грошово-кредитної політики (обсяг ВВП, розмір бюджетного дефіциту, платіжний і торговельний баланси, рівень зайнятості тощо). Верховна Рада, крім того, регулярно заслуховує доповіді Голови НБУ та отримує інформацію банку про стан грошово-кредитного ринку в Україні.

Для з'ясування ролі монетарної політики в ринковій економіці важливе значення має усвідомлення завдань, які висувають монетарні владні структури та розв'язують монетарними методами. Ці завдання називають цілями монетарної політики. Вони поділяються на три групи: стратегічні, проміжні й тактичні.

Стратегічними є цілі, що визначені як ключові в загальноекономічній політиці держави. Ними можуть бути зростання виробництва, зайнятості, стабілізація цін, збалансування платіжного балансу. Кожна з них настільки важлива для суспільства, що владні структури можуть ставити перед собою завдання одночасно реалізувати їх усі чи більшу їх частину. Проте за допомогою заходів лише монетарної політики одночасно досягти всіх зазначених цілей неможливо через обмеженість та специфіку її інструментарію.

Проміжні цілі монетарної політики полягають у таких змінах певних економічних процесів, які сприятимуть досягненню

стратегічних цілей. Наприклад, якщо метою загальноекономічної політики є економічне зростання при скороченні безробіття, то проміжною ціллю може бути пожвавлення ринкової кон'юнктури. І навпаки, якщо стратегічною ціллю є стабілізація цін, то проміжною має бути стримування кон'юнктури ринку.

Тактичні цілі — це оперативні завдання банківської системи щодо регулювання ключових економічних змінних, передусім грошової маси, відсоткової ставки та валютного курсу, для досягнення проміжних цілей. Щодо кожного з цих показників може ставитися одне з трьох завдань: зростання, стабілізація, зниження. Конкретний напрям зміни економічної змінної визначається проміжною ціллю монетарної політики та характером показника. Наприклад, для пожвавлення ринкової кон'юнктури як проміжної мети необхідно, щоб на рівні тактичних цілей грошова маса зростала, а відсоткові ставки знижувалися.

Характерними ознаками тактичних цілей є їх короткостроковість, реалізація їх оперативними заходами тільки центрального банку, багатоаспектність, єдність і певна суперечливість. Ці особливості істотно ускладнюють вибір та механізми реалізації тактичних цілей. Так, якщо зміна грошової маси впливає на зміну сукупного попиту й стосується всієї макроекономіки, то зміни відсоткової ставки й валютного курсу можуть впливати не тільки на сукупний попит, а й на інтереси певних груп економічних суб'єктів і зумовлювати структурні зміни в економіці. Тому успіх розв'язання багатьох регулятивних завдань залежить від правильного поєднання зазначених тактичних цілей.

Незважаючи на спільність цілей, які постають перед фіскальною та монетарною політикою, остання використовує свої певні *інструменти*, які можна поділити на дві групи: інструменти прямого й опосередкованого впливу на грошовий ринок та економічні процеси.

До *першої групи* належать: установлення прямих обмежень на здійснення емісійно-касових операцій; уведення прямих обмежень на кредитування центральним банком комерційних банків; установлення обмежень чи заборони на пряме кредитування центральним банком потреб бюджету; прямий розподіл кредитних ресурсів, що надаються комерційним банкам у порядку рефінансування, між пріоритетними галузями, виробництвами, регіонами тощо. Вплив цих інструментів має переважно директивний характер.

До *другої групи* відносять: операції на відкритому ринку, регулювання норми обов'язкових резервів, регулювання облікової ставки, рефінансування комерційних банків, регулювання курсу національної валюти. Вони належать до економічних методів

державного управління, які формують поведінку економічних суб'єктів.

Найбільш поширеними в країнах із ринковою економікою є **операції на відкритому ринку,** тобто купівля й продаж державних цінних паперів. Обмежує застосування цього інструменту недостатній розвиток ринку цінних паперів (відкритого ринку), недостатня ліквідність державних цінних паперів тощо.

Купуючи цінні папери на відкритому ринку, центральний банк додатково спрямовує в обіг відповідну суму грошей і цим збільшує за інших незмінних умов спочатку банківські резерви, а потім і загальну масу грошей. Продаючи цінні папери, він зменшує на відповідну суму банківські резерви, а згодом зменшується й загальна маса грошей в обігу.

Одним із високопотужних інструментів впливу на пропозицію грошей є **регулювання норми обов'язкових резервів.** *Обов'язкові резерви* — це певна сума активів, які комерційний банк згідно з чинним законодавством зобов'язаний зберігати в центральному банку та не видавати як кредит. Обсяг обов'язкових резервів визначається нормами резервування, які встановлює центральний банк, та структурою й обсягом депозитних зобов'язань кожного банку. Обов'язкові резерви в повному обсязі можуть бути використані банком лише в разі припинення його діяльності. Формування обов'язкових резервів має на меті: 1) регулювання грошової маси в обігу; 2) забезпечення своєчасності здійснення платежів за вимогами клієнтів; 3) підтримання ліквідності комерційного банку (здатності банку своєчасно виконувати власні зобов'язання перед клієнтами).

Збільшуючи норму обов'язкового резервування, центральний банк скорочує обсяг надлишкових резервів банків, тобто коштів, які можна використати як кредити, а отже, і зменшує загальний обсяг пропозиції грошей. Якщо необхідно збільшити пропозицію грошей, то достатньо знизити норму обов'язкового резервування, і ситуація змінюватиметься на протилежну — більший обсяг коштів комерційні банки зможуть використати для видачі кредитів, що підвищить кількість грошей в обігу.

Зміна облікової ставки — один із м'яких інструментів монетарної політики. Механізм його полягає в тому, що центральний банк надає комерційним банкам кредити під так звану облікову ставку, якою може маніпулювати залежно від економічної ситуації в країні. Підвищуючи плату за свої кредити іншим банкам, центральний банк гальмує і кредитування ними інших економічних суб'єктів, і зростання пропозиції грошей. Знижуючи облікову став-

ку, робить їх доступними не лише для комерційних банків, а й для всіх бажаючих, оскільки спричинює зростання пропозиції грошей.

Рефінансування комерційних банків — інструмент, що застосовується в тісному поєднанні з відсотковою політикою. Крім зміни облікової ставки, центральний банк може регулювати попит на свої позички з боку комерційних банків зміною інших умов надання цих позичок — зміною їх асортименту, обмеженням цільового призначення, лімітуванням обсягів окремих позичок тощо. Такими заходами центральний банк може більш чітко й цілеспрямовано впливати на зміну банківських ресурсів, а отже, і на пропозицію грошей.

Регулювання курсу національної валюти — інструмент, який опосередковано, але відчутно впливає на масу національних грошей в обігу. Якщо центральний банк планує зменшити масу грошей в обігу, то йому достатньо продати на ринку відповідну масу іноземної валюти, що призведе до скорочення банківських резервів і пропозиції грошей. І навпаки, за необхідності збільшити масу грошей в обігу центральному банку слід купити відповідну масу іноземної валюти. Ці операції дістали назву *валютної інтервенції*.

Навчаємося разом

В умовах галопуючої інфляції та 7%-го рівня безробіття уряд приймає рішення про скорочення державних видатків та збільшення податків. Національний банк підвищує норми обов'язкових банківських резервів і продає облігації на відкритому ринку. Використовуючи модель макроекономічної рівноваги *AD—AS*, покажіть наслідки комбінації монетарних і фіскальних методів. Охарактеризуйте зміни основних макроекономічних показників: обсягів ВВП, зайнятості, рівня цін, ставки відсотка та інвестицій.

Розв'язання. 1) З умови завдання (галопуюча інфляція і 7%-й рівень безробіття) випливає, що макроекономічна рівновага досягається на проміжному відрізку.

2) Скорочення державних видатків та підвищення податків приведуть до зниження споживчих та інвестиційних витрат, а отже, і до зниження сукупного попиту. Графічно це — зсув кривої *AD* ліворуч у положення AD_1.

3) Підвищення норми обов'язкових банківських резервів і продаж облігацій на відкритому ринку приведуть до зменшення пропозиції грошей. А зменшення грошової маси знову ж таки означає зниження сукупного попиту.

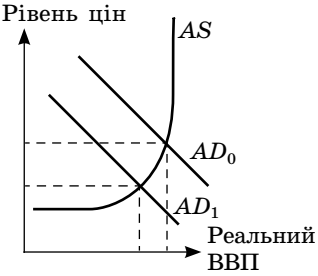

Тому, виходячи з графіка, реальний ВВП зменшиться, зайнятість знизиться, безробіття зросте, рівень цін знизиться.

4) Зменшення пропозиції грошей приведе до зростання ціни на них, тобто ставки відсотка. А більш високі відсоткові ставки за кредити спричинять скорочення інвестицій.

Запитання та завдання

1. Обґрунтуйте різницю між фінансовою та грошово-кредитною політикою уряду.
2. Ситуація в деякій країні характеризується 12%-м рівнем безробіття та 5%-м зростанням рівня цін. Тому уряд зменшує податки та збільшує свої видатки. Як центральний, так і комерційні банки купують облігації на відкритому ринку. Використовуючи модель макроекономічної рівноваги *AD—AS*, покажіть наслідки комбінації монетарних та фіскальних методів. Охарактеризуйте зміни основних макроекономічних показників: обсягів ВВП, зайнятості, рівня цін, ставки відсотка та інвестицій.

§ 43. Попит на гроші та пропозиція грошей

Незважаючи на те, що в сучасних умовах паперово-кредитні гроші не мають товарної основи, вони все ж таки є об'єктом купівлі-продажу на грошовому ринку. Вивчаючи особливості різних ринків у 10 класі, ви дізналися, що ринок грошей — це механізм, на якому в результаті взаємодії попиту й пропозиції встановлюється рівноважне значення кількості грошей і рівноважна ставка відсотка.

Пригадаємо, що попит на гроші з боку різноманітних економічних суб'єктів формується завдяки виконанню грошима функцій засобу обігу та засобу нагромадження. Цей загальний попит на гроші перебуває під впливом трьох чинників. Кожному суб'єкту необхідні гроші для оплати різних товарів і послуг. Цей попит називається *трансакційним*, або *попитом на гроші для угод*. Він прямо залежить від кількості товарів та послуг, які виробляються в суспільстві, і не залежить від відсоткової ставки. Визначити його можна за допомогою формули Фішера: $M_{D\text{транс}} = \frac{PQ}{V}$. Графічно ж трансакційний попит являє собою абсолютно нееластичну криву попиту (мал. 21, а).

Кожна людина бажає в будь-який момент мати певну суму грошей про всяк випадок. Це так званий *попит на гроші за мотивом обачливості*. За своєю суттю він також не залежить від відсоткової ставки й досить часто входить до трансакційного попиту.

З іншого боку, люди можуть зберігати свої кошти не лише у вигляді грошових депозитів у банках, але й в інших активах (цінних паперах, нерухомості тощо). Це так званий *спекулятивний попит*, або попит на гроші для фінансових активів. Він обернено залежить від відсоткової ставки, адже чим нижча відсоткова ставка, тим вигідніше тримати гроші не в банках у вигляді депозитів, а вкласти їх в інші фінансові активи. Це вказує на те, що крива спекулятивного попиту має від'ємний нахил (мал. 21, б).

Сукупний (загальний) *попит на гроші* — це та загальна кількість грошей, яку економічні суб'єкти хотіли б мати для операцій та у формі активів при кожному можливому значенні ставки відсотка. Графічно загальний попит на гроші можна визначити шляхом зміщення на горизонтальній осі кривої спекулятивного попиту на гроші на величину, яка дорівнює трансакційному попиту на гроші (мал. 21, в).

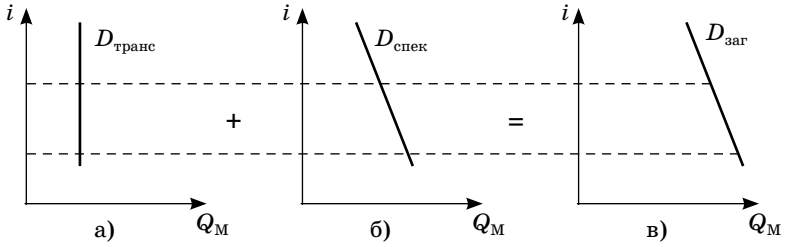

Мал. 21. Попит на гроші

Попит на гроші змінюється під впливом різноманітних чинників, серед яких:

- ☑ чинники, які безпосередньо впливають на трансакційний попит (за формулою Фішера), а саме динаміка рівня цін на товари й послуги, рівень реального обсягу виробництва та швидкість обігу грошей. Причому від рівня цін на товари й послуги та реального обсягу виробництва попит залежить прямо, а від швидкості обігу грошей — обернено;

- ☑ норма відсотка — як основний чинник змін спекулятивного попиту. Нагадаємо, що норма відсотка обернено пропорційно впливає на попит на гроші;
- ☑ рівень економічної активності в країні, який позначається на реальному обсязі виробництва та кількості угод між економічними суб'єктами, проявляється в динаміці інвестиційних і державних витрат.

Грошову пропозицію становлять готівкові та безготівкові гроші, що формують *грошову масу* — запас грошей, який економічні суб'єкти мають у своєму розпорядженні й можуть у будь-який момент спрямувати в обіг за сприятливих умов. Вона контролюється центральним банком країни, підтримується на фіксованому рівні задля забезпечення їх повноцінності. Для визначення грошової маси застосовують грошові агрегати (елементи грошової маси) відповідно до зменшення ступеня ліквідності. Це $\mathbf{M_0}$ — готівка, тобто банкноти та монети, які перебувають в обігу поза банками. $\mathbf{M_1} = M_0 +$ Кошти на поточних рахунках і безстрокових чекових депозитах. $\mathbf{M_2} = M_1 +$ Строкові депозити, кошти на рахунках капітальних вкладень підприємств та організацій, кошти Держстраху й валютні заощадження. $\mathbf{M_3} = M_2 +$ Кошти клієнтів за трастовими операціями банків і цінні папери.

Грошова пропозиція не залежить від відсоткової ставки, а може змінюватися центральним банком згідно із цілями монетарної політики. Тому в графічній моделі грошової пропозиції її крива набуває вигляду вертикальної лінії.

Як і на ринку продуктів або ресурсів, перетин кривих попиту та пропозиції визначає ціну рівноваги. У цьому випадку «ціною» виступає рівноважна ставка відсотка, тобто ціна, яка виплачується за користування грошима. Зміни рівноваги на грошовому ринку можливі внаслідок змін у пропозиції грошей та попиті на гроші.

Насамперед розглянемо зміни в пропозиції грошей.

Пропозиція грошей може бути змінена банківською системою завдяки емісії грошей. Причому центральний банк емітує готівкові та безготівкові гроші, а комерційні банки — лише безготівкові.

Центральний банк змінює пропозицію грошей через надання позичок комерційним банкам, купівлю цінних паперів та валюти. Він створює так звані сильні гроші, або грошову базу, через готівкову та кредитну емісію. *Грошова база* складається з готівки, що перебуває в обігу поза банківською системою (гроші в населення), а також із резервів комерційних банків (резерви на рахунках

у центральному банку й готівка в касах банків). Грошову базу (MB) можна визначити так:

$$MB = M_0 + R,$$

де M_0 — готівка в обігу; R — банківські резерви.

Комерційні банки створюють безготівкові гроші шляхом надання кредитів економічним суб'єктам.

Як зазначалося вище, резерви банків поділяються на дві частини: обов'язкові резерви, які перебувають у центральному банку як безвідсотковий депозит, і надлишкові резерви, які банки використовують для кредитування економічних суб'єктів. Комерційні банки в межах надлишкових (вільних) резервів, розмір яких значною мірою залежить від норми обов'язкових резервів, надають позички своїм клієнтам-позичальникам. Оскільки кредити мають цільовий характер, то кошти не зараховуються на поточні рахунки клієнтів, а спрямовуються в банк постачальника позичальника, і таким чином створюються додаткові депозити. Банківська система не втрачає надлишкових резервів. Сума створених депозитів перевищує суму резервів, наданих центральним банком комерційним банкам, тому що кредитна діяльність банківської системи в цілому спричиняє мультиплікативне розширення депозитів. Коли центральний банк вилучає з банківської системи резерви — стягує позички з комерційних банків або продає цінні папери чи іноземну валюту на відкритому ринку — відбувається відповідне мультиплікативне згортання депозитів. Слід відзначити, що кредити, видані комерційними банками у вигляді готівки, мультиплікативного розширення не дають.

Максимальну кількість нових банківських грошей, яку може утворити кожна грошова одиниця додатково уведених резервів, можна розрахувати за допомогою грошового мультиплікатора. *Грошовий (банківський, або депозитний) мультиплікатор* — коефіцієнт, який показує, у скільки разів зміниться грошова маса внаслідок зміни грошової бази на одиницю:

$$m = \frac{1}{rr},$$

де rr — норма обов'язкового резервування, виражена в частках.

Оскільки на здатність банків створювати нові депозити, збільшуючи пропозицію грошей, впливають тільки банківські резерви, то грошовий мультиплікатор можна представити і як відношення грошової маси (пропозиції) до грошової бази:

$$m = \frac{M_S}{MB}.$$

Отже, пропозиція грошей залежить від величини грошової бази та грошового мультиплікатора: $M_S = m \cdot MB$. Грошова база

перебуває під певним контролем центрального банку. Відповідно її обсяг може змінюватися внаслідок певних операцій центрального банку: операцій на відкритому ринку, рефінансування комерційних банків, валютних операцій. Зміну мультиплікатора можуть викликати зміни норми обов'язкових резервів, облікової ставки, обсягу багатства економічних суб'єктів, «тіньової» підприємницької діяльності, стану довіри до банків.

Навчаємося разом

У комерційному банку розміщено депозит на суму 25 000 грн. Норма обов'язкового резервування становить 20 %. Обчисліть розмір надлишкових резервів. Визначте, на яку суму може збільшити грошову масу цей депозит діяльність даного банку та діяльність всієї банківської системи.

Розв'язання. Надлишкові резерви банку (UR) — це частина депозиту (D) за вирахуванням суми обов'язкового резервування (MR). Тобто $UR = 0{,}8D = 0{,}8 \cdot 25\,000 = 20\,000$ грн.

Отже, завдяки діяльності даного банку грошову масу можна збільшити саме на величину його надлишкових резервів — 20 000 грн.

А завдяки діяльності всієї банківської системи грошова маса зросте в таку кількість разів, яку обчислюємо за допомогою формули грошового мультиплікатора: $m = \frac{1}{rr} = \frac{1}{0{,}2} = 5$. Таким чином, грошова маса, створена банківською системою, становитиме $M_s = m \cdot UR = 5 \cdot 20\,000 = 100\,000$ грн, тобто збільшиться на $100\,000 - 20\,000 = 80\,000$ грн.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте чинники змін попиту на гроші та пропозиції грошей.
2. У комерційному банку розміщено депозит на суму 7500 грн. Норма обов'язкового резервування становить 15 %. Обчисліть розмір надлишкових резервів.
3. Кожна гривня, призначена для угод, обертається в середньому вісім разів за рік і спрямовується на купівлю кінцевих товарів та послуг на суму 2000 млрд грн. Попит на гроші як на фінансові активи (спекулятивний попит на гроші) наведено в таблиці. Знайдіть рівноважну ставку відсотка, якщо пропозиція грошей на початку року становила 360 млрд грн, але була збільшена на 10 %.

Ставка відсотка, %	16	14	12	10	8
Попит на гроші як на активи, млрд грн	56	86	116	146	176

§ 44. Роль Національного банку в регулюванні банківської системи країни

У статті 4 Закону України «Про банки і банківську діяльність» (1991 р.) визначено, що банківська система України складається з Національного банку України (НБУ) та інших банків, які створені й діють на території України відповідно до положень цього Закону.

Перший рівень банківської системи України представлений Національним банком України, який відповідає за підтримання стабільності національної грошової одиниці та функціонування банківської системи. Національний банк України, як і центральні банки країн із ринковою економікою, є емісійним центром держави, банком банків, банком уряду, органом банківського регулювання й нагляду, монетарного та валютного регулювання економіки, впливає за допомогою визначених законодавством функцій та операцій на всі сфери економічного життя країни.

НБУ здійснює свою діяльність самостійно, незалежно від органів державної влади, має право законодавчої ініціативи й у своїй діяльності підзвітний Президентові України та Верховній Раді України.

Національний банк України як головний банк держави виступає координатором діяльності кредитних інститутів і виконує функції управління грошово-кредитними й фінансовими процесами в економіці країни, зберігає кошти державного бюджету України та позабюджетних фондів, здійснює розрахункове обслуговування центральних органів влади, бере участь в обслуговуванні державного боргу розміщенням державних цінних паперів, їх покриттям та виплатою доходу за ними.

Як центральний банк держави, НБУ здійснює регулювання обсягу грошової маси, застосовуючи відповідні інструменти, а саме: визначення та регулювання норм обов'язкових резервів для комерційних банків; відсоткову політику; рефінансування комерційних банків; операції з цінними паперами на відкритому ринку; депозитну політику; управління золотовалютними резервами; регулювання імпорту й експорту капіталу.

НБУ належить виключне право введення в обіг (емісії) банкнот і монет, він установлює правила введення в обіг, зберігання, перевезення грошей, визначає порядок здійснення касових операцій для банків, підприємств та організацій, організовує інкасацію.

Виконуючи функцію банку банків, НБУ забезпечує функціонування платіжної системи, організовує міжбанківські розрахунки, виступає для комерційних банків своєрідним кредитором останньої інстанції, здійснює кредитування (рефінансування) банків із метою підтримки їх ліквідності наданням ломбардних та стабілізаційних кредитів.

Як орган банківського регулювання й нагляду, НБУ здійснює державну реєстрацію та ліцензування банків, визначає правила, що регламентують їх діяльність, установлює принципи й стандарти ведення бухгалтерського обліку та звітності в банках.

Важлива роль відводиться Національному банку як органу валютного регулювання й валютного контролю, який видає нормативні акти щодо ведення валютних операцій, визначає структуру валютного ринку України та організовує торгівлю валютними цінностями на ньому, видає ліцензії на проведення операцій із валютними цінностями, здійснює контроль за діяльністю банків та інших установ на валютному ринку.

Отже, діяльність Національного банку України спрямована на забезпечення єдиної державної політики в галузі грошового обігу, кредитування, фінансування та розрахунків у народному господарстві. Саме Національний банк є органом державного управління, який відповідає за здійснення монетарної політики.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Діяльність як центрального, так і комерційних банків націлена на отримання прибутку». Обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь. Діяльність центрального банку не має на меті отримання прибутку, оскільки він створюється для реалізації інших цілей, перелічених у попередньому параграфі. Традиційно центральний банк виконує п'ять основних функцій: здійснює монопольну емісію банкнот, є банком банків, банкіром уряду, здійснює грошово-кредитне регулювання та банківський нагляд. Проте це зовсім не означає, що він не отримує прибуток.

А ось діяльність комерційних банків, оскільки це вид підприємницької діяльності, — безпосередньо спрямована на отримання прибутку. Однак слід зауважити, що, на відміну від усіх інших видів підприємницької діяльності, діяльність комерційних банків є найбільш ризикованою, оскільки працюють вони переважно з чужими коштами, які залучають як депозити. Прибуток комерційних банків можна обчислити як різницю між сумою відсотків за кредитами та сумою відсотків за депозитами. Зазначене вище доводить неправильність цього твердження.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте роль Національного банку України.
2. Якщо Національний банк купив державні облігації на суму 50 тис. дол., то якою буде пропозиція грошей при нормі обов'язкового резервування 20 %?

§ 45. Монетаристський підхід до грошового регулювання та урядова політика «дорогих» і «дешевих» грошей

Уряд, реалізуючи стратегічні цілі та маніпулюючи через свій центральний банк основними інструментами або методами кредитного регулювання — операціями на відкритому ринку цінних паперів, зміною норми обов'язкових резервних вимог і зміною облікової ставки, може здійснювати свою грошово-кредитну політику.

У кейнсіанській моделі вплив грошової пропозиції на динаміку ВВП відбувається через відсоткову ставку, яка формується грошово-кредитною політикою. Вона в першу чергу впливає на інвестиційні витрати й експортні можливості. Монетаристська грошова політика передбачає, що грошова пропозиція визначає весь сукупний попит, а не лише інвестиції.

Оскільки збалансований розвиток економіки вимагає неухильного забезпечення стійкого й стабільного збільшення грошової маси, монетаристи вважають, що грошово-кредитна система повинна стабілізувати не відсоткову ставку, як стверджують кейнсіанці, а темпи зростання грошової пропозиції. Із цього положення Мільтон Фрідмен сформулював так зване *«грошове правило»*, згідно з яким збільшення грошової маси необхідно проводити систематично, але поступово й не залежно від кон'юнктури та циклічності коливань.

Центральному банку необхідно взяти на себе зобов'язання не допускати сезонних та інших коливань грошової маси, під-

тримувати стабільні темпи її зростання. При визначенні грошової пропозиції М. Фрідмен пропонує орієнтуватися на стійкий приріст ВВП та довгострокову тенденцію до сповільнення швидкості обігу грошей. Перший чинник вимагає (у США) 3 % приросту грошової маси, другий — додатково ще 1 %. Загалом щорічний приріст грошової маси не повинен виходити за межі 4 %. Тобто грошова пропозиція має зростати щорічно тими самими темпами, що й реальний валовий національний продукт (від 3 до 5 % на рік). Таке правило, на думку М. Фрідмена, усуває непередбачений вплив на економіку антициклічної грошово-кредитної політики.

Згідно з цим правилом, М. Фрідмен та інші монетаристи розробили основні напрями монетарної політики залежно від характеру впливу на основні макроекономічні змінні — обсяг національного виробництва, рівні інфляції та безробіття, які було названо політикою «дешевих» і політикою «дорогих» грошей.

Політикою «дорогих» грошей називають стримуючу монетарну політику, яка спрямована на обмеження зростання цін у національній економіці. Цю політику центральний банк може проводити, продаючи державні цінні папери на відкритому ринку, збільшуючи норму резервування та підвищуючи облікову ставку. Ці заходи, як відомо, зменшують резерви комерційних банків або розмір грошового мультиплікатора, а отже, пропозицію грошей, а відтак, сукупні видатки, що й стримує темпи зростання цін. За стримуючої монетарної політики крива пропозиції грошей вертикальна або дуже стрімка.

Політику, що спрямована на підвищення рівня зайнятості і, відповідно, на прискорення економічного зростання, називають стимулюючою монетарною політикою, або **політикою «дешевих» грошей**. Вона має на меті зробити кредит дешевим і доступним, а тому для зростання сукупних видатків, щоб залучити незайняті ресурси, центральний банк має збільшити пропозицію грошей. Цього він може досягти шляхом купівлі цінних паперів на відкритому ринку, зниження облікової ставки або зменшення норми резервування. За стимулюючої монетарної політики крива пропозиції грошей є пологою, або висхідною.

Стимулююча монетарна політика здійснює вплив на зміни величини ВВП шляхом зміни відсоткової ставки. Дж. Кейнс назвав механізм, через який пропозиція грошей впливає на економічну активність, трансмісійним, або передавальним, механізмом. Схематично його можна представити таким ланцюгом:

$$M_S\uparrow \Rightarrow i\downarrow \Rightarrow I\uparrow \Rightarrow AD\uparrow \Rightarrow Y\uparrow ,$$

де M_S — грошова пропозиція; i — відсоткова ставка; I — інвестиційні видатки; AD — сукупний попит; Y — реальний ВВП.

Навчаємося разом

Економіка країни характеризується 14%-м рівнем безробіття та 5%-м рівнем інфляції. Визначте характер монетарної політики, яку необхідно застосовувати в цих умовах. Охарактеризуйте її інструменти та наслідки, до яких вони приведуть. Проілюструйте ситуацію за допомогою моделі *AD—AS*.

Розв'язання. Оскільки економіка країни характеризується високим рівнем безробіття й помірним рівнем інфляції, то уряду необхідно застосовувати стимулюючу монетарну політику, націлену на підвищення ділової активності.

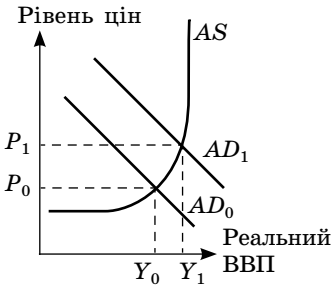

Для цього центральному банку необхідно: купувати цінні папери на відкритому ринку, віддаючи «живі» кошти на розвиток економіки; знизити норми обов'язкових банківських резервів, збільшуючи кредитну спроможність банків; зменшити облікову ставку відсотка, зробивши кредити більш дешевими та доступними для економічних суб'єктів, оскільки відсоткова ставка за кредити, які видають комерційні банки, буде слідувати за обліковою ставкою, тобто зменшуватиметься. Ці заходи спричинять зростання грошової маси, сукупного попиту, реального обсягу ВВП та зайнятості. Однак вони призведуть до підвищення цін на товари й послуги. Ілюструючи цю ситуацію графічно, зазначимо, що початкова макрорівновага досягалася десь на початку проміжного відрізка.

Запитання та завдання

1. Визначте, чи правильні твердження. Обґрунтуйте свою відповідь. 1) Підходи до здійснення монетарної політики однакові у прихильників кейнсіанської та монетаристської шкіл. 2) Відповідно до «грошового правила», грошова маса в країні повинна зростати однаковими з рівнем безробіття темпами. 3) Політика «дорогих» грошей — це стримуюча політика, а отже, одним із її методів є купівля цінних паперів на відкритому ринку.
2. Уряд застосовує монетарну політику, у результаті якої грошова маса в країні скорочується на 25 % з одночасним зменшенням реального ВВП на 5 % за незмінної швидкості обігу грошей. Визначте, який результат щодо зміни загального рівня цін отримав уряд унаслідок реалізації цієї політики. Охарактеризуйте вид цієї політики.
3. У таблиці наведено головні інструменти монетарної політики, за допомогою яких держава може вплинути на найважливіші макроекономічні показники. Заповніть таблицю, поставивши значок ′, якщо досягається підвищення показника, і значок ′, якщо дося-

гається зниження показника. Визначте характер монетарної політики (політика «дорогих» грошей, політика «дешевих» грошей). Охарактеризуйте умови, у яких уряд застосовує стимулюючу або стримуючу політику.

Інструменти	Дії НБУ	Вплив на грошову пропозицію	Вплив на відсоткову ставку	Вплив на інвестиції	Вплив на сукупні видатки	Вплив на ВВП
Операції на відкритому ринку	Продаж цінних паперів					
	Купівля цінних паперів					
Розмір облікової ставки	Збільшення					
	Зменшення					
Норми банківських резервів	Підвищення					
	Зниження					

§ 46. Інструменти та урядові заходи із забезпечення стійкості національних грошей

Неодмінною ознакою державності, її обов'язковим атрибутом є власні та стабільні гроші. Але шлях до стабільної грошової системи лежить через розбудову економіки потужного господарства держави. Стабілізація економіки та її висхідний розвиток посилюють довіру до національної валюти, стимулюють нагромадження грошей, розміщення їх на рахунки в банках або для купівлі активів, що в майбутньому буде характерно і для України.

Поряд із заходами щодо стабілізації економіки та розвитку промисловості необхідно жорстко обмежити грошовий обіг. Національний банк України вживає дієвих заходів щодо організації роботи з готівковим обігом національної валюти як законного платіжного засобу на території України. Для забезпечення стійкої стабільності національної грошової одиниці необхідно здійснити заходи, спрямовані на надійну збалансованість валютного ринку, істотне зростання золотовалютних резервів держави, удосконалення структури платіжного та зовнішньоторговельного балансів,

створення умов для повернення з-за кордону національного капіталу, сприяння прямим іноземним інвестиціям, утвердження ефективної системи страхування від інвестиційних ризиків тощо. Важливо забезпечити максимальну прозорість сфери управління державним боргом, утвердження механізмів, які б унеможливлювали її криміналізацію.

Серед багатьох функцій центрального банку можна виділити основні, які забезпечують виконання головного завдання центрального банку — *збереження стабільності національної грошової одиниці,* і додаткові, що сприяють розв'язанню цього завдання.

Основні функції центрального банку поділяються на регулятивні, контрольні та обслуговуючі.

Зміст *регулятивних функцій* полягає в здійсненні управління сукупним грошовим обігом у країні; регулюванні грошово-кредитними інструментами фінансового сектору економіки та впливу на реальний сектор через механізми монетарної трансмісії; регулюванні попиту й пропозиції на кредитні ресурси та інші активи.

Контрольні функції центрального банку опосередковуються здійсненням системного контролю за функціонуванням грошово-кредитної сфери. До них відносять організацію системи банківського нагляду та валютний контроль.

Функції обслуговування центральний банк реалізує шляхом організації платіжної системи країни, забезпечення розрахункових операцій всередині банківської системи, проведення міжнародних розрахунків і виконання ролі агента уряду.

Додаткові функції центрального банку, які безпосередньо не пов'язані з його головним завданням, усе ж таки сприяють його розв'язанню. До *додаткових функцій* належать:

- ☑ здійснення статистичного та економіко-математичного аналізу й моделювання кон'юнктури у фінансовому та реальному секторі економіки;
- ☑ відстеження тенденцій розвитку попиту й пропозиції на грошові активи, публікація статистичних даних і результатів проведених досліджень;
- ☑ виготовлення банкнот;
- ☑ інкасація та забезпечення виготовлення і транспортування готівки;
- ☑ надання послуг різноманітним клієнтам комерційних банків через установлення кореспондентських відносин з іншими банками;
- ☑ касове виконання бюджету;

- ☑ агентське управління державним боргом;
- ☑ представництво держави в міжнародних організаціях тощо.

Політика стійкої грошової одиниці й надалі повинна бути визначальним чинником зміцнення позицій національного ринку, його інвестиційної привабливості, ефективним способом підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника й модернізації економіки, головною гарантією припинення відпливу капіталу, зростання реальних доходів населення.

Навчаємося разом

Охарактеризуйте наслідки проведення політики «дорогих» і «дешевих» грошей на зміну курсу національної валюти.

Відповідь. Заходи політики «дешевих» грошей приводять до збільшення грошової маси та зниження ставки відсотка. Зменшення відсоткової ставки змінює відносну привабливість вкладання коштів у цю валюту, попит на неї падає, а пропозиція збільшується. Тому курс знижується, що стимулює експорт та обмежує можливий імпорт. Отже, або скорочується дефіцит у зовнішній торгівлі, або збільшується його активне сальдо.

Стримуюча грошово-кредитна політика скорочує грошову масу, знижує доступність кредиту та збільшує ставку відсотка. Національна валюта стає привабливим активом, попит на неї зростає, а пропозиція — падає. Зміцнення курсу приводить до протилежної дії: зростає ефективність імпорту й знижується ефективність експорту; отже, або скорочується активне сальдо, або збільшується зовнішньоторговельний дефіцит.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте інструменти забезпечення стійкості національної валюти.
2. Визначте, чи правильні твердження. Обґрунтуйте свою відповідь. 1) Для забезпечення стійкості національних грошей достатньо проведення центральним банком зваженої грошово-кредитної політики. 2) До регулятивних функцій центрального банку належить регулювання попиту і пропозиції на кредитні ресурси та інші активи.

ПРАКТИКУМ

Тестові завдання

1. Трансакційний попит на гроші змінюється у такий спосіб:
   - **А** зростає при збільшенні відсоткової ставки
   - **Б** зростає при зменшенні відсоткової ставки
   - **В** знижується при збільшенні ВВП
   - **Г** знижується при зменшенні ВВП

2. Попит на гроші для операцій становить 10 % номінального ВВП, а пропозиція грошей — 450 млрд дол. Попит на гроші з боку активів наведено в таблиці. Якщо ВВП складає 3000 млрд дол., то рівноважна відсоткова ставка становитиме:

Відсоткова ставка, %	Попит на гроші з боку активів, млрд дол.
14	100
13	150
12	200
11	250

А 11 %
Б 12 %
В 13 %
Г 14 %

3. Банківський депозит становить 20 тис. грн. При коефіцієнті резервування 20 % він здатний збільшити пропозицію грошей окремим банком:

А на 4 тис. грн
Б на 16 тис. грн
В на 20 тис. грн
Г на 80 тис. грн

4. Банківський депозит становить 20 тис. грн. При коефіцієнті резервування 20 % він здатний збільшити пропозицію грошей всією банківською системою:

А на 4 тис. грн
Б на 16 тис. грн
В на 20 тис. грн
Г на 80 тис. грн

5. Стратегічною метою грошово-кредитної політики Національного банку України є:

А зростання виробництва
Б регулювання грошової маси
В зміна валютного курсу
Г стабілізація цін

6. Яким чином зниження облікової ставки центрального банку впливає на грошову масу?

А обмежує вкладення коштів у цінні папери
Б стимулює зростання грошової маси в обігу
В грошова маса в обігу залишається незмінною
Г обмежує зростання банківського кредитування економіки

7. Які заходи монетарної політики матимуть найбільш стимулюючий вплив на економіку?

	Операції на відкритому ринку	Норми обов'язкових резервів	Облікова ставка
А	Продаж цінних паперів	Зниження	Зниження
Б	Купівля цінних паперів	Зниження	Підвищення
В	Купівля цінних паперів	Підвищення	Зниження
Г	Купівля цінних паперів	Зниження	Зниження

8. Які з поєднань монетарної та фіскальної політики приведуть до стримування інфляції?

	Операції на відкритому ринку	Норми обов'язкових резервів	Облікова ставка	Ставка податку	Державні видатки
А	Продаж цінних паперів	Підвищення	Зниження	Підвищення	Зниження
Б	Продаж цінних паперів	Підвищення	Підвищення	Підвищення	Зниження
В	Купівля цінних паперів	Підвищення	Зниження	Зниження	Зниження
Г	Купівля цінних паперів	Зниження	Підвищення	Підвищення	Підвищення

9. Установіть відповідність між поняттями та їх ознаками.

1	трансакційний попит на гроші	**А**	ставка відсотка, за якою комерційні банки видають кредити економічним суб'єктам
2	грошовий мультиплікатор	**Б**	комплекс заходів, спрямованих на зменшення пропозиції грошей
3	політика «дорогих» грошей	**В**	кошти, які потрібні економічним суб'єктам для придбання товарів і послуг
4	облікова ставка відсотка	**Г**	відношення грошової маси до грошової бази
		Д	плата комерційних банків за кредити, які їм надає центральний банк

10. Установіть відповідність між конкретними діями Національного банку України та його методами.

1	НБУ обмежив обсяги надання комерційними банками іпотечних кредитів	**А**	валютне регулювання
2	НБУ підвищив плату за кредити комерційним банкам від 12 % до 14 %	**Б**	зміна норми обов'язкового резервування
3	НБУ придбав облігації на суму 4 млн грн	**В**	рефінансування банків
4	НБУ придбав 1 млн євро	**Г**	операції на відкритому ринку
		Д	зміна облікової ставки

Запитання та завдання

1. Якщо в країні в обігу перебувають лише готівкові гроші на суму 10 млрд грош. од., а центральний банк збільшує грошову базу в 2,5 разу, то як це позначиться на обсязі грошової маси?
2. Якщо норма обов'язкових резервів становить 14 %, а початкове збільшення депозитів складало 50 млн грош. од., то яким буде зростання пропозиції грошей?

3. Із метою подолання інфляції уряд проводить стримуючу монетарну політику, у результаті якої грошова маса в країні скорочується на 30 % з одночасним зменшенням реального ВВП на 10 % за незмінної швидкості обігу грошей. Визначте, який результат щодо змін загального рівня цін отримав уряд унаслідок реалізації цієї політики.
4. Визначте, чи правильні твердження. Обґрунтуйте свою відповідь. 1) Якщо норма обов'язкового резервування становить 100 %, то мультиплікатор дорівнює 0. 2) Комерційний банк, маючи 300 000 грн надлишкових резервів, здатний збільшити грошову масу лише на 300 000 грн. 3) Основною функцією норми обов'язкового резервування є підтримка банківської ліквідності. 4) Продаж державних облігацій збільшує пропозицію грошей.

ТЕМА 10. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

§ 47. Світове господарство: суть та основні етапи розвитку

Світове господарство — це сукупність національних економік країн світу, пов'язаних між собою мобільними факторами виробництва. Основна причина виникнення та розвитку світового господарства — це різний рівень наявності в країнах факторів виробництва (економічних ресурсів). З одного боку, це привело до міжнародного поділу праці, а з іншого — до переміщення найобмежених факторів між країнами.

Як саме формувалося світове господарство? Теоретично — це перехід більшості країн від закритої національної економіки до відкритої. *Закрита економіка* називається автаркією та характеризується тим, що всі товари та послуги виробляються та продаються всередині країни. Однак у сучасному світі не існує країн із повністю відкритою або закритою економікою. *Відкрита економіка* — це таке національне господарство, у якому іноземним суб'єктам відкритий доступ до більшості ринків і в більшість галузей і сфер, у закритій економіці більшість ринків, галузей і сфер для них закрито. Обчислення за 117 країнами світу, проведені економістами Гарвардського університету, показали, що там, де в останнє десятиліття проводилася політика закритої економіки, середньорічний приріст ВВП у розрахунку на одну особу в п'ять разів нижчий, ніж там, де дотримувалися політики відкритої економіки.

Історично процес формування світового господарства визначає низка етапів. Перший етап виник на доіндустріальній стадії виробництва в процесі розвитку торговельного обміну, що ґрунтується на суспільному поділі праці. Саме з появою купців почала розвиватися міжнародна торгівля. Другий етап — це становлення класичного капіталізму на основі машинного виробництва, коли зовнішня торгівля перетворилася на інструмент збільшення прибутків для великих національних компаній. Наступний етап можна зафіксувати на межі XIX—XX ст. Період від Першої світової війни до початку 50-х рр. XX ст. характеризується згортанням світових господарських зв'язків (у ході двох світових воєн, революцій і громадянських воєн, економічної кризи 30-х рр. XX ст.) у поєднанні з частковим відновленням цих зв'язків у 20-ті рр. XX ст. та після Другої світової війни. 50—70-ті рр. XX ст. були періодом, коли виникали інтеграційні об'єднання; відбувався бурхливий процес транснаціоналізації й на цій основі активно рухалися між країнами знання (технологія), підприємницькі здібності та підприємницький капітал; відновився світовий ринок позичкового капіталу; на свою особливу роль у світовому господарстві стали претендувати соціалістичні країни та країни, що розвиваються. Період 80—90-х рр. XX ст. характеризувався насамперед тим, що для найбільш розвинених країн він став часом переходу в еру постіндустріалізації, для багатьох відсталих країн — часом активного подолання свого економічного відставання, для колишніх соціалістичних країн — часом повернення до ринкової економіки, для всіх країн у цілому — періодом лібералізації внутрішнього й зовнішнього господарського життя та його глобалізації. Міжнародна економіка стає тим

механізмом, який може забезпечити досягнення економічного розвитку в інтересах усіх країн. Ознаками міжнародної економіки XXI ст. є:

- ☑ розвинена сфера міжнародного обміну товарами на базі міжнародної торгівлі;
- ☑ розвинена сфера міжнародного руху факторів виробництва, перш за все у формах вивезення-ввезення капіталу, робочої сили та технології;
- ☑ міжнародні форми виробництва в межах транснаціональних корпорацій;
- ☑ самостійна міжнародна фінансова сфера;
- ☑ економічна політика держав, що базується на принципах відкритої економіки.

У межах світового господарства економіка дедалі більше орієнтована на міжнародне економічне співробітництво, яке проявляється в інтеграційних процесах.

Економічна інтеграція — це комплексний процес добровільної взаємодії, зближення й переплетіння національних економік суверенних країн. Інакше кажучи, така інтеграція є широким міждержавним об'єднанням, яке функціонує згідно зі спеціальними угодами та має певну організаційну структуру. У межах такого об'єднання на територіях країн-учасниць розгортаються певні види господарської діяльності на особливих пільгових умовах порівняно з іншими країнами.

Розвиток міжнародних інтеграційних процесів відбувається як на мікро-, так і на макрорівні.

На мікрорівні цей процес здійснюється на основі динамічного розвитку міжнаціональних виробничих комплексів — *транснаціональних корпорацій* (ТНК). Цей процес відбувається завдяки взаємодії капіталів окремих великих підприємств (корпорацій) через створення своїх філій за кордоном на основі системи різних економічних угод між партнерами. Горизонтальна інтеграція супроводжується злиттям фірм, які виробляють такі самі або однорідні товари з метою отримання додаткового прибутку від їх реалізації, перш за все в країні базування філії. Вертикальна інтеграція передбачає об'єднання фірм, які функціонують у різних виробничих циклах (виробництво сировини та кінцеве виробництво товару).

Саме розвиток ТНК створив умови на світовому ринку для олігополістичної конкуренції (таємні змови, лідерство в цінах тощо). Принципи досконалої конкуренції істотно порушуються транснаціональними корпораціями, а їхні антиконкурентні дії не підпадають під національні законодавства щодо обмеження мо-

нополії. Ці обставини ставлять слаборозвинені країни й країни з перехідною економікою в невигідне й залежне становище від економічно розвинених країн і ТНК. Транснаціональні компанії багато в чому сприяли та сприяють створенню міждержавної економічної інтеграції, тобто формуванню її на макрорівні.

Якими ж є основні цілі та переваги економічної інтеграції?

- ☑ По-перше, це використання країнами-учасницями переваг масштабності, що полягають у збільшенні розмірів ринку, скороченні витрат тощо.
- ☑ По-друге, формування сприятливого зовнішньополітичного середовища, оскільки метою більшості інтеграційних об'єднань є зміцнення співробітництва між державами-учасницями в політичній, військовій, соціальній, культурній та інших сферах суспільного життя.
- ☑ По-третє, інтеграційне економічне співробітництво відкриває національним виробникам широкий доступ до різного роду обмежених ресурсів: природних, капітальних, трудових, фінансових і новітніх технологій у масштабах усього інтеграційного об'єднання, що уможливлює значне збільшення випуску продукції.
- ☑ По-четверте, інтеграційна взаємодія країн у регіональних межах створює привілейовані умови для фірм і країн, що входять до цього об'єднання, захищаючи їх певною мірою від конкуренції з боку третіх суб'єктів господарювання.
- ☑ По-п'яте, економічне зближення країн дає змогу їм спільно розв'язувати гострі соціальні проблеми щодо стабілізації ситуації на ринку праці та різних форм соціального забезпечення населення.

Історично відправним моментом економічної інтеграції в Європі стало утворення в 1951 р. Європейського об'єднання вугілля й сталі. У 1958 р. шість західноєвропейських держав (Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург) відповідно до Римського договору 1957 р. створили Європейське економічне співтовариство (ЄЕС). Із часом воно стало першою найбільш розвиненою формою міжнародної інтеграції, перетворилося на впливове економічне об'єднання. У 90-х рр. XX ст. це інтеграційне об'єднання дістало назву Європейського Союзу (ЄС).

Європейський Союз перебуває в досить суперечливих відносинах з іншими двома основними центрами світового господарства — США та Японією. Інтеграція допомагає західноєвропейському капіталу на рівних протистояти своїм основним конкурентам. У свою чергу країни, що не входять до ЄС, намагаються

нейтралізувати переваги цього інтеграційного об'єднання. Вони посилюють свою роль в інших, ширших за складом міжнародних економічних угрупованнях, наприклад таких як Світова організація торгівлі (СОТ). У 2008 р. Україна увійшла до цієї організації.

Одночасно відбувалося посилення інтеграційних зв'язків у Північній Америці. У 1990 р., по суті, було розв'язано питання приєднання Мексики до зони торгівлі, утвореної раніше США й Канадою в межах Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА). Це одне з найбільших і найбагатших об'єднань міжнаціональних ринків, що забезпечує відсутність митних обмежень у взаємній торгівлі.

Основні зусилля Економічного співтовариства країн Західної Африки (ЕКОВАС) спрямовані на розв'язання тарифних проблем і перетворення його на митний союз. За останні десятиліття в Східноєвропейському інтеграційному масиві істотно зростає економічна роль Китаю.

До структури сучасного світового господарства також належать міждержавні галузеві організації. Серед таких організацій можна виокремити Європейське співтовариство з атомної енергії (Євроатом), Організацію країн — експортерів нафти (ОПЕК), Міжнародну організацію праці (МОП) та ін. Крім галузевих міжнародних інтеграційних організацій також діють міжнародні галузеві об'єднання підприємців, зокрема автомобільного транспорту, морського страхування, виробників фосфатів тощо.

Таким чином, розвиток світового господарства, пристосування його до змін, пов'язаних із науково-технічним та соціально-економічним прогресом, зумовили існування великої кількості різних інтеграційних структур: міждержавних, соціально-економічних, регіональних, функціонально-галузевих. Нині процеси економічного співробітництва тією чи іншою мірою охопили всі країни світу.

Україна як член ООН належить до держав світового співтовариства. Вона визнає й виконує статут ООН та міжнародне право, які регулюють міждержавні, політичні, дипломатичні, соціальні, культурні й економічні міжнародні відносини. Суб'єктами світового господарства визначаються розвинені країни, країни середнього рівня та країни, що розвиваються. До країн, що розвиваються, зазвичай відносять держави, що мають низькі стандарти демократичних урядів, вільної ринкової економіки, індустріалізації, соціальних програм і гарантії прав людини для своїх громадян. За даними ООН, Україна належить до країн, що розвиваються. Розвинені країни мають економічні системи, які ґрунтуються на

постійному економічному зростанні та саморегулюються. Серед економічно розвинених країн можна виділити кілька груп:

- ☑ країни «великої сімки» — США, Японія, Німеччина (ФРН), Велика Британія, Франція, Італія, Канада;
- ☑ високорозвинені західноєвропейські країни — Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Іспанія, Швейцарія, Австрія;
- ☑ країни переселенського капіталізму — Південна Африка, Австралія, Нова Зеландія, Ізраїль;
- ☑ країни середнього рівня розвитку з високими темпами соціально-економічного прогресу — Ісландія, Ірландія, Португалія, Греція, Туреччина, західноєвропейські мікродержави;
- ☑ країни нової індустріалізації — Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Індонезія, Малайзія, Мексика, Бразилія, Аргентина, Уругвай, Чилі.

Для того щоб Україна стала рівноправним членом міжнародних економічних відносин, необхідно реалізовувати заходи, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності національних підприємств на світовому ринку.

На сучасному етапі розвитку світового господарства (у XXI ст.) класифікація 193 країн за рівнем доходу на одну особу дозволила отримати сім кластерів (від 0-го до 6-го), причому Україна за цим показником позиціонувалася в останньому, 6-му, кластері. Обчислення показали, що перші три кластери (0—1—2) об'єднують 31 з найбільш розвинених країн, у яких формується 69 % світового ВВП та проживає 13,5 % населення світу. До них належать Норвегія, Швейцарія, Швеція, Об'єднані Арабські Емірати, Велика Британія, США, Австралія, Канада, Бельгія, Франція, Німеччина, Кувейт, Італія, Сінгапур, Японія, Греція, Іспанія, Бруней, Нова Зеландія та ін. До 3-го та 4-го кластерів належать 25 країн, що динамічно розвиваються, такі як Гонконг, Ізраїль, Словенія, Португалія, Республіка Корея, Словаччина та ін. 5-й і 6-й кластери об'єднують 137 країн, що розвиваються, та країни з трансформаційною економікою, зокрема Російська Федерація, Чилі, Мексика, Бразилія, Китай, Індія, Аргентина, Туреччина, Уругвай, Казахстан та ін. Ці країни формують 24 % світового ВВП, і на їх частку припадає 81 % населення. Країни цих кластерів характеризуються суттєво нижчими показниками рівня ВВП на одну особу, експорту та імпорту порівняно з країнами перших п'яти кластерів.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте залежність етапів становлення світового господарства від еволюційного розвитку суспільного поділу праці.
2. Визначте, чи правильне твердження: «Автаркія — це приклад використання методу наукової абстракції для аналізу міжнародних відносин».
3. Охарактеризуйте позитивні та негативні наслідки діяльності транснаціональних корпорацій.
4. Назвіть інтеграційні організації, які сформовані за галузевим напрямком. Поясніть, у чому їх переваги.

§ 48. Форми міжнародних економічних відносин

Взаємодія національних економік відбувається через міжнародні економічні відносини. **Міжнародні економічні відносини** (МЕВ)— це система економічних зв'язків між країнами (між юридичними та фізичними особами різних країн) щодо виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг. До основних форм МЕВ належать: міжнародна торгівля товарами й послугами; міжнародний рух капіталів і закордонних інвестицій; міжнародна міграція робочої сили; науково-технічне співробітництво; міжнародні валютно-кредитні відносини.

Історично найпершою економічною формою зв'язків між країнами була торгівля. Поступово процес обміну ставав регулярним і охопив території спочатку цілих держав, а з часом почав виходити за їх межі, тобто набувати форми міжнародного обміну. У XIX ст. в ньому виявляються ознаки світового ринку, у якому беруть участь майже всі цивілізовані держави.

Світовий ринок — це система відносин між суб'єктами світового господарства з приводу пропозиції та попиту, купівлі та продажу товарів і послуг. На сучасному етапі світовий ринок характеризується дотриманням принципів економічної незалежності та суверенітету, добровільності та еквівалентної вигідності.

Об'єкт міжнародного обміну — це, як правило, найбільш конкурентоспроможна продукція з низькими витратами виробництва та кращими споживчими властивостями. Для її виготовлення застосовуються передові технологічні процеси або враховуються специфічні природні та географічні умови. Вигідність міжнародної спеціалізації й торгівлі, напрями товарних потоків

(експорт-імпорт) визначаються не лише можливостями виробництва певних товарів (пропозицією), а й різницею в потребах споживачів (попитом).

Інтенсивність міжнародних товарних потоків значно відрізняється за країнами та регіонами. Близько 40 % світового експорту та імпорту припадає на Західну Європу, приблизно 20 % — на Північну Америку, приблизно стільки ж — на Азію, решта — на інші країни світу. Зрозуміло, що переважна частина світової торгівлі належить промислово розвиненим країнам. Дуже важливою частиною світової торгівлі є регіональна торгівля. Лідирує в цьому напрямі Європейський Союз, частка якого у світовій торгівлі досягає майже 2/5. При цьому внутрішньо регіональні потоки Європейського Союзу становлять близько 1/4 обсягу міжнародної торгівлі.

Протягом останніх кількох десятиліть змінюється товарна структура: випереджальними темпами розвивалася торгівля готовими промисловими виробами, а всередині цієї групи — обмін машинами та обладнанням, засобами зв'язку, електронною технікою, комп'ютерами, ще швидше — торгівля комплектуючими вузлами до агрегатів, які постачаються в межах виробничої кооперації, каналами ТНК. Крім того, відбувається прискорене зростання міжнародної торгівлі завдяки наданню послуг, частка яких у загальній вартості світового експорту становить близько 1/5. Згідно з оцінками експертів, за останні десятиліття у світовому експорті відбулося скорочення питомої ваги сільськогосподарських товарів, продукції видобувної промисловості і, навпаки, суттєво зросла частка готових виробів.

У структурі експорту України збільшилася частка готової продукції, зокрема таких товарних груп, як жири та олії, кондитерські вироби з цукру, тютюнові вироби, цемент, продукція хімічної промисловості, шкіра та вироби з неї, трикотажні полотна, текстильні вироби, залізничні й трамвайні вагони, дорожнє обладнання.

Міжнародний рух капіталу — саме ця форма міжнародних відносин, яка почала активно розвиватися ще в період становлення світового господарства, перетворилася на вирішальну ознаку сучасного етапу розвитку світового господарства. *Міжнародний рух капіталу* — це переміщення капіталу в різних його формах (товарній, грошовій) з однієї країни в іншу з метою отримання доходу його власником у формі дивідендів або відсотків. Країна, що стає «донором», має відносний надлишок фінансових ресурсів. «Відносний» надлишок означає, що за теорією попиту-пропозиції при збільшенні пропозиції грошей (кредитних або у формі інвес-

тицій) їх ціна (відсотки або дивіденди) зменшується, що не відповідає інтересам бізнесу. Тому вигідніше фінансові ресурси вивезти з країни.

За джерелами походження капіталовкладення поділяються на державні й приватні. *Державні капіталовкладення* — це кошти з держбюджету, які спрямовуються за кордон (або які отримують звідти) відповідно до ухвал урядів чи міжурядових організацій. Це державні позики, гранти, допомоги, а також кредити (наприклад кредити Міжнародного валютного фонду, Світового банку). *Приватний капітал* — це кошти недержавних джерел, які вивозять за кордон (отримують із-за кордону) приватні фізичні та юридичні особи у формі інвестицій, торговельних або міжбанківських кредитів.

Позичковий капітал — це надання коштів у борг заради отримання прибутку у формі відсотка. Підприємницький капітал поділяється на прямі та портфельні інвестиції. *Прямі інвестиції* забезпечують реалізацію довгострокових інтересів за рахунок отримання інвестором права бути власником підприємства або мати вирішальний голос в управлінні ним. Як правило, прямі інвестиції є приватним підприємницьким капіталом.

Портфельні інвестиції, оскільки це вклади коштів в акції, облігації та інші цінні папери довгострокового характеру, не забезпечують контролю за об'єктом вкладення, а дають лише право на дохід.

Вагомий вплив на всю світову економіку справляють прямі інвестиції, які мають тенденцію до стрімкого зростання. На сучасному етапі практично всі країни є як експортерами, так й імпортерами прямих інвестицій, хоча їх розподіл на теренах світового господарства досить нерівномірний. Основними експортерами й імпортерами капіталу є США, Велика Британія, Японія, Німеччина, Франція, Нідерланди, Канада та ін. Нині у світі сформувалася триполюсна структура прямих іноземних інвестицій: США, Європейський Союз, Японія. На цю тріаду припадає 4/5 загального обсягу міжнародних інвестицій.

Для країн, що розвиваються, та країн із перехідною економікою найбільшим регіоном розміщення іноземного капіталу є Південно-Східна Азія, у тому числі й Китай, який домінує в азіатському інвестиційному бумі. Серед нових тенденцій намітилась активізація іноземних інвесторів у країнах Центральної та Східної Європи, зокрема в таких, як Польща, Чехія, Угорщина.

Щодо України, то обсяг прямих іноземних інвестицій в її економіку є дуже незначним. При цьому за останні роки відбулися зміни в розподілі прямих інвестицій між галузями української

економіки, де акценти поступово переміщуються зі сфери обігу у виробничу сферу. Нині іноземні інвестори найбільший інтерес проявляють до підприємств харчової промисловості, машинобудування та металообробки, транспорту й зв'язку, хімічної та нафтохімічної промисловості, а також до внутрішньої торгівлі.

Експорт капіталу сприяє появі таких нових форм міжнародних зв'язків, як довгострокова оренда обладнання (лізинг), субпідрядні контракти на надання інженерно-будівельних робіт, а також технологічних, фінансових та інших послуг (інжиніринг).

Однією з характерних рис життя світової спільноти другої половини XX — початку XXI ст. є масова *міграція населення*. Сучасний міжнародний ринок робочої сили об'єднує національні ринки робочої сили та проявляється у формі трудової міграції.

Міжнародна міграція трудових ресурсів зумовлюється економічними (які зараз є домінуючими), політичними, оборонними (захисними), релігійними, національно-етичними та іншими причинами.

Існують суттєві національні відмінності в рівнях безробіття, оплаті праці, вартості життя тощо. Прискорює міграційні процеси розвиток засобів зв'язку та транспорту. Сучасні міждержавні міграційні потоки мають такі напрями: міграція зі слаборозвинених країн в індустріально розвинені — основний потік мігрантів; обмін трудовими ресурсами між розвиненими країнами; міграція робочої сили між країнами, що розвиваються; міграція з колишніх соціалістичних країн (особливо пострадянських) у промислово розвинені держави, а також близьке зарубіжжя.

Міграційні процеси для країни виявляються у двох напрямках: якщо трудові ресурси залишають країну, то щодо своєї батьківщини вони стають емігрантами, а щодо країни, яка їх приймає, — іммігрантами.

Емігранти з економічно відсталих країн працюють у розвинених державах у тих галузях, де спостерігається дефіцит робочої сили внаслідок зменшення національної пропозиції на ринках непрестижних і низькооплачуваних професій. Наприклад, у Франції іммігранти становлять 1/4 зайнятих у будівництві та 1/3 — в автомобілебудуванні; у Бельгії — половину всіх шахтарів.

Міждержавна міграція робочої сили має як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних слід віднести: зниження рівня безробіття в країнах — експортерах трудових ресурсів; отримання ними додаткових валютних надходжень; заміщення вакансій у виробництві та сфері послуг у країнах-імпортерах за рахунок іммігрантів; економія на соціальних витратах із боку роботодавців.

Серед негативних наслідків трудової міграції можна виокремити такі: утрата слаборозвиненими країнами працездатної частини робочої сили та значної частки кваліфікованих кадрів; формування тенденції до зростання обсягів споживання зароблених за кордоном коштів; виникнення соціальної напруженості в країнах-імпортерах через масове засилля іноземних громадян; зниження кваліфікації мігрантів тощо.

Міжнародна організація праці (МОП) розробляє міжнародні трудові стандарти щодо визначення рівня зарплати, тривалості робочого дня, страхування, відпусток, охорони праці тощо. За роки існування МОП ухвалила з цих питань понад 300 конвенцій та рекомендацій.

Динамізм руху товарів та послуг, робочої сили, капіталів через національні кордони прискорює розвиток фінансових і валютних відносин.

Валютні відносини — це сукупність економічних відносин, які виникають у процесі взаємного обміну результатами діяльності національних господарств. Вони пов'язані з функціонуванням грошей у міжнародному обігу.

Державно-правова форма організації валютних відносин називається *валютною системою*. Світова валютна система містить сукупність способів, інструментів та установ, за допомогою яких здійснюються грошові розрахунки в межах світового господарства.

Складовими елементами світової валютної системи є: форми міжнародних засобів платежу (світові гроші); уніфікований режим валютних курсів; умови взаємної конвертованості валют; валютні ринки; міжнародне регулювання валютних обмежень; міжнародні валютно-фінансові організації.

Процес сучасної валютної інтеграції проявляється в появі колективних валют і розвитку їх у напрямі перетворення на світові гроші. Обмін валют відбувається на валютному ринку. Головними суб'єктами валютного ринку виступають великі транснаціональні корпорації та транснаціональні банки.

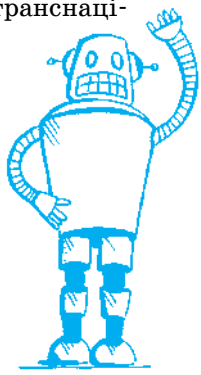

Світові валютні ринки концентруються у світових фінансових центрах — місцях, де зосереджені банки, спеціалізовані кредитно-фінансові інститути, у яких здійснюються міжнародні валютні, кредитні та фінансові операції. Найбільш відомі — це валютні ринки в Лондоні, Нью-Йорку, Парижі, Токіо, Франкфурті-на-Майні, Цюриху. Наприкінці XX ст. розвинулися фінансові центри Південно-Східної Азії — у Сінгапурі, Гонконгу, а також — фінансові центри на Бахрейні, Панамі, Багамських та Антиль-

ських островах. Тут вони функціонують на офшорних засадах, мають пільгові валютні режими, що приваблює транснаціональні банки й корпорації.

Характерно, що обсяг операцій на валютних ринках значно більший, ніж обсяг торгівлі товарами та послугами. Розвиток економічного співробітництва, валютних і фінансових відносин між окремими державами зумовив появу міжнародних валютно-фінансових і кредитних організацій — інститутів, створених за міждержавними угодами для регулювання міжнародних економічних відносин.

Україна потребує значного фінансового забезпечення економічних реформ. Із цією метою країна співпрацює з міжнародними валютними та кредитно-фінансовими організаціями — Міжнародним валютним фондом (МВФ), Світовим банком (СБ), Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР).

Міжнародні науково-технічні відносини сформували світовий ринок технологій, «ноу-хау», патентів і ліцензій, інжинірингових та інформаційних послуг. У сучасних умовах різко посилюється значення науково-технічних компонентів господарського зростання як чинників удосконалення виробництва. Так, обсяг наукової діяльності подвоюється приблизно кожні 10—15 років, а кількість наукових співробітників, за даними ЮНЕСКО, за останні 50 років зростала майже в чотири рази швидше, ніж загальна кількість населення, подвоюючись у розвинених країнах через 7—10 років, а подвоєння кількості заявок на наукові відкриття та винаходи відбувається в середньому кожні 2,5—3 роки. На цій основі посилюються процеси інтелектуалізації виробництва та праці, зростає ефективність використання всіх ресурсів.

Міжнародний технологічний обмін був відомий уже наприкінці XIX ст. Формування світового ринку технологій як системи постійних відносин між державами припадає на другу половину 50 — початок 60-х рр. XX ст. Провідні позиції в міжнародному технологічному обміні міцно утримують США, частка яких у продажу ліцензій становить майже 2/3 світового обсягу. Далі йдуть Японія, Велика Британія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург і Швеція. Останнім часом значну активність у цій сфері проявляють також Австралія, Нова Зеландія, Бразилія, Мексика, Марокко та інші країни.

Навчаємося разом

За допомогою моделі попиту та пропозиції визначте доходи й збитки, пов'язані з міграцією населення з країн із низькими доходами до країн із високими доходами.

Розв'язання. Розглянемо графіки.

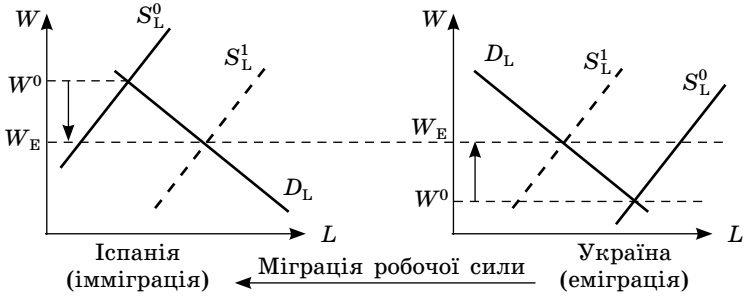

Міграція робочої сили з країни з низьким доходом (Україна) до країни з високим доходом (Іспанія) збільшує пропозицію робочої сили в країнах із високим доходом (від S_L^0 до S_L^1 на лівому графіку) та зменшує пропозицію робочої сили в країні з низьким доходом (від S_L^0 до S_L^1 на правому графіку).

Зарплата працівників обох країн має тенденцію до вирівнювання на рівні W_E.

Обсяг продукції і дохід підприємців збільшуються в країнах, які приймають емігрантів, і знижуються в країнах, звідки вони виїхали.

Світове виробництво збільшується — приріст ВВП в країнах, які приймають іммігрантів, перевищує зменшення ВВП у країнах, із яких вони виїхали.

Грошові перекази мігрантів на батьківщину зменшать приріст доходу в країні, що приймає мігранта, і зменшать утрату доходу в країні — батьківщині мігранта.

Якщо мігранти, які повертаються на батьківщину, підвищили рівень своєї кваліфікації, їхній тимчасовий від'їзд може дати довгостроковий виграш їхній батьківщині.

Запитання та завдання

1. Назвіть наслідки міжнародного руху капіталів для країни-«донора».
2. Як міжнародна валютна система впливає на розвиток національних валютних відносин?
3. Охарактеризуйте сучасний етап розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва.
4. Попит та пропозицію на ринку праці в галузі будівництва умовної країни можна записати такими рівняннями: $L_d = 7 - W$; $L_s = -5 + 2W$, де L — кількість працівників (тис. осіб); W — заробітна плата за годину (грош. од.). 12 % працівників цієї галузі емігрували. Як зміниться середня заробітна плата в галузі будівництва в умовній країні? Обчисліть і покажіть графічно за допомогою моделі попиту-пропозиції.

§ 49. Глобалізація: об'єктивні причини та наслідки

На початку XXI ст. глобалізація стала, мабуть, найголовнішою тенденцією в розвитку світової економіки. При цьому роль глобалізації в житті людства не обмежена тільки зміною структури економіки — її прояви ми випробовуємо на собі і в соціальній, і в культурній сфері, їй присвячені десятки конференцій і симпозіумів, сотні книг, тисячі статей. Про неї говорять і сперечаються вчені, політики, бізнесмени, релігійні діячі, люди мистецтва, журналісти.

Поняття «глобалізація» вперше було введено в науковий обіг у 1983 р. як феномен злиття ринків окремих продуктів у процесі діяльності транснаціональних корпорацій.

Під глобалізацією можна розуміти поступове перетворення світового простору на єдину зону, де безперешкодно переміщаються капітали, товари, послуги, де вільно поширюються ідеї та пересуваються їх носії. Глобалізація, таким чином, передбачає утворення міжнародного правового й культурно-інформаційного поля, своєрідної інфраструктури міжрегіональних, зокрема інформаційних, обмінів. Глобалізація суспільного життя, разом з економікою, політикою, міжнародними відносинами, соціальною сферою, культурою, екологією, безпекою, вносить значні корективи у подальший розвиток усієї світової спільноти.

Темпи глобалізації стрімко розвинулися в останні два-три десятиліття, що було викликано дією низки глобальних чинників. Серед них:

- ☑ науково-технічний прогрес, революція в інформаційних технологіях;
- ☑ розвиток міжнародної інфраструктури, нових поколінь транспорту та зв'язку;
- ☑ поглиблення міжнародного поділу праці, подальший розвиток інтернаціоналізації виробництва;
- ☑ послаблення ролі традицій, соціальних зв'язків і звичаїв, інтернаціоналізація освіти, культурного простору тощо.

Глобальні проблеми — проблеми, пов'язані з природно-антропогенними явищами, що виникли в процесі розвитку сучасної цивілізації й мають загальнопланетарний характер як за своїми масштабами та значенням, так і за способами розв'язання.

Глобальні проблеми можна розподілити за напрямками:

- ☑ проблеми взаємодії природи й суспільства (забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством, збереження навколишнього природного середовища, раціональне використання ресурсів Світового океану, мирне освоєння космічного простору тощо);
- ☑ проблеми суспільних взаємовідносин (відвернення світової термоядерної війни та забезпечення миру, подолання економічної відсталості частини регіонів та країн світу; недопущення регіональних і міжнародних конфліктів; роззброєння й конверсія тощо);
- ☑ проблеми розвитку людини та забезпечення її майбутнього (пристосування людини до умов природного й соціального середовища, що змінюється під впливом НТП, подолання епідемій, тяжких захворювань (СНІДу, наркоманії тощо), боротьба з міжнародною злочинністю, наркобізнесом, тероризмом, проблеми демократизації та охорони прав людини тощо).

У сучасних умовах сформовані основні форми міжнародного співробітництва в розв'язанні глобальних проблем:

- ☑ здійснення спільних проектів і програм із ліквідації зон економічного лиха;
- ☑ установлення уніфікованих норм та правил природокористування;
- ☑ роззброєння і конверсія;
- ☑ виділення кредитів та допомога країнам, що розвиваються, у розв'язанні проблем бідності, голоду, хвороб, неписьменності;
- ☑ загальнопланетарні та регіональні угоди під егідою ООН та інших міжнародних організацій тощо.

Головними проявами глобалізації є: лібералізація торгівлі та фінансових потоків, технічний прогрес, трансформація політичної системи, зростання мобільності населення.

Лібералізація ринку приводить до руйнування національних бар'єрів із метою інтеграції країн у світовий ринок. У результаті активної лібералізації торгівлі торговельні бар'єри за останні 50 років знизилися майже на 80 %. Основний критерій лібералізації (відкритості) світовому ринку — це зростання частки експорту у ВВП.

Глобалізація фінансової системи пов'язана з фінансовою лібералізацією в розвинених країнах світу, відмовою від золотовалютного стандарту. Система «плаваючих» валютних курсів радикально змінила принципи функціонування міжнародної фінан-

сової системи. Почалася ера вільного переміщення капіталу. Нові інформаційні й комунікаційні технології дозволяють здійснювати операції одночасно практично на всіх світових біржах у режимі реального часу — 24 години за добу.

Збільшення прямих інвестицій безпосередньо пов'язане зі зростанням глобалізації виробничої сфери.

Науково-технологічний прогрес глобалізує світову економіку через розвиток транспортних, комунікаційних та інформаційних технологій. Розвиток транспорту сприяв тому, що значно прискорилися й стали дешевшими перевезення вантажів і пасажирів, скоротилася «економічна відстань» між країнами, які ніби наблизилися одна до одної. Найбільші зміни відбулися в авіаперевезеннях.

Ключову роль у технологічному прогресі відіграло стрімке впровадження інформаційних технологій, що дозволяє транспортувати величезні потоки інформації в найбільш стислі строки за низькою вартістю. Розвивається електронна комерція, яка дозволяє суб'єктам, що перебувають у різних кінцях світу, легко знаходити торговельних партнерів як у сфері оптової, так і роздрібної торгівлі. Завдяки поширенню Інтернету й комунікаційних технологій, наприклад, скандинавські країни майже повністю переорієнтували свої традиційні виробництва й інжиніринг на роботу у сфері інформаційних технологій. На сьогодні у Швеції і Фінляндії розміщені дві найбільші компанії з виробництва мобільних телефонів — Еріксон і Нокіа, що дозволило цим країнам посісти відповідно третє та п'яте місця в Індексі найбільш глобалізованих країн світу.

Глобалізація трансформує політичну систему в національному та міжнародному масштабах. Це демократизація політичної системи в більшості розвинених держав, що ґрунтується на свободі прав людини, стабільності, зовнішній відкритості й ліберальній формі конкуренції. Розвиток засобів масової інформації та технологій впливу на масову свідомість викликали справжню інформаційну революцію. Засобами перебудови свідомості є елементи масової культури — кіно, музика, телебачення. Перебудову свідомості, менталітету «під глобалізацію» вже важко контролювати, оскільки її плоди пустили коріння у свідомість цілих поко-

лінь планети. Це стає основою економічної експансії розвинених країн у нові регіони.

Посилення процесів глобалізації так чи інакше торкнулося і процесів природокористування. Значна диференціація країн як за запасами природних ресурсів, так і за ступенем техногенного та антропогенного впливу на довкілля вимагає зваженого підходу до формування глобальної конструкції екологічного регулювання.

Подолання екологічних загроз є складовою економічної політики кожної держави, що потребує ефективного інвестиційного забезпечення реалізації перспективних природоохоронних проектів (розширення заповідних зон, розбудова індустрії рекреаційного природокористування, поглиблення комплексності використання природних ресурсів у господарському обігу), фіскального стимулювання оновлення природоохоронної інфраструктури, формування конкурентного середовища на ринку природних ресурсів та дозволів на викиди шкідливих речовин.

Деякі розвинені країни намагаються розв'язати власні екологічні проблеми за рахунок переміщення небезпечних для навколишнього середовища виробництв і відходів до менш розвинених країн. Таке явище дістало назву *екологічного неоколоніалізму*.

Глобалізація суперечливо впливає як на окремі держави, так і на світову економіку в цілому. З одного боку, вона відкриває нові можливості економічного зростання, а з іншого — породжує небачені загрози та ризики.

До *позитивних наслідків глобалізації* належить:

- ☑ прискорення процесу поширення передових технологій, розвитку творчості та нововведень;
- ☑ удосконалення механізму розподілу ресурсів, підвищення ефективності їх використання на основі розвитку глобальної конкуренції;
- ☑ підвищення якості життя, покращення добробуту сімей, розширення можливостей вибору та доступу до новий ідей, знань;
- ☑ посилення міжнародної координації, зменшення загрози міжнародних конфліктів, локальних воєн;
- ☑ поширення ідей гуманізму, демократії, захисту громадянських прав та основних свобод людини.

До негативних наслідків глобалізації належить:

- ☑ поглиблення нерівності соціально-економічного розвитку країн у глобальних масштабах;
- ☑ посилення диспропорцій у світовій економіці, зростання розриву між товарними та фінансовими ринками, загрози глобальних криз;

- ☑ зростання конфліктів різного характеру та масштабу, створення глобальної мережі злочинного бізнесу, міжнародного тероризму;
- ☑ утрата національної ідентичності, поширення єдиних стандартів на національні культури;
- ☑ загострення глобальних проблем.

Таким чином, глобалізація — це реструктуризація та трансформація світової економіки, що змінює правила гри для всіх учасників, для якої характерним є посилення нерівномірності економічного розвитку, економічна взаємозалежність держав і небачене збільшення можливостей економічного, технологічного та інформаційного впливу на розвиток цивілізації.

До двадцятки найбільш глобалізованих країн світу належать: Сінгапур, Нідерланди, Швеція, Швейцарія, Фінляндія, Ірландія, Австрія, Велика Британія, Норвегія, Канада, Данія, США, Італія, Німеччина, Португалія, Франція, Угорщина, Іспанія, Ізраїль, Малайзія.

Реалії глобалізації, із якими стикається будь-яка національна економіка, змушують її шукати своє «природне» місце в системі міжнародних відносин. Україна посідає 42-ге місце у світі за рівнем глобалізації. У рейтингу враховувалися дані за 62 країнами світу, що об'єднують 88 % населення земної кулі й понад 91 % світової економіки.

Навчаємося разом

Дві фірми з вироблення синтетичних миючих засобів, які розташовані на протилежних берегах водойми й належать різним країнам, скидають у річку шкідливі відходи (в умовних одиницях забруднення — викидах). На даний період у воду потрапило 10 одиниць викидів, по 5 від кожної фірми. Міжнародний екологічний центр підрахував суспільні витрати на нейтралізацію цих викидів для кожної фірми та суспільні корисності цієї нейтралізації. Дослідження довели, що здоров'ю не загрожують лише 6 одиниць викидів у воді. Яке рішення має прийняти кожна країна за умов глобалізації економіки? Наскільки раціональним є рішення про однакові заходи щодо обох фірм: кожна фірма повинна зменшити викиди на 3 одиниці? Проаналізуйте дані табл. 1. Для прийняття рішення заповнюємо табл. 2.

Розв'язання. Наукові проекти, спрямовані на оздоровлення довкілля, застосовуються з позицій порівняльного аналізу граничних суспільних вигод і граничних суспільних витрат. В умовах глобалізації економіки при прийнятті рішень необхідно використовувати порівняльний аналіз

за ринковими критеріями, які характеризують ефективне використання ресурсів і мінімізацію витрат.

Під час прийняття рішення необхідно дотримуватися правила: $MR \geqslant MC$.

Табл. 1

Одиниці викидів	Країна А. Фірма 1		Країна В. Фірма 2	
	Сумарні суспільні витрати на нейтралізацію викидів (*TC*)	Сумарні суспільні вигоди від нейтралізації викидів (*TR*)	Сумарні суспільні витрати на нейтралізацію викидів (*TC*)	Сумарні суспільні вигоди від нейтралізації викидів (*TR*)
1	160	350	160	350
2	370	650	320	650
3	630	900	480	900
4	940	1100	640	1100
5	1300	1250	800	1250

За правилами розрахунків маржинальних витрат та маржинального доходу заповнюємо таблицю.

$MC_2 = TC_2 - TC_1$; $MR_3 = TR_3 - TR_2$.

Табл. 2

Одиниці викидів	Країна А. Фірма 1			Країна В. Фірма 2		
	Граничні витрати (*MC*)	Граничні вигоди (*MR*)	Порівняльний аналіз (*MR* > *MC*)	Граничні витрати (*MR*)	Граничні вигоди (*MC*)	Порівняльний аналіз (*MR* > *MC*)
1	160	350	+190	160	350	+190
2	210	300	+90	160	300	+140
3	260	250	−10	160	250	+90
4	310	200	−110	160	200	+40
5	360	150	−210	160	150	−10

Країна А має очищати 2 одиниці викидів, а країна В — 4 одиниці. За однакового підходу щодо обох фірм суспільство зазнає збитків: на першій фірмі очищення 3-ї одиниці є нераціональним, витрати від цього рішення — 10; на другій фірмі неочищеною є 4-та одиниця, яка могла б принести вигоди в 40 одиниць, тобто витрати дорівнюють 40. Таким чином, у цілому витрати суспільства від неправильно прийнятого рішення становлять 10 + 40 = 50 одиниць.

Запитання та завдання

1. Назвіть напрямки прояву глобалізації в сучасних умовах.
2. Проаналізуйте позитивні та негативні наслідки глобалізації для України.
3. Визначте, чи правильне твердження: «Транснаціональні корпорації відіграють головну роль у глобалізації сучасного економічного життя». Обґрунтуйте свою відповідь.

ПРАКТИКУМ

Тестові завдання

1. Важливим чинником економічного зростання держав в умовах глобалізації є:
   - А інтернаціоналізація досягнень НТП
   - Б розвиток монополій
   - В розвиток ТНК
   - Г розвиток фіскальної системи
2. Екологічний неоколоніалізм — це:
   - А політика держави, спрямована на заборону екологічно небезпечного виробництва
   - Б спроби розвинених країн розв'язати власні економічні проблеми за рахунок менш розвинених країн
   - В глобальне порушення природної рівноваги та деградація природного середовища
   - Г контроль за забрудненням до тих пір, поки граничні вигоди перевищують граничні витрати
3. Класифікуючи країни за ступенем відкритості світовому ринку, Світовий банк бере за основний критерій:
   - А частку імпорту у ВВП
   - Б індекс економічної свободи
   - В частку експорту у ВВП
   - Г індекс глобальної конкурентоспроможності
4. Важливим чинником розвитку міжнародної торгівлі, що діє всупереч процесу глобалізації, є:
   - А регіоналізація міжнародної торгівлі
   - Б зростання відкритості економік провідних країн світу
   - В збільшення світового фінансового ринку
   - Г розвиток багатонаціонального підприємництва
5. Укажіть назву організації, у якій Україна здобула членство у 2008 р.
   - А Світова організація торгівлі
   - Б Організація Об'єднаних Націй
   - В Міжнародний валютний фонд
   - Г Міжнародна фінансова корпорація

6. Транснаціональні корпорації являють собою компанії, які діють у різних країнах із метою:

А контролю валютних відносин між певними країнами
Б забезпечення колективної безпеки для певних країн
В забезпечення єдиних правових норм для певних країн
Г контролю значного обсягу світового виробництва певного товару

7. Укажіть назву форми організації міжнародних валютних відносин, закріпленої міждержавними угодами.

А міжнародна ліквідність
Б валютна система
В валютний ринок
Г платіжний баланс

8. Одним із проявів глобалізації є зняття обмежень на пересування робочої сили. Попит на працю в країні А представлено функцією $D_L = 11 - W$, пропозиція праці: $S_L = 2W - 4$. У країні Б, відповідно, $D_L = 27 - 3W$, $S_L = -9 + 6W$, де W — реальна заробітна плата в євро. Визначте потенційних рух робочої сили.

А із країни А до країни В
Б із країни В до країни А
В умови на ринку праці в обох країнах аналогічні, тому міграція є економічно невигідною
Г міграція ніяк не залежить від попиту та пропозиції на ринках праці

9. Установіть відповідність між визначеннями економічних понять та їх назвами.

1	система відносин між суб'єктами світового господарства з приводу пропозиції та попиту товарів і послуг	**А**	світові фінансові центри
2	міждержавне об'єднання, на території країн-учасниць якого певні види господарської діяльності ведуться на пільгових умовах	**Б**	світовий ринок
3	сукупність способів, інструментів та установ, за допомогою яких здійснюються грошові розрахунки в межах світового господарства	**В**	світове господарство
4	місця зосередження спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів, у яких здійснюються міжнародні валютні, кредитні, фінансові операції	**Г**	світова валютна система
		Д	економічна інтеграція

10. Установіть відповідність між назвами сучасних регіональних економічних і політичних об'єднань та їхніми абревіатурами.

1	Європейське економічне співтовариство	**А**	НАФТА
2	Організація країн — експортерів нафти	**Б**	СОТ
3	Північноамериканська угода про вільну торгівлю	**В**	МОП
		Г	ЄЕС
4	Міжнародна організація праці	**Д**	ОПЕК

Запитання та завдання

1. Яку роль у розв'язанні глобальних проблем відіграють міжнародні організації?
2. Охарактеризуйте етапи розвитку науково-технічного співробітництва та глобалізації інформаційних мереж.
3. Продемонструйте за допомогою графічної моделі попиту-пропозиції зміни на грошовому ринку, які спричинить міжнародний рух капіталу для країни-«донора».
4. Які напрямки міграційних потоків характерні для сучасного етапу розвитку міжнародних відносин?

Готуємося до економічного турніру

1. Чи згодні ви з аргументацією антиглобалістів: «Беручи участь у процесі глобалізації економіки, країна має відкритий тип економічної системи, і тим самим послаблює свій суверенітет»?
2. Якщо мігранти є висококваліфікованими працівниками, то чи є підстави в країни — батьківщини емігрантів обкладати їх податком за «відплив умів»?

ТЕМА 11. СВІТОВА ТОРГІВЛЯ ТА МІЖНАРОДНА ВАЛЮТНА СИСТЕМА

§ 50. Міжнародна спеціалізація за принципами абсолютних та порівняльних переваг

Міжнародний поділ праці являє собою спеціалізацію окремих країн на виробництві товарів і послуг, якими ці країни обмінюються між собою. До промислового перевороту (кінець *XVIII* — перша половина *XIX* ст.) міжнародний поділ праці базувався на розбіжностях у наділенні країн

природними ресурсами — кліматом, ґрунтами, надрами, водними й лісовими ресурсами тощо, однак потім до них додалися інші фактори виробництва — капітал, праця, підприємницькі здібності, знання. Саме цей факт сьогодні багато в чому визначає, на виробництві яких товарів і послуг для світового ринку спеціалізується країна.

Отже, міжнародний поділ праці полягає в спеціалізації окремих країн на виробництві певних видів готової продукції, її частин, а також послуг і в подальшому товарному обміні ними на світових ринках. «Обличчя» країни в міжнародному поділі праці визначають галузі міжнародної спеціалізації, продукція яких значною мірою зорієнтована на експорт (вивезення в інші країни).

Основні чинники міжнародного поділу праці:

- ☑ *Географічне положення країн.* Наприклад, приморські країни спеціалізуються на морському рибальстві, приморські «вузлові» країни — на обслуговуванні світової морської торгівлі (Сінгапур, Кіпр, Панама, Греція), внутрішньоконтинентальні європейські країни — на міжнародних транзитних перевезеннях сухопутним транспортом.
- ☑ *Природно-ресурсна база.* Визначає спеціалізацію країн на галузях видобувної промисловості, сільського й лісового господарства, лікувально-санаторного господарства, відпочинку та туризму.
- ☑ *Соціально-економічні умови.* Різноманітні галузі спеціалізації формуються під впливом історичних особливостей розвитку країн, національних і релігійних традицій населення, наявності масових або кваліфікованих трудових ресурсів, нагромадження капіталів, науково-технічного прогресу, упровадження нових технологій тощо.

Основи міжнародної торгівлі були закладені відомими економістами А. Смітом і Д. Рикардо. У книзі «Дослідження про природу й причини багатства народів» А. Сміт сформулював теорію абсолютних переваг. Аналізуючи проблеми міжнародної торгівлі, Д. Рикардо в роботі «Основи політичної економіки й податкового обкладання» довів, що принцип абсолютних переваг є окремим випадком загального правила, й обґрунтував теорію порівняльних переваг.

Абсолютні переваги — можливість країни виробляти завдяки своїм природним особливостям або виробничому потенціалу який-небудь товар у більших обсягах на одиницю витрат (або з меншими витратами на одиницю продукції) порівняно з іншими

країнами, що виробляють такий самий товар. Абсолютні переваги можуть бути природними або набутими.

Природні переваги — це здатність країни виробляти товар більш ефективно завдяки кліматичним умовам або особливим природним ресурсам.

Набуті переваги — це здатність країни виробляти товар більш ефективно завдяки розвитку технологій, удосконаленню організації виробництва й підвищенню кваліфікації працівників.

Наприклад, дві країни (Україна й Польща) виробляють два товари (соняшникову та кукурудзяну олію). Україна на одиницю витрат може виробити 30 л соняшникової олії або 60 л кукурудзяної, або будь-яку їхню комбінацію в зазначених межах, а Польща, за аналогічних витрат,— 25 л соняшникової чи 75 л кукурудзяної олії, або будь-яку їхню комбінацію в зазначених межах.

Таким чином, Україна має абсолютні переваги у виробництві соняшникової олії (тобто на одиницю витрат в Україні можна виробити більше, ніж у Польщі — 30 > 25), а Польща має абсолютні переваги у виробництві кукурудзяної олії.

В умовах відсутності зовнішньої торгівлі кожна країна може споживати тільки ті товари й тільки ту їх кількість, яку вона виробляє, а відносні ціни цих товарів на внутрішньому ринку визначаються відносними витратами їх виробництва.

У наведеному прикладі в Україні ці ціни становитимуть: 1 л соняшникової олії = 2 л кукурудзяної, у Польщі: 1 л соняшникової олії = 3 л кукурудзяної, тобто в Польщі 1 л соняшникової олії коштує в 1,5 разу дорожче, ніж в Україні.

Звідси випливає, що Україні вигідно спеціалізуватися на виробництві соняшникової олії, а Польщі — на виробництві кукурудзяної олії. Відповідно до напрямків спеціалізації Україна буде експортувати соняшникову олію, а імпортувати кукурудзяну; Польща — експортувати кукурудзяну, а імпортувати соняшникову олію. Щоб торгівля була взаємовигідною, ціна будь-якого товару на зовнішньому ринку має бути вищою, ніж внутрішня ціна товару в країні-експортері, і нижча, ніж у країні-імпортері.

Для наведеного прикладу світова ціна на соняшникову олію має встановлюватися в межах: 2 л кукурудзяної олії < 1 л соняшникової олії < 3 л кукурудзяної олії.

Якщо ціна на світовому ринку встановиться на такому рівні: 1 л соняшникової олії = 1,5 л кукурудзяної олії, то вигода

країн від зовнішньої торгівлі полягатиме в прирості споживання, що може бути обумовлено двома причинами: зміною структури споживання та спеціалізацією виробництва.

Але чи вигідно країнам торгувати, якщо одна з них має абсолютні переваги у виробництві обох товарів? На це питання дає відповідь теорія порівняльних переваг. За теорією порівняльних переваг (Д. Рикардо), країна має відносні переваги при виробництві певного продукту, якщо вона виробляє цей продукт із більш низькою альтернативною вартістю порівняно з потенційними торговельними партнерами.

Наприклад, Україна на одиницю витрат може виробити 50 т пшениці або 25 т цукру, але Польща за аналогічних витрат виробляє 70 т пшениці або 100 т цукру. Тобто Польща має абсолютну перевагу і з цукру, і з пшениці.

Хоча в Україні виробництво обох товарів обходиться абсолютно дорожче, ніж у Польщі, проте пшениця виявляється відносно дешевшою: 1 т пшениці = 0,5 т цукру (25/50), а порівняно з Польщею: 1 т пшениці = 1,43 т цукру (100/70). Отже, Україна має порівняльні переваги у виробництві пшениці й може експортувати її в обмін на цукор. У свою чергу, Польщі вигідно експортувати цукор та імпортувати пшеницю. Альтернативна вартість 1 т цукру в Україні дорівнює 2 т пшениці, а в Польщі — 0,7 т.

Виграш, отриманий у результаті зовнішньої торгівлі, залежить від рівня світових цін. Світова ціна буде формуватися в діапазоні: більша за внутрішню ціну країни-експортера та менша за внутрішню ціну країни-імпортера.

Припустимо, світова ціна складе: 0,5 т цукру $< P$ 1 т пшениці $<$ 1,43 т цукру; 0,7 т пшениці $< P$ 1 т цукру $<$ 2 т пшениці.

Якщо країна спеціалізується на виробництві того продукту, із якого вона має порівняльну перевагу та в обмін на який купує на зовнішньому ринку інший продукт, то це дозволяє їй розширити обсяги споживання обох продуктів. (Пам'ятаємо, що країна експортує товар за світовими цінами, які більші за внутрішні, а імпортує — за світовими цінами, які менші за внутрішні.)

Більше того, збільшиться й сукупний обсяг випуску в масштабах усієї світової економіки. Він буде найбільшим тоді, коли кожний товар вироблятиметься тією країною, де нижчі альтернативні витрати.

Теорії абсолютних та порівняльних переваг являють собою абстрактну модель, тому що враховується виробництво тільки двох товарів; торгівля здійснюється тільки між двома країнами;

не враховуються валютні курси; розглядаються витрати однакових ресурсів, тобто не береться до уваги ефект субституції ресурсів; аналізується вільна торгівля без елементів протекціонізму. Ці теорії знайшли свій подальший розвиток у теорії співвідношення факторів виробництва (теорема Гекшера—Оліна).

Кожна країна прагне експортувати ті товари, для виробництва яких вона володіє відносно надлишковими факторами виробництва (капітальні ресурси, робоча сила, земля тощо) та імпортувати ті товари, для виробництва яких відчуває їх відносний дефіцит. Згідно з цим принципом міжнародна торгівля приводить до вирівнювання цін факторів виробництва (заробітна плата, відсоток, рента) в країнах, що беруть участь у ній. Якщо Україна має висококваліфіковані трудові ресурси й почне збільшувати експорт, наприклад, авіабудівельної галузі, то попит на ринку праці на спеціалістів у цій галузі зросте й заробітна плата підвищиться. Інші країни Європи почнуть імпортувати літаки, скоротивши своє виробництво, що приведе до зменшення попиту на ринку праці відповідних спеціалістів, а отже, до зменшення заробітної плати. Спостерігається тенденція до вирівнювання (збільшення—зменшення) заробітної плати в певній галузі двох країн.

Вивчаючи напрямки розвитку зовнішньої торгівлі, слід враховувати такі обставини:

- ☑ економічні ресурси (природні, трудові тощо) розподілені між країнами нерівномірно;
- ☑ ефективне виробництво різних товарів потребує різних технологій або комбінацій ресурсів;
- ☑ економічна ефективність, із якою країни здатні виробляти товари, із часом змінюється. Тому переваги — як абсолютні, так і порівняльні, які мають країни, — не є постійними.

Навчаємося разом

Розвиток економіки умовних країн Альфа та Бета характеризується такими даними:

Країна	Витрати на виробництво 1 т, год	
	Пшениці	Бавовни
Альфа	16	10
Бета	8	20

Визначте: 1) абсолютні переваги; 2) порівняльні переваги; 3) напрямок спеціалізації в умовах міжнародної торгівлі; 4) вигоди від обміну 75 т пшениці на 60 т бавовни.

Розв'язання. 1) Альфа має абсолютні переваги у виробництві бавовни, оскільки витрати часу на виробництво 1 т бавовни менші, ніж у країні Бета, а Бета — у виробництві пшениці.

2) Якщо в завданнях зустрічаються дані про витрати ресурсів або часу на виробництво одиниці товару, то альтернативну вартість одиниці товару А можна обчислити, розділивши кількість ресурсів (часу), необхідних для виробництва товару А, на кількість ресурсів (часу), які витрачаються на виробництво товару В.

Альтернативна вартість виробництва 1 т бавовни нижча в країні Альфа: (Альфа: $10 : 16 = 0{,}625$; Бета: $20 : 8 = 2{,}5$; $0{,}625 < 2{,}5$).

Альтернативна вартість виробництва 1 т пшениці нижча в країні Бета: (Альфа: $16 : 10 = 1{,}6$; Бета: $8 : 20 = 0{,}4$; $0{,}4 < 1{,}6$).

3) Країна спеціалізуватиметься на випуску товару або наданні послуги (а отже, й експортуватиме їх), які виробляються з відносно нижчими альтернативними витратами, й імпортуватиме ті товари й послуги, альтернативна вартість яких відносно вища.

Отже, Альфа буде спеціалізуватися на виробництві бавовни, а Бета — пшениці. Альфа експортує бавовну та імпортує пшеницю, а Бета експортує пшеницю та імпортує бавовну.

4) Вигоди країни Альфа: $16 \cdot 75 - 10 \cdot 60 = 600$ год; вигоди країни Бета: $20 \cdot 60 - 8 \cdot 75 = 600$ год.

? Запитання та завдання

1. Назвіть абстрактні припущення теорій абсолютних і порівняльних переваг.
2. Як визначаються експортно-імпортні потоки країни за принципом порівняльних переваг?
3. Один працівник за 1 год може виготовити у країні A чотири стільці або два столи, у країні B — три стільці або один стіл. Визначте:
   1) якими будуть відносні ціни в країнах за відсутності торгівлі між ними;
   2) експортні товари для кожної країни за умов установлення торговельних відносин;
   3) у яких межах коливатимуться світові ціни після встановлення торговельних відносин між країнами.

§ 51. Сучасний стан світової торгівлі. Торговельний баланс країни

Відповідно до різноманіття напрямів спеціалізації у світовому господарстві міжнародна торгівля також існує в різних формах і має багато специфічних характеристик.

Форми міжнародної торгівлі поділяють на види за такими критеріями.

- ☑ *За критерієм об'єкта:* торгівля сировиною; торгівля паливом; торгівля продовольством; торгівля напівфабрикатами; торгівля готовими виробами (виробничого призначення, невиробничого призначення); торгівля послугами (виробничими, транспортними, експедиторськими, консультаційними, консигнаційними, посередницькими, туристичними, маркетинговими, обліковими тощо).
- ☑ *За критерієм регулювання міжнародної торгівлі:* звичайна — здійснення регулювання в повному обсязі відповідно до національного законодавства; дискримінаційна — уведення обмежень державою на експортно-імпортні операції; преференційна торгівля — торгівля, при здійсненні якої застосовуються пільги (податкові, митні).
- ☑ *За методами здійснення міжнародної торгівлі:* торгівля пряма (не використовуються послуги посередників); торгівля через посередників.

Організаційні форми міжнародної торгівлі також різноманітні. Передусім, це *міжнародні товарні біржі* (МТБ) — такі торговельні установи, де здійснюється продаж одного товару великими партіями.

Багато торговельних операцій здійснюється й на *міжнародних аукціонах* (МА) — міжнародних установах, де відбувається продаж коштовностей, предметів розкоші тощо.

Ще однією формою є *міжнародні торги* (МТ): відкриті — такі, у яких мають право брати участь усі бажаючі фізичні та юридичні особи; закриті — такі, у яких беруть участь найбільш авторитетні фірми за спеціальними запрошеннями.

Міжнародну, або зовнішню, торгівлю характеризують три важливі показники: загальний обсяг (товарообіг), товарна та географічна структура.

Загальний обсяг міжнародної торгівлі поділяється на два види: вартісний та фізичний обсяги. *Вартісний обсяг* обчислюється за визначений період часу в поточних цінах відповідного року з використанням поточних валютних курсів. Розрізняють номінальний і реальний вартісні обсяги. *Номінальний вартісний обсяг* зазвичай виражається в доларах США в поточних цінах і тому залежить від динаміки обмінного курсу долара до інших валют. *Реальний вартісний обсяг* являє собою номінальний обсяг, конвертований у постійні ціни за допомогою дефлятора.

Фізичний обсяг обчислюється в постійних цінах і дозволяє робити необхідні порівняння й визначати реальну динаміку міжнародної торгівлі. Ці показники розраховуються всіма країнами в національній валюті й переводяться в долари США з метою міжнародного порівняння.

Товарна структура являє собою співвідношення товарних груп у світовому експорті (існує понад 20 млн видів виробничих виробів споживчого призначення, величезна кількість проміжних виробів і більше ніж 600 видів послуг).

Географічна структура являє собою розподіл торговельних потоків між окремими країнами та їхніми групами, які виділяються або за територіальною, або за організаційною ознакою. *Територіальна географічна структура* — це дані про міжнародну торгівлю країн, що належать до однієї частини світу або до однієї групи. *Організаційна географічна структура* — це дані про міжнародну торгівлю між країнами, що належать до окремих інтеграційних й інших торговельно-політичних об'єднань або виділені у визначену групу за певними критеріями (наприклад країни — експортери нафти (ОПЕК)).

Нині міжнародна торгівля — це широкий «проспект» із двостороннім рухом зустрічних потоків: експорту та імпорту. *Експорт* — вивезення (продаж) товарів, послуг (а також капіталів) за кордон для реалізації на зовнішніх ринках. *Імпорт* — придбання (купівля) в іноземного контрагента товару, платних послуг, кредитів, інвестицій та ввезення їх із-за кордону. Загальна сума експорту та імпорту товарів (послуг) складає *зовнішньоторговельний обіг*.

Торговельний баланс відображає співвідношення вартості експорту та імпорту країни за певний проміжок часу, як правило, за рік. В активній частині цього балансу відображено експорт товарів і послуг вітчизняного виробництва, а також увезених із-за кордону й перероблених. У пасивній частині — імпорт товарів і по-

слуг іноземного виробництва для внутрішніх потреб або переробки з метою їх подальшого вивозу. Різниця між вартісними обсягами експорту та імпорту складає *торговельне сальдо* (італ. *saldo* — розрахунок, залишок). Воно буває додатним і від'ємним. Так, коли вартість вивезених товарів перевищує вартість увезених, сальдо буде додатним (або активним), за оберненого співвідношення — від'ємним (пасивним). Пасивне сальдо негативно позначається на економічному стані країни та її зовнішньоекономічних позиціях. Для його покриття країна має виплатити країнам-контрагентам відповідні кошти готівкою (золотом або конвертованою валютою) чи отримати кредит від країн-постачальників або інших банківських установ. Слід зазначити, що внутрішня структура торговельного балансу динамічна й мінлива. На її стан впливає багато зовнішніх і внутрішніх чинників: циклічність економічного розвитку, динаміка світових цін (особливо на сировину), зміна курсів валют, зростання або зниження внутрішнього попиту на споживчі та інвестиційні товари, зовнішньоекономічна політика держави, спрямована на зростання чи стримування експорту та імпорту.

Пасивний торговельний баланс вважається небажаним і зазвичай оцінюється як ознака слабкості зовнішньоекономічних позицій країн, що розвиваються, які відчувають нестачу валютних надходжень. Які ж особливості сучасного розвитку світової торгівлі можна визначити?

Зростання експортної квоти, що свідчить про поширене залучення країн у світову економіку, тому що експортна квота показує, яка частка всієї виробленої продукції реалізується на світовому ринку. У деяких країнах цей показник перевищує середній світовий (17 %) — наприклад Німеччина, Франція, Велика Британія. Це характеризує посилення інтернаціоналізації господарського життя.

За статистикою МВФ, до групи найбільших експортерів (понад 100 млрд дол. на рік) входять США, Німеччина, Японія, Франція, Велика Британія, Італія, Канада, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Китай, Корея, Сінгапур, Тайвань, Іспанія.

Основною тенденцією сучасного етапу розвитку міжнародної торгівлі є збільшення питомої ваги продукції обробної промисловості (3/4 світового експорту) і скорочення частки сировинних товарів. Майже 40 % вартості світового експорту припадає на технічно складну, диференційовану продукцію — машини та транспортне устаткування.

Незначною мірою, але регулярно скорочується частка продовольчих товарів у світовому експорті, що пов'язано з відносно повільним зростанням сільськогосподарського виробництва порів-

няно з промисловим і падінням частки аграрного сектору у ВВП у всіх групах країн.

Найбільш наукоємна й високотехнологічна продукція обертається між промислово розвиненими країнами, але на сучасному етапі країни, що розвиваються, становлять їм серйозну конкуренцію.

Стратегічними напрямами розвитку українського експорту є:

- ☑ підвищення технологічного рівня продукції, що постачається на зарубіжні ринки (авіаційна, ракетно-космічна, електронна, технічна, засоби зв'язку);
- ☑ поглиблення переробки сільськогосподарської сировини та поліпшення якості продовольчої продукції. Попит на сільськогосподарську продукцію у світі зростатиме, що дозволяє очікувати збільшення її експорту.

За сумарними запасами деяких природних ресурсів (наприклад мінеральних, ґрунтових, рекреаційних) Україна посідає одне з провідних місць у Європі. Окрім того, в Україні зберігається й може нарощуватися експортний потенціал високотехнологічної та наукоємної продукції, насамперед на ринки країн СНД та країн, що розвиваються. Лише сім країн світу (у тому числі й Україна) мають повний цикл проектування та виробництва літаків. Галузь зберегла не лише свої потужності та кадровий потенціал, а й створила принципово нові моделі літаків (Ан-70, Ан-140, Ан-38, Ан-148). Ракетно-космічна галузь також має всесвітнє визнання. Україна входить до п'ятірки країн, які володіють передовими аерокосмічними технологіями, і до десятки найбільших суднобудівних держав світу. Потужними є позиції України у верстато- й суднобудуванні, біо- та інформаційних технологіях, технологіях із розробки нових матеріалів, радіоелектроніці, фізиці низьких температур, ядерній фізиці, електрозварюванні, технологіях у галузі інформатики, зв'язку, які здатні забезпечити розвиток високотехнологічного виробництва на рівні найвищих світових стандартів.

Частка України у світовій торгівлі зберігається на рівні 0,2—0,3 % світового експорту товарів, що дозволило їй посісти 48-ме місце серед 145 країн.

? Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте організаційні форми міжнародної торгівлі.
2. Назвіть особливості сучасного етапу розвитку світової торгівлі.
3. Які висновки можна зробити щодо розвитку міжнародних відносин країни за аналізом торговельного балансу?
4. Назвіть форми світової торгівлі. Яким є рівень їх розвитку в Україні?

§ 52. Урядова політика лібералізації та протекціонізму

Існують два основні напрямки зовнішньоторговельної політики — політика вільної торгівлі (лібералізація, або фритредерство) і протекціонізм.

Політика вільної торгівлі в чистому вигляді означає, що держава утримується від безпосереднього впливу на зовнішню торгівлю, залишаючи за ринком роль основного регулятора. Однак це не означає, що держава взагалі усувається від впливу на цей напрямок господарської діяльності. Вона укладає договори з іншими країнами, щоб надати максимальну свободу ринковим суб'єктам. Проведення політики вільної торгівлі дозволяє отримати найбільшу вигоду від міжнародного економічного обміну в основному країнам економічно більш розвиненим, хоча в чистому вигляді вона ніколи й ніде не застосовувалася.

Протекціонізм — політика, спрямована на захист вітчизняної економіки від іноземної конкуренції. Необмежена конкуренція з боку більш сильних держав у менш розвинених країнах може привести до економічного застою та формування неефективної для цієї країни економічної структури.

Для різних стадій історичного розвитку суспільства характерні різні системи зовнішньоторговельної політики.

У період початкового нагромадження капіталу типовою системою зовнішньоторговельної політики був протекціонізм. Високими ввізними митами на промислові товари вітчизняна промисловість відгороджувалася від іноземної конкуренції. У цей період протекціонізм відігравав прогресивну роль, сприяючи швидкому зростанню промисловості та розвитку економіки в цілому. Протекціонізм сприяє розвитку в країні певних галузей виробництва. В аграрних країнах він часто є необхідною умовою індустріалізації. При протекціонізмі скорочується безробіття. Однак занадто тривале застосування цієї політики призводить до економічного застою, оскільки з усуненням іноземної конкуренції послаблюється зацікавленість вітчизняних підприємців у підвищенні технічного рівня й ефективності виробництва.

У сучасній політиці регулювання зовнішньоторговельного обміну виникає об'єктивна потреба в поширенні лібералізації торгівлі.

Держави, що проводять протекціоністську політику, використовують інструменти зовнішньоторговельної політики, вибір яких

залежить від її конкретних цілей. Залежно від цілей можна виділити кілька форм протекціонізму: *селективний* — спрямований проти окремих країн або товарів; *галузевий* — захищає певні галузі, насамперед сільське господарство; *колективний* — проводиться об'єднаннями країн стосовно країн, які до них не входять; *прихований* — здійснюється методами внутрішньої економічної політики.

Класичним та основним інструментом зовнішньоторговельної політики є митні тарифи. *Митний тариф* — це систематизований перелік ставок мита, а *мито* — це податок на імпорт або експорт товарів у момент перетинання ними митного кордону держави. Використання країною певного типу мита наочно демонструє рівень протекціонізму, тому детально розглянемо класифікацію мита.

За напрямком руху товару мита бувають: *імпортні* — зустрічаються найчастіше, застосовуються для захисту національного виробництва, рівня внутрішніх цін, а також для фіскальних і політичних цілей; *експортні* — перешкоджають проникненню вітчизняних товарів на закордонні ринки, застосовуються значно рідше, зазвичай, коли спостерігається нестача тієї чи іншої продукції всередині країни, а також у фіскальних цілях; *транзитні* — застосовуються дуже рідко.

За способом установлення мита бувають: *адвалорні* — найбільш поширені, установлюються у відсотках від ціни товару (середній рівень ставок адвалорних мит відносно невисокий, близько 6 %); *специфічні* — установлюються в абсолютному вираженні від одиниці виміру; *комбіновані* (*мішані*) — установлюються двома зазначеними вище способами.

За економічним характером виділяються фіскальні та протекціоністські мита. *Фіскальні мита* забезпечують максимально можливий приплив доходів до державної скарбниці. Прикладом можуть бути імпортні мита на товари, що в даній країні не виробляються (тропічні фрукти в Європі). Вони не можуть зростати безмежно, тому що дохід держави в цьому випадку визначається як добуток тарифної ставки на обсяг торгівлі певним товаром, а обсяг залежить від еластичності попиту на нього. Тому завжди доводиться шукати оптимальну ставку мита. *Протекціоністські мита* встановлюються для захисту національної промисловості від більш конкурентоспроможної іноземної продукції. Вони зазвичай застосовуються на етапі індустріалізації або розвитку окремих галузей.

Розглянемо *нетарифні методи* протекціонізму. Нетарифні бар'єри поділяються на три групи.

1) Заходи, спрямовані на пряме обмеження імпорту з метою захисту визначених галузей національного виробництва: квоти

(контингенти), ліцензії, компенсаційні збори, імпортні депозити, експортні субсидії.

Під *квотами* (*контингентами*) розуміють обмеження у вартісному або фізичному вираженні, що запроваджуються на імпорт або експорт товару у визначений період. У випадку встановлення квоти, яка дорівнює нулю, має місце *ембарго,* тобто заборона на імпорт або експорт.

Під *експортними субсидіями* мають на увазі допомоги, переважно в грошовій формі, надані державою підприємствам для стимулювання експорту та підвищення конкурентоспроможності їхньої продукції на закордонних ринках шляхом надання їм можливості знижувати експортні ціни без скорочення прибутку.

2) Заходи адміністративного характеру, що безпосередньо не спрямовані на обмеження зовнішньої торгівлі, але приводять до аналогічного результату: митні формальності, технічні та санітарні стандарти й норми, вимоги до упаковки та маркування тощо.

Технічні бар'єри, тобто контроль за відповідністю імпортованих товарів національним стандартам, у тому числі якості та безпеки. Охорона здоров'я й навколишнього середовища не є бар'єром у міжнародній торгівлі, але опосередковано може на неї впливати, коли до імпортованих товарів застосовуються особливі технічні вимоги, що спричиняє додаткові витрати, пов'язані зі зміною технології й отриманням відповідного сертифіката якості.

3) Паратарифні заходи, до яких належать інші, крім мит, платежі, стягнуті під час увезення іноземних товарів: різні митні збори, внутрішні податки, спеціальні цільові збори. До додаткових платежів належать різні адміністративні, гербові, статистичні, прикордонні збори, що так само, як і мита, сприяють обмеженню імпорту.

Застосовуються фінансові заходи, що передбачають особливі правила здійснення валютних операцій для регулювання зовнішньої торгівлі. Держава може встановлювати валютні обмеження, тобто визначати спосіб використання валюти (примусовий продаж валюти державі тощо), а також зобов'язувати отримувати дозвіл на оплату у валюті. Вільній торгівлі суперечать демпінгові заходи. *Демпінгом* вважається ситуація, коли експортна ціна товару нижча за нормальну ціну на аналогічний товар, призначений для внутрішнього споживання в країні, що експортує, або в країні його походження.

Із політикою лібералізації пов'язане створення в 1947 р. міжнародного інституту — Генеральної угоди з тарифів і торгівлі

(ГАТТ). У 1995 р. утворилася нова багатостороння система міжнародної торгівлі й ГАТТ було замінено Світовою організацією торгівлі (СОТ). Її членами-засновниками стала 81 країна. СОТ, крім принципів ГАТТ, включає в себе Угоду про торгівлю послугами (ГАТС) й Угоду за торговельними аспектами інтелектуальної власності (ТРІПС), регулює міжнародний обмін послугами й інтелектуальною власністю та контролює захист інвестицій. 16 травня 2008 р. до складу цієї організації увійшла Україна.

Регулювання міжнародної торгівлі в межах СОТ здійснюється на базі основних правил і принципів, серед яких одним із найважливіших є *принцип недискримінації*. Він означає, що всі контрактні сторони — члени СОТ зобов'язані надавати одна одній однаково сприятливі умови. Принцип недискримінації поділяється на субпринцип режиму найбільшого сприяння та субпринцип національного режиму.

Режим *найбільшого сприяння* передбачає надання рівних переваг усім країнам у разі надання певної переваги одній країні. Таким чином, викликається мультиплікаційний ефект, що й сприяє подальшій лібералізації торгівлі.

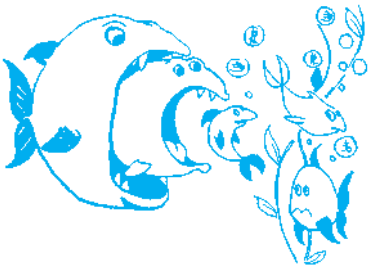

Національний режим забороняє дискримінацію іноземних товарів і послуг, наприклад, якщо держава надає субсидії вітчизняному суб'єкту послуг, тоді право на субсидії повинен також отримати іноземний суб'єкт.

Принцип взаємності, який зараз особливо стосується України, передбачає, що країна, яка вступає в СОТ, отримує певні переваги, але й бере на себе певні зобов'язання. У зв'язку з цим важливо також зазначити, що жодна країна «де-факто» не може відступити від попередньо взятих на себе зобов'язань у зв'язку з економічними наслідками для неї.

До складу Європейського Союзу входять 27 держав. У країнах — членах ЄС скасовуються національні кордони на шляхах переміщення громадян (у тому числі й робочої сили), капіталів, товарів, послуг. Із цією метою уніфікуються громадянський паспорт, система комунікації та транспорту, валюта, податки, система стандартів і митна система.

Для вступу в Європейський Союз країна-кандидат має відповідати Копенгагенським критеріям, прийнятим у червні 1993 р. Критерії вимагають, щоб у державі дотримувалися демократичні принципи, принципи свободи й поваги прав людини та принцип

правової держави. Також у країні має існувати конкурентоспроможна ринкова економіка й повинні визнаватися загальні правила і стандарти ЄС, зокрема прихильність до цілей політичного, економічного й валютного союзу.

Навчаємося разом

У країні Альфа функції вітчизняного попиту та пропозиції на комп'ютери задані рівняннями: $Q_d = 8 - P$; $Q_s = P - 1$, де P — ціна, тис. дол.; Q — обсяг виробництва, тис. одиниць. Закордонні фірми можуть поставляти на ринок країни Альфа необмежену кількість комп'ютерів за світовою ціною 2000 дол. Визначте: 1) внутрішню рівноважну ціну й рівноважний обсяг за умови закритої економіки; 2) внутрішнє споживання й внутрішнє виробництво в умовах відкритої економіки; 3) величину субсидії, яку уряд країни Альфа має надати вітчизняним виробникам, щоб витіснити імпорт.

Розв'язання. 1) За відсутності зовнішньої торгівлі рівноважна ціна й рівноважна кількість становлять: $Q_d = Q_s$; $8 - P = P - 1$; $2P = 9$; $P = 4{,}5$; $Q = 4{,}5 - 1 = 3{,}5$; $Q = 3{,}5$.

Таким чином, рівноважна ціна дорівнює 4500 дол., а рівноважна кількість — 3500 комп'ютерів.

2) Коли економіка країни Альфа стане відкритою, внутрішнє споживання комп'ютерів становитиме: $Q_d = 8 - P$; $P_w = 2$ тис. дол.; $Q_d = 8 - 2 = 6$ тис. комп'ютерів.

Виробництво комп'ютерів в країни Альфа зменшиться до 1000 одиниць: $Q_s = P - 1$; $P_w = 2$; $Q_s = 2 - 1 = 1$ тис. комп'ютерів.

Різниця між споживанням і виробництвом покривається імпортом.

Імпорт складе: $Q_{ub} - Q_s = 6 - 1 = 5$ тис. комп'ютерів.

3) Державне втручання в країні Альфа може витіснити імпорт, якщо: $Q_s = P - 1 = (P_w + Sub) - 1$, де P_w — світова ціна; Sub — субсидія.

Отже: $Q_d = Q_s$; $8 - 2 = 2 + Sub - 1$; $Sub = 5$ тис. дол.

Таким чином, величина субсидії складе 5 тис. дол. за один комп'ютер, а загальна сума субсидії: 5 тис. дол. · 6 тис. комп'ютерів = 30 млн дол.

Запитання та завдання

1. Визначте, чи правильне твердження: «Уряду країни-імпортера вигідніше вводити митні тарифи, ніж квоти». Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Які економічні бар'єри може встановити держава для захисту вітчизняних виробників від імпорту? Чи є ці заходи ефективними?
3. Обґрунтуйте необхідність застосування протекціоністських заходів у сучасній зовнішньоторговельній політиці України.
4. Як реалізується лібералізація торгівлі в діяльності СОТ?

§ 53. Міжнародна валютна система

Міжнародні валютні відносини — сукупність економічних відносин між країнами, юридичними та фізичними особами, міжнародними економічними, фінансово-кредитними організаціями з приводу функціонування й розвитку валюти.

Світова валютна система склалася ще в XIX ст. у вигляді *золотого стандарту*, за якого міжнародними грошима було золото. На Генуезькій конференції в 1922 р. було введено *золотодевізний стандарт*, який передбачав обмін провідних валют на золото за фіксованим співвідношенням.

У 1944 р. виникла *Бреттон-Вудська валютна система* (*золотодоларовий стандарт*). Основні положення цієї системи: світовими грошима вважалися золото й долар; скарбниця США зобов'язувалася обмінювати долари центральним банкам та урядовим установам інших країн за встановленим офіційним курсом 1934 р. (35 дол. за тройську унцію — 31,1 г золота); усі валюти стійко прив'язувалися до долара.

У 1976 р. в Кінгстоні (Ямайка) члени МВФ оголосили про перехід до якісно нової світової валютної системи, в основу якої було покладено такі основні принципи:

- ☑ перехід до «плаваючих» курсів та перетворення СДР (спеціальних прав запозичень) на світовий грошовий еталон (базу паритетів і курсів), на головний резервний актив та міжнародний засіб розрахунків і платежів. При визначенні величини СДР за допомогою кошика з чотирьох валют вирішальну роль відіграє американський долар — 40 %;
- ☑ юридичне закріплення процесу демонетизації золота, що означає перетворення золота на звичайний товар;
- ☑ посилення міждержавного валютного регулювання, у тому числі через МВФ, шляхом впливу на механізм «плаваючих» курсів.

Світова валютна система має таку функціональну структуру: визначення складу основних міжнародних платіжних засобів; установлення режиму валютних паритетів і валютних курсів; визначення умов конвертування (розміну) валют; вироблення механізму поповнення каналів міжнародного обігу достатньою кількістю платіжних коштів; уніфікація основних форм міжнародних

розрахунків; визначення статусу міждержавних інститутів, які регулюють валютні відносини; установлення режиму міжнародних валютних ринків і ринків золота.

Світова валютна система включає: валютний механізм — тобто правові норми та інститути, які ці норми виробляють і представляють (це й різні міжнародні угоди з валютних питань, Міжнародний валютний фонд, регіональні валютно-кредитні та національні валютно-кредитні заклади); а також систему міжнародних валютних відносин, тобто зв'язки, які виникають між різними суб'єктами МЕВ на валютних ринках із метою здійснення міжнародних розрахунків, кредитних і валютних операцій.

Під час проведення валютних операцій укладаються валютні угоди, що являють собою домовленості про обмін грошей однієї країни на гроші іншої. При цьому фігурують такі поняття, як валютний курс і валютний паритет.

Валютний курс — це ціна грошової одиниці однієї країни, виражена в грошовій одиниці іншої країни.

Валютний паритет — це співвідношення між валютами різних країн, що встановлюється законодавчо. Валютні паритети покладені в основу валютних курсів, які інколи відхиляються від паритетів. Якщо при золотому стандарті валютні паритети визначалися шляхом співвідношення кількості грошового металу, яким відповідали грошові одиниці, а за Бреттон-Вудською системою — ще й співвідношенням із доларом, то від 1978 р. валютні паритети встановлюються на базі спеціальних прав запозичень (СДР), які являють собою міжнародні резервні кошти, призначені для регулювання сальдо платіжних балансів, поповнення офіційних резервів і розрахунків із Міжнародним валютним фондом.

До важливих характеристик валюти належить здатність валюти обмінюватися на інші валюти, тобто конвертованість валюти. Валюти можуть бути вільно конвертованими, частково конвертованими та неконвертованими.

Вільно конвертовані валюти — це валюти, які вільно й необмежено обмінюються на інші валюти; це валюти країн, які повністю скасували валютні обмеження як для нерезидентів (іноземних фізичних і юридичних осіб), так і для резидентів (національних фізичних і юридичних осіб).

Частково конвертовані валюти — це валюти, які обмінюються тільки на деякі інші валюти; це валюти країн, які скасували валютні обмеження не за всіма валютними операціями або тільки для нерезидентів.

Неконвертовані валюти — це валюти, які функціонують тільки в межах однієї країни й не обмінюються на інші валюти;

це валюти країн, які повністю зберігають валютні обмеження за всіма валютними операціями як для резидентів, так і для нерезидентів.

У межах поняття конвертованості валют існує поняття резервної валюти.

Резервна валюта — це валюта, яка використовується для обслуговування міжнародних розрахунків під час зовнішньоторговельних операцій, іноземних інвестицій і визначення світових цін. Роль резервних валют виконують долар США, фунт стерлінгів, євро та японська єна.

Формою існування валютного курсу є валютний режим. *Фіксований режим* передбачає здійснення обміну однієї валюти на іншу на основі чітко визначеного валютного (раніше золотого) паритету. «Плаваючий» режим передбачає обмін однієї валюти на іншу залежно від попиту та пропозиції.

До ознак, що допомагають краще зрозуміти міжнародні валютні відносини, належить поняття валютної зони.

Валютна зона — це об'єднання численних і різних за рівнем економічного розвитку держав у єдине валютне угруповання, зумовлене тісними економічними, а інколи й політичними зв'язками у вигляді єдиного валютно-фінансового режиму та здебільшого однакової системи валютних обмежень.

Найбільшими валютними зонами у світі є стерлінгова зона, доларова зона та зона євро.

Євро є валютою, що базується на кошику національних валют країн — учасниць ЄС.

Курс євро до долара США та валют інших країн визнається на світових валютних ринках. Євро було введено в дію 1 січня 1999 р. У 2002 р. з'явилися банкноти євро. Країни Європейської валютної системи (ЄВС) висунули жорсткі вимоги щодо фінансово-економічних показників країн, які бажають користуватися євро: дефіцит державного бюджету не більше 3 % ВВП; сукупний державний борг не більше 60 % ВВП; річна інфляція не більше за середній рівень інфляції трьох країн ЄС із найнижчим рівнем інфляції; середнє номінальне значення довгострокових відсоткових ставок не більше 2 % їх середнього рівня в трьох країнах ЄС із найстабільнішими цінами (близько 9 %); межі коливань взаємних валютних курсів ±15 %.

Ще однією формою міжнародних грошей є СДР (спеціальні права запозичення). 29 вересня 1967 р. на щорічній Генеральній Асамблеї МВФ у Ріо-де-Жанейро було прийнято угоду щодо створення механізму спеціальних прав запозичення за умов констатації глобальної потреби в резервних інструментах.

СДР призначені для регулювання сальдо платіжних балансів, поповнення офіційних резервів, розрахунків із МВФ і вимірювання вартості національних валют. Наявність у країни ліміту СДР дає їй право на придбання в його межах в інших країн в обмін на СДР конвертованої валюти для подальшого її використання на цілі, передбачені угодою про СДР.

Утримувати та використовувати СДР можуть: країни — члени МВФ, які висловили бажання стати учасниками системи СДР; країни, що не є членами МВФ, за рішенням ради керівників МВФ; регіональні міжнародні банки; регіональні валютні та інші фонди; національні банки.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте еволюційний розвиток міжнародної валютної системи.
2. У чому полягає функціональна особливість міжнародних грошей: СДР та євро?
3. Який рівень конвертованості валют на сучасному валютному ринку України?
4. Визначте, чи правильне твердження: «І грошові знаки певної країни, і грошові знаки іноземних держав, які використовуються в міжнародних розрахунках, називаються валютою».

§ 54. Формування валютного курсу

Ми вже визначали валютний курс як ціну грошової одиниці однієї країни, що виражена в грошовій одиниці інших країн.

Розрахунки за міжнародними операціями між безпосередніми учасниками здійснюються через банки, які розглядають валютні операції як один зі способів отримання доходу. У зв'язку з цим при котируванні банки встановлюють два курси: *курс покупця* — курс, за яким банк купує валюту; *курс продавця* — курс, за яким банк продає валюту. Для покриття витрат з обслуговування операцій та отримання прибутку між цими курсами існує різниця, яка називається *маржею*. Банки використовують пряме й обернене котирування валют.

Пряме котирування — це вираження одиниці іноземної валюти в національній, тобто 1, або 10, або 100 одиниць іноземної валюти = *X* одиницям національної валюти. Наприклад, 100 дол. = 800 грн.

Обернене котирування — це вираження одиниці національної валюти в іноземній валюті, тобто 1, або 10, або 100 одиниць національної валюти = *X* одиницям іноземної валюти. Наприклад, 100 грн = 12,5 дол. (за умов попереднього прямого котирування).

При укладанні угод купівлі-продажу на валютному ринку використовуються такі види курсів:

- ☑ *крос-курс* — це співвідношення між двома валютами, яке встановлюється з їх курсу щодо курсу третьої валюти. Часто виникають ситуації, коли невигідно або неможливо здійснювати пряму купівлю певної іноземної валюти. Тоді використовують крос-курс;
- ☑ *спот-курс* — ціна одиниці іноземної валюти однієї країни, виражена в одиницях валюти іншої країни та встановлена на момент укладання угоди за умови обміну валютами банками-кореспондентами на другий робочий день від моменту укладення угоди;
- ☑ *форвард* (терміновий курс) — ціна, за якою дана валюта продається або купується за умови передачі її на певну дату в майбутньому. Таким чином, при укладанні такого роду угод сторони намагаються передбачити рівень обмінного курсу. Якщо на дату угоди курс відрізнятиметься від передбаченого в договорі, то одна зі сторін отримає додатковий прибуток від курсової різниці, а друга зазнає збитків.

Розрізняють також такі види операцій, як валютний арбітраж та складний арбітраж. *Валютний арбітраж* — одночасна купівля та продаж іноземної валюти на різних ринках. Прибуток виникає як різниця в курсах на валютних ринках. *Складний арбітраж* передбачає роботу з низкою валют на різних ринках.

Громадянин кожної країни здійснює всі розрахунки на внутрішньому ринку в національній валюті: в Україні — у гривнях, у Росії — у рублях; у США — у доларах. Проте міжнародні зв'язки (туристичні поїздки, навчання, стажування, спільні заходи, спортивні змагання, експортно-імпортні операції) вимагають здійснення угод на ринку іноземних валют. В Україні кожний громадянин або організація можуть здійснити обмін української гривні на валюту іншої країни в банку або пункті обміну. При системі гнучких («плаваючих») валютних курсів обмінний

курс установлюється в результаті вільних коливань попиту й пропозиції як рівноважна ціна валюти на валютному ринку.

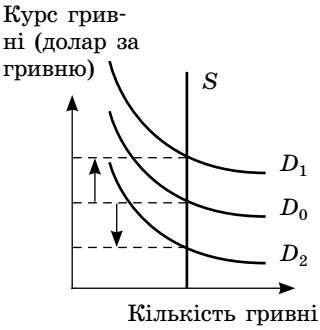

Мал. 22. Зміни курсу валют

За теорією попиту-пропозиції можна визначити, що збільшення попиту на гривню (положення D_1) приведе до підвищення курсу, а зниження попиту на національну валюту — до його зниження (мал. 22). При цьому на курс гривні впливатиме попит-пропозиція на іноземну валюту.

Припустимо, сім'я вирішила поїхати влітку на відпочинок до іншої країни. Члени сім'ї впродовж року збільшуватимуть попит на долари, щоб нагромадити їх. Якщо перевага багатьох українських сімей виявиться сталою, то попит на долар або євро збільшиться й курс цих валют підвищиться, а отже, курс гривні впаде.

На курс валют впливають рівень конкурентоспроможності національних товарів на зовнішніх ринках, темпи інфляції, відмінність відсоткових ставок у різних країнах, державна політика. Цікаво, що різні підприємці однієї країни по-різному зацікавлені в зміні курсу національної валюти: експортеру товару вигідне зниження курсу своєї національної валюти, імпортеру товару — підвищення цього курсу.

Припустимо, що український підприємець вирішив закупити товар за кордоном для продажу в Україні. Ціна одиниці товару — 10 євро. Якщо курс євро/грн становить: 100 євро = 1150 грн, то партія зі 100 одиниць товару потребує нагромадження 11 500 грн. Якщо курс гривні зменшиться, наприклад до 100 євро = 1000 грн, то на ту саму партію товарів підприємцю потрібно 10 000 грн. На 1500 грн він може закупити додатково імпортні товари (15 шт.).

Висновок: якщо національна валюта дешевшає, то імпортери зазнають збитків, і, навпаки, отримують вигоди, якщо національна валюта дорожчає.

У країні з високим темпом інфляції курс її валюти щодо валют країн із більш низькими темпами інфляції буде падати. Знецінення національної валюти стимулює зростання внутрішніх цін (P).

Навчаємося разом

Розрахуйте крос-курс *DEM* та *CHF* для умовних країн Альфа та Бета.

Розв'язання. Крос-курс — співвідношення між курсами двох валют щодо третьої. Крос-курс щодо валют, обсяг торгівлі в яких незначний, нерідко важко отримати в чистому вигляді, тому угоду здійснюють через долар США. Однією з особливостей крос-курсів є те, що курси між валютами можуть котируватися по-різному, залежно від того, який банк проводить котирування. Наводимо розрахунок крос-курсу для валют із прямими котируваннями до долара (тобто долар є базою котирування для обох валют: *DEM* та *CHF*). Застосовуючи правило дробів, спробуємо вивести формулу отримання співвідношення *DEM/CHF* шляхом використання прямих доларових курсів.

$$DEM\,/\,CHF = \frac{USD\,/\,CHF}{USD\,/\,DEM}$$

Якщо *USD/CHF* = 1,2810, а *USD/DEM* = 1,5350, то крос-курс *DEM/CHF* складе $\frac{1,2810}{1,5350} = 0,8345$. Таким чином, якщо долар США є базою котирування для обох валют, то для визначення їх крос-курсу слід розділити доларові курси цих валют.

Запитання та завдання

1. Зниження доходів українців або послаблення їхньої зацікавленості в іноземних товарах спричинять знецінення чи подорожчання гривні?
2. Якими будуть наслідки знецінення гривні для експорту й імпорту України?
3. Розрахуйте крос-курс російського рубля до євро через гривневу базу котирування.

ПРАКТИКУМ

Тестові завдання

1. Укажіть назву міжнародної валютної системи, із якою пов'язано створення Міжнародного валютного фонду.
   - **А** система «плаваючих» валютних курсів
   - **Б** система золотого стандарту
   - **В** система золотодоларового стандарту
   - **Г** система регульованих валютних курсів
2. Як визначається гнучкий («плаваючий») валютний курс національної грошової одиниці?
   - **А** кількістю золотого вмісту валют, установленого країнами
   - **Б** співвідношенням обсягів експорту та імпорту країни
   - **В** співвідношенням попиту й пропозиції на валютному ринку
   - **Г** співвідношенням попиту й пропозиції на ринку імпортних товарів

3. Обернене котирування української гривні має вигляд:
- **А** 1 грн = 0,15 дол. США
- **Б** 1 дол. США = 8 грн
- **В** 1 євро = 11,2 грн
- **Г** 1 євро = 0,8 дол. США

4. Як зміниться курс євро щодо гривні, якщо рівень інфляції в Україні перевищує рівень інфляції в Європі?
- **А** курс євро щодо гривні знизиться
- **Б** курс євро щодо гривні стабілізується
- **В** курси валют не залежать від інфляції
- **Г** курс євро щодо гривні зросте

5. Яка міжнародна організація випускає колективну міжнародну грошову одиницю СДР (спеціальні права запозичення)?
- **А** МБРР
- **Б** ЄБРР
- **В** МВФ
- **Г** МФК

6. Обсяг імпорту за умов, що внутрішні попит і пропозиція товару зазначені на графіку, а світова ціна в умовах вільної торгівлі встановилася на рівні 4 грн за літр, становить:

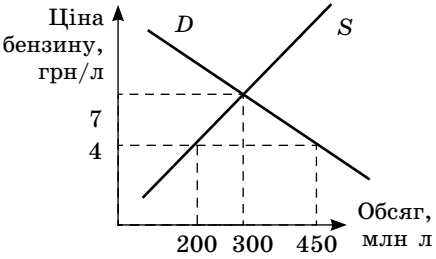

- **А** 100 млн літрів
- **Б** 150 млн літрів
- **В** 200 млн літрів
- **Г** 250 млн літрів

7. Якщо країна А за одну людино-годину здатна виробляти 120 велосипедів або 60 фотоапаратів, а країна В — 60 велосипедів або 36 фотоапаратів, то:
- **А** у виробництві велосипедів країна А має абсолютні переваги, країна В — порівняльні
- **Б** у виробництві фотоапаратів країна А має абсолютні переваги, країна В — порівняльні
- **В** у виробництві велосипедів країна А має абсолютні та порівняльні переваги
- **Г** у виробництві фотоапаратів країна В має абсолютні та порівняльні переваги

8. Як зміняться ціни в гривнях на імпортовані та експортовані товари, якщо курс долара до гривні зменшиться від 10 до 8,5 гривні за долар?
- **А** ціни імпорту зменшаться, експорту — зростуть
- **Б** ціни імпорту зростуть, експорту — знизяться
- **В** ціни й імпорту, й експорту знизяться
- **Г** ціни й імпорту, й експорту зростуть

9. Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

1 абсолютні переваги в міжнародній торгівлі	**А** заходи протекціоністської політики
2 порівняльні переваги в міжнародній торгівлі	**Б** можливості країни виробляти товари з меншими витратами ресурсів (із більшою ефективністю)
3 торговельні бар'єри	**В** законодавче встановлення обсягу імпорту або експорту
4 квота	**Г** штучне заниження ціни на товари на зовнішніх ринках
	Д можливості країни виробляти товари з меншою альтернативною вартістю

10. Установіть відповідність між визначеннями економічних понять та їх назвами.

1 дозвіл держави на ввезення чи вивезення певних товарів	**А** ввізне мито
2 продаж товарів за кордоном за цінами, меншими, ніж усередині країни	**Б** імпортна квота
3 установлення державою максимально допустимого обсягу іноземних товарів, які імпортуються в певний період	**В** ліцензії на продаж
4 податок, який сплачується власником імпортного товару при перетині кордону країни	**Г** демпінг
	Д паритет цін

Запитання та завдання

1. Попит на товар на внутрішньому ринку описано рівнянням: $Q_d = 100 - 2P$. Пропозиція вітчизняних фірм: $Q_s = -50 + 3P$. Визначте:
   1) який розмір імпорту в країну, якщо держава не вдається до мит і квот;
   2) як зміниться пропозиція вітчизняних виробників та імпортні поставки: при введенні мит у розмірі 6 грош. од. за 1 одиницю товару; при введенні митної квоти в розмірі 60 одиниць?
2. На захист чиїх інтересів спрямована антидемпінгова політика?
3. Під впливом яких чинників гнучкі курси валют можуть змінюватися?

Готуємося до економічного турніру

1. Визначте, чи правильне твердження: «Підвищення курсу національної валюти має депресивний вплив на економіку: призводить до скорочення внутрішніх обсягів виробництва й зайнятості».
2. Обґрунтуйте переваги та можливі негативні наслідки для України членства в СОТ.

ТЕМА 12. МІЖНАРОДНИЙ РУХ КАПІТАЛІВ. УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ

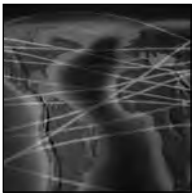

§ 55. Міжнародне підприємництво та форми міжнародного руху капіталу

У процесі посилення глобалізації господарського життя національні та інтернаціональні форми виробництва набувають широкого поєднання. На цій основі розвивається міжнародне (багатонаціональне) виробництво, яке поєднує в єдиному виробничому процесі різноманітні за своїм походженням ресурси і фактори. Найяскравіше це проявляється в діяльності ТНК, спільних підприємств, при реалізації міжнародних інвестиційних проектів, у межах вільних економічних зон тощо. У цілому на ці форми міжнародного виробництва тепер припадає від 30 до 50 % матеріального, фінансового й технологічного обігу світової економіки.

Синтез різних типів міжнародного виробництва дає можливість реалізувати три головні групи переваг: власності, розміщення виробництва та інтернаціоналізації. Додаткові переваги пов'язані зі спільним використанням активів і трансакційними діями.

Переваги власності та нематеріальних активів виражаються у виробничих інноваціях, виробничому менеджменті, організаційних і маркетингових системах, інноваційних потужностях, людському капіталі, фінансах, «ноу-хау» та ін. Переваги спільного управління на базі об'єднаної власності полягають в економії на масштабах, а також унаслідок спеціалізації, виняткового або пільгового доступу до джерел робочої сили, природних ресурсів, фінансової інформації, ринку продукції дешевих ресурсів «материнської» компанії.

Переваги інтернаціоналізації полягають насамперед у подоланні негативних чинників, пов'язаних із так званою неспро-

можністю ринку. Ідеться про скорочення витрат на дослідження й торгівлю, запровадження власності, пов'язаних зі зміною кон'юнктури та можливою ціновою дискримінацією на ринку; уникнення негативних дій уряду (квоти, тарифи, ціновий контроль, податки).

Переваги розміщення виробництва можуть реалізовуватися або в країні походження багатонаціональних корпорацій, або в країні, де вони розміщені, у тому числі шляхом створення філій, дочірніх компаній тощо. Тут виникають додаткові можливості ефективного просторового розподілу природних, техніко-економічних, інтелектуальних ресурсів. Мовні, етнокультурні, митні та інші розбіжності також використовуються з вигодою для підприємництва. Економія досягається також унаслідок централізації наукових і маркетингових досліджень.

Загалом на транснаціональні корпорації, де найповніше проявляється міжнародний характер виробництва, припадає понад 20 % світової продукції та близько 30 % світового промислового виробництва. Важлива роль у формуванні й диверсифікації міжнародного виробництва належить спільним підприємствам та вільним економічним зонам. *Спільні підприємства* створюються в таких формах: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, командитні товариства, холдинги тощо. Вони характеризуються трьома визначальними ознаками: спільним майном, спільним управлінням та спільним розподілом прибутку й ринків. Сфера діяльності спільних підприємств містить у собі передвиробничу стадію (науково-дослідні та проектно-конструкторські роботи, інформаційні послуги), процес виробництва товарів, збут і післяпродажне обслуговування, співробітництво в галузі фінансів, страхової справи, транспорту, туризму тощо. Різке зростання кількості спільних підприємств спостерігається останнім часом у країнах Східної Європи, Китаї. ТНК також здійснюють свою діяльність у формі спільних підприємств. Винятково сприятливі умови для розвитку міжнародного виробництва створюються у *вільних економічних зонах*. Розрізняють безмитні зони, або зони вільної торгівлі, експортні промислові зони, парки технологічного розвитку, зони страхових і банківських послуг, імпортно-промислові зони. За різними оцінками, у світовій економіці існує майже 3 тис. вільних економічних зон, які обслуговують понад 10 % світового товарообігу.

У розвинених країнах поширені переважно вільні митні й транзитні зони та порти, технополіси й технопарки. У практиці країн, що розвиваються, більшість вільних зон спрямована на експортне виробництво. Для країн із перехідною економікою характерним є використання різних видів комбінованих (комплексних) зон.

Найбільші масштаби в розбудові вільних економічних зон спостерігаються в Бразилії та Китаї. Створена в Амазонії вільна економічна зона «Манаус» займає майже чверть території Бразилії. Вона стала потужним полюсом зростання бразильської економіки. У Китаї через вільні економічні зони реалізується 2/3 зовнішньоторговельного обороту.

Важливим різновидом інтернаціонального виробництва є **міжнародна інвестиційна діяльність.** Розрізняють дві головні форми міжнародних інвестицій — портфельні та прямі.

Портфельні інвестиції — це суто фінансові активи у вигляді облігацій та акцій, які деномінуються в національну валюту. Переважного розвитку ця форма міжнародних економічних відносин набула ще до Першої світової війни. Головним інвестором виступала Англія, яка була зацікавлена в отриманні в такий спосіб додаткових природних ресурсів із менш розвинених держав та колоній. Купуючи акції й облігації, інвестор претендував тільки на чистий дохід фірми. Портфельні, або фінансові, інвестиції здійснювалися насамперед за допомогою банків чи інвестиційних фондів. Після Першої світової війни портфельні інвестиції занепали й відновилися лише в 60-х рр. XX ст. Більш поширені в наш час *прямі інвестиції,* які є реальними капіталовкладеннями в підприємства, землю або ж здійснюються за допомогою експортних інвестиційних товарів або передачі технологій, досвіду управління, коли інвестор зберігає контроль над інвестованим капіталом. Прямі інвестиції використовуються, як правило, при створенні нових фірм (спільних підприємств) або ж для встановлення контролю над діючою фірмою шляхом купівлі контрольного пакета акцій. У міжнародній практиці прямі інвестиції використовуються транснаціональними корпораціями у виробництві готових промислових виробів, видобутку сировини, розширенні сфери послуг. Вони є важливим каналом міжнародного переміщення приватного капіталу.

Серед найбільших експортерів капіталу — Японія, США, Франція, Німеччина, Велика Британія. Із загального обсягу експорту прямих зарубіжних інвестицій понад 95 % припадає на економічно розвинені країни. Географічно майже 80 % прямих зарубіжних інвестицій переміщується між найбільш розвиненими

країнами, решта спрямовується до країн, що розвиваються, та країн із перехідною економікою.

Однією з форм руху позичкового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин є *міжнародний кредит*. Рух цієї форми капіталу пов'язаний із наданням суб'єктам світового ринку валютних та кредитних ресурсів на умовах повернення, визначення строків, на які кредити надані, та виплати відповідної винагороди за позичку у формі відсотка.

На основі міжнародного кредиту сформувалися місткі міжнародні ринки позичкових ресурсів. Крім великих національних, міжнародних за своїм характером (наприклад нью-йоркський, лондонський тощо), виникли й досягли на сучасному етапі колосальних розмірів світовий ринок капіталів, ринок євровалют та єврокапіталів. Ключову роль на цьому ринку як суб'єкти міжнародних кредитних відносин відіграють міжнародні банківські консорціуми.

Операції на світовому ринку капіталів за своїм характером поділяють на *комерційні* — ті, що пов'язані із зовнішньою торгівлею, та *фінансові* (вивіз капіталу, сплата заборгованості тощо).

У розвитку світового господарства міжнародний кредит відіграє важливу роль, сприяючи розвитку продуктивних сил та розширенню масштабів торгівлі. Водночас він може призводити й до негативних наслідків, викликаючи диспропорції в економіці країн-кредиторів. Надмірне залучення міжнародних кредитів та їх неефективне використання підриває платоспроможність позичальників унаслідок сплати величезних відсотків за кредит. Зовнішня заборгованість для багатьох країн стала причиною призупинення їх економічного зростання.

Різноманітність форм та видів міжнародного кредиту в найбільш загальних рисах можна класифікувати за кількома головними ознаками, які характеризують окремі сторони кредитних відносин.

Так, існують такі форми міжнародного кредиту:

- ***За цільовим призначенням:*** кредити надаються на конкретні цілі, обумовлені в кредитній угоді (*комерційні* — надаються для закупівлі певних видів товарів і послуг; *інвестиційні* — для будівництва конкретних об'єктів, сплати заборгованості, придбання цінних паперів; *проміжні* — для мішаних форм вивезення капіталів, товарів і послуг, наприклад у вигляді виконання підрядних робіт (інжиніринг); *фінансові кредити* не мають цільового призначення й можуть використовуватися позичальниками на будь-які цілі.

- ***За загальними джерелами:*** *внутрішні кредити* — це кредити, що надаються національними суб'єктами для здійснення зовнішньоекономічної діяльності іншим національним суб'єктам; *іноземні* (*зовнішні*) *кредити* — це кредити, що надаються іноземними кредиторами національним позичальникам для здійснення зовнішньоекономічних операцій; *мішані кредити* — це кредити як внутрішнього, так і зовнішнього походження.
- ***За формою кредитування:*** *товарні кредити* — міжнародні кредити, що надаються експортерами своїм покупцям у товарній формі з умовою майбутнього покриття платежем у грошовій чи іншій товарній формі; *валютні (грошові) кредити* — кредити, надані в грошовій формі: у національній або іноземній валюті.
- ***За формою забезпечення:*** *забезпечені кредити* — кредити, забезпечені нерухомістю, товарами, документами, цінними паперами, золотом та іншими цінностями як заставою. Застава є засобом забезпечення зобов'язань за кредитною угодою, тому кредитор має право в разі невиконання боржником зобов'язань отримати компенсацію, розмір якої дорівнює вартості застави; *бланкові кредити* — кредити, надані під зобов'язання боржника вчасно сплатити борг, документом при цьому виступає соло-вексель з одним підписом позичальника. Різновидами бланкових кредитів є контокорент та овердрафт. *Контокорент* — одна з найстаріших форм банківських операцій, згідно з якою передбачається відстрочка платежу з метою збереження в клієнтів певних коштів, які вони повинні сплачувати для розв'язання інших проблем, що дає змогу прискорити обіг їх коштів, розширити операції. При наданні *овердрафту* банк здійснює списання коштів із рахунку клієнта в розмірах, більших, ніж залишки на його рахунку, відкриваючи таким чином кредит. Принципова різниця між контокорентом та овердрафтом полягає в тому, що угода про овердрафт кожного разу укладається знову й означає тільки одну домовленість про надання кредиту, тоді як за контокорентом передбачається автоматичне продовження кредитування.
- ***За строками***: *надстрокові* — добові, тижневі, до трьох місяців; *короткострокові* — до одного року; *середньострокові* — від одного до п'яти років; *довгострокові* — понад п'ять-сім років.
- ***За валютою позики:*** у валюті країни-позичальника; у валюті країни-кредитора; у валюті третьої країни; у міжнародній грошовій одиниці (СДР, євро).

☑ ***За кредиторами:*** *приватні кредити* — надаються приватними особами; *фірмові* (*комерційні*) *кредити* — кредити, що надаються фірмами; *банківські кредити* — кредити, які надаються банками, іноді посередниками (брокерами); *урядові* (*державні*) *кредити* — кредити, надані урядовими установами від імені держави; кредити міжнародних фінансово-кредитних організацій; *мішані кредити* — кредити, у яких беруть участь приватні підприємства й держава, державні та міжнародні установи.

Запитання та завдання

1. Розкрийте суть переваг міжнародного виробництва.
2. За якими критеріями виділяють такі форми міжнародних кредитів: фінансовий, іноземний, бланковий, довгостроковий, комерційний?
3. Спрогнозуйте можливі позитивні та негативні наслідки міжнародного кредитування для України як країни-позичальника.

§ 56. Діяльність міжнародних організацій в забезпеченні міжнародного руху капіталів

Розвиток економічного співробітництва, валютних та фінансових відносин між державами зумовив появу міжнародних фінансово-кредитних організацій, які регулюють ці відносини і сприяють стабілізації світової економіки. Міжнародні фінансово-кредитні організації створені на основі міжнародних угод. Провідне місце серед них належить Міжнародному валютному фонду, Світовому банку, Європейському банку реконструкції та розвитку та ін.

Міжнародний валютний фонд — наднаціональна валютно-кредитна установа, яка почала працювати в 1947 р.; його штаб-квартира розміщена у Вашингтоні.

МВФ здійснює систему заходів, спрямованих на регулювання валютних курсів, сприяння конвертованості валют, надання кредитів країнам — членам Фонду для покриття тимчасового дефіциту їх платіжних балансів, ліквідацію валютних обмежень, на організацію консультативної допомоги з фінансових та валютних питань. МВФ — організація акціонерного типу. Головним акціонером МВФ є США, великими акціонерами — Німеччина, Японія, Франція, Велика Британія, Саудівська Аравія, Італія, Кана-

да, Нідерланди, Китай. Україна була прийнята до МВФ у вересні 1992 р. та стала 167-м членом цієї міжнародної організації.

Однією з форм міждержавного кредитного регулювання є створення спеціальних фондів запозичення ресурсів. Роль МВФ полягає в посередництві між країнами, які потребують коштів, і країнами-кредиторами та встановленні контролю над валютно-фінансовою політикою держави-позичальника.

Слід зауважити, що МВФ пов'язує надання кредитів країнам-членам з умовами проведення ними відповідних змін в економічній політиці. При цьому кредитні операції здійснюються тільки з офіційними органами країн — членів МВФ: національними банками, казначействами, валютними стабілізаційними фондами. Відмова країни виконувати умови МВФ практично закриває їй доступ до світового ринку капіталів. Водночас невелика позичка Фонду надає країні можливість отримати більший кредит у банках.

До складу Світового банку входять лише дві інституції — Міжнародний банк реконструкції та розвитку та Міжнародна асоціація розвитку. Також існує об'єднання Група Світового банку, до якої крім двох названих входять ще три інституції: Міжнародна фінансова корпорація, Багатостороннє агенство гарантування інвестицій та Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів (МЦУІС).

Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) — це найбільша у світі фінансово-кредитна організація, яка надає довгострокові кредити (15—20 років) на державні програми урядам і центральним банкам країн (100 країн).

Міжнародна асоціація розвитку (*МАР*) — це міжнародна міжурядова організація, створена в 1960 р. для сприяння економічному розвитку найменш розвинених країн із річним доходом на одну особу не вище 790 дол. США. Таким країнам МАР надає пільгові кредити на 50 років, стягуючи тільки комісійні в розмірі 0,75 % річних.

Міжнародна фінансова корпорація (*МФК*) створена в 1956 р. для стимулювання приватного підприємства головним чином у країнах — членах МФК, що розвиваються. МФК сприяє спільним інвестиціям місцевого та іноземного капіталів і вкладає кошти тільки в прибуткові підприємства приватного сектору.

Багатостороннє агентство гарантування інвестицій (*БАГІ*) — це спеціалізована установа, створена в 1988 р., метою якої є заохочення надходження інвестицій у країни, що розвиваються, шляхом їхнього страхування від некомерційних ризиків. Некомерційними ризиками вважаються: невиконання контракту внаслідок урядового рішення; революції, перевороти та подальші

зміни в соціально-політичному становищі; воєнні дії; скасування конвертованості національної валюти й пов'язані з цим перепони під час переказу прибутків до країни-інвестора; експропріація майна інвестора.

Усім своїм клієнтам Світовий банк указує на необхідність вжити таких заходів:

- ☑ інвестування в розвиток людських ресурсів, зокрема шляхом удосконалення систем охорони здоров'я й освіти;
- ☑ концентрація зусиль на соціальному розвитку, чинниках зниження рівня бідності;
- ☑ зміцнення здатності урядів надавати якісні послуги, забезпечення ефективності й прозорості їхньої діяльності;
- ☑ охорона навколишнього середовища;
- ☑ підтримка й стимулювання розвитку приватного підприємництва;
- ☑ підтримка реформ, спрямованих на макроекономічну стабілізацію, що забезпечує умови для інвестицій і довгострокового планування.

Важливе місце серед валютно-позичкових і фінансових інститутів посідають регіональні банки розвитку: Міжамериканський, Африканський, Азіатський, Європейський банк реконструкції та розвитку.

До регіональних валютно-позичкових організацій ЄС належать: Європейський інвестиційний банк (ЄІБ); Європейський фонд валютного співробітництва (ЄФВС) та ін.

До Світового банку Україна вступила в 1992 р. (водночас зі вступом до МВФ); вона є членом усіх його структур — МБРР, МФК, МАР і БАГІ. Серед міжнародних кредитно-фінансових організацій Міжнародний банк реконструкції та розвитку є другим, після МВФ, кредитором України; його частка становить 32,8 % усіх позичок. При цьому спостерігається тенденція зростання частки кредитів МБРР за рахунок зменшення частки МВФ.

Кошти, що надходять від Світового банку, на відміну від коштів МВФ, використовуються більш різноманітно. Вони спрямовані не тільки на сплату дефіциту бюджету й платіжного балансу, але й на реалізацію довгострокових інвестиційних проектів, підтримку українських підприємств, страхування імпорту.

Позики Світового банку для України вигідніші, ніж позики з інших джерел, оскільки умови надання ним кредиту є більш сприятливими. За класифікацією Світового банку Україна належить до III категорії країн (рівень доходів нижче за середній), тому термін сплати кредитів триває до 20 років із пільговим пе-

ріодом п'ять років. Відсотки за кредит сплачуються за «плаваючою» ставкою та становлять близько 6,5 % річних.

За рахунок Світового банку в Україні реалізується 16 проектів. Позики Світового банку надаються в кілька траншів; кожний наступний — при виконанні певних умов. Представником позичальника є Міністерство фінансів України.

Навчаємося разом

Визначте, чи правильне твердження: «Сільськогосподарський комплекс із переробки соняшнику в країні — члені Світового банку може отримати позику Міжнародного банку реконструкції та розвитку терміном на 15 років, оскільки пріоритетний напрямок кредитування цього банку — це сільськогосподарські проекти».

Відповідь. Твердження є неправильним. Тут правильно зазначено пріоритетний напрямок кредитування МБРР, який є інституцією Світового банку. Він дійсно надає довгострокові кредити, але на державні програми урядам і центральним банкам країн. Суб'єктами кредитних операцій МВФ та Світового банку можуть бути тільки національні банки, казначейства, валютні стабілізаційні фонди країн — членів цих міжнародних структур.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте специфіку діяльності таких міжнародних організацій, як МВФ, МАР, БАГІ.
2. Які види кредитів може одержувати Україна як член Світового банку?

§ 57. Платіжний баланс країни

Більшість країн світу беруть активну участь у міжнародному поділі праці. Економічні зв'язки країн здійснюються в різноманітних формах: експорт та імпорт товарів і послуг, позики коштів в іноземців і надання їм позик, створення підприємств за кордоном, поїздки громадян одних країн до інших тощо.

Для характеристики сфери зовнішньоекономічних відносин використовують різні показники. Офіційним показником, у якому

відображаються всі форми зовнішньоекономічних зв'язків країни, є її платіжний баланс. Аналіз платіжного балансу дає можливість робити висновки щодо стану зовнішньоекономічних зв'язків, тобто про те, наскільки ефективно країна може управляти своєю зовнішньоекономічною діяльністю.

Платіжний баланс — це систематизований запис усіх економічних угод між резидентами країни (домашніми господарствами, фірмами й урядом) та зовнішнім світом протягом певного періоду часу (зазвичай року).

Макроекономічне призначення платіжного балансу полягає в тому, щоб у лаконічній формі показати стан міжнародних економічних відносин країни з її закордонними партнерами як індикатора вибору кредитно-грошової, валютної, податково-бюджетної, зовнішньоторговельної політики й управління державною заборгованістю. Платіжний баланс складається в національній або іноземній валюті, наприклад у доларах США.

Будь-яка угода має дві сторони, і тому в платіжному балансі реалізується принцип подвійного запису. Суть цього принципу полягає в тому, що кожна операція має два записи. Один із них реєструється як кре́дит зі знаком «+», а другий — як де́бет зі знаком «−».

Кредит — це відплив вартостей, за яким має відбутися їх компенсація, тобто приплив до певної країни. Тут відображається потік цінностей із країни, за які її резиденти згодом отримують платежі в іноземній валюті.

Дебет — це приплив вартостей до певної країни, за які її резиденти повинні згодом платити, можливо, готівкою, тобто витрачати іноземну валюту.

За визначенням загальна сума дебету має дорівнювати загальній сумі кредиту платіжного балансу. Тому сальдо платіжного балансу дорівнює нулю.

Припустимо, що вітчизняне підприємство експортувало товарів на суму 20 млн дол. У цьому випадку в розділі платіжного балансу «Кредит» буде записаний експорт у розмірі 20 млн дол., а в розділі «Дебет» — збільшення іноземної валюти на ту саму суму.

Усі угоди між певною країною й зовнішнім світом містять поточні операції й операції з капіталом. Відповідно платіжний баланс містить три елементи: 1) Рахунок поточних операцій. 2) Рахунок руху капіталу. 3) Зміна офіційних резервів.

Стандартна структура платіжного балансу має такий вигляд:

Табл. 11. Структура платіжного балансу

I. Рахунок поточних операцій	
1. Експорт товарів	2. Імпорт товарів
Сальдо балансу зовнішньої торгівлі (торговельний баланс)	
3. Експорт послуг (доходи від туризму, транспортних послуг, послуг зв'язку тощо, крім кредитних послуг)	4. Імпорт послуг (платежі за туризм за кордоном, послуги зв'язку тощо, крім кредитних послуг)
5. Чисті доходи від інвестицій (чисті доходи від кредитних послуг)	
6. Чисті трансферти	
Сальдо балансу за поточними операціями	
II. Рахунок руху капіталу	
7. Приплив капіталу	8. Відплив капіталу
Сальдо балансу руху капіталу	
Сальдо балансу за поточними операціями та балансу руху капіталу	
III. Зміна офіційних резервів	

Рахунок поточних операцій містить у собі експорт товарів і послуг (зі знаком «+»), імпорт товарів і послуг (зі знаком «–»), чисті доходи від інвестицій і чисті трансферти.

Товарний експорт (і всі експортоподібні операції) ураховуються зі знаком «+» і виступають як кредит, оскільки створюють запаси іноземної валюти в національних банках.

Імпорт товарів (і всі імпортоподібні операції) ураховуються у графі «Дебет» зі знаком «–», оскільки вони скорочують запаси іноземної валюти в країні.

Сальдо торговельного балансу — це різниця між експортом та імпортом:

$$X_n = X - M,$$

де X_n — чистий експорт; X — експорт; M — імпорт, або:

$$X_n = Y - (C + I + G),$$

де Y — ВВП; $(C + I + G)$ — частина ВВП, реалізована вітчизняним домашнім господарствам, фірмам та уряду певної країни.

Додатне сальдо торговельного балансу існує тоді, коли вартість експорту (сума надходжень) більша за вартість імпорту (сума витрат), якщо навпаки — сальдо буде від'ємним.

Чисті доходи від інвестицій (чисті факторні доходи з-за кордону) — це доходи від кредитних послуг, оскільки вони пов'язані з експортом послуг, а також вкладеного за кордоном національного грошового капіталу.

Якщо національний капітал, вкладений за кордоном, дає більший обсяг відсотків і дивідендів, ніж іноземний капітал, інвестований у цій країні, то чисті доходи від інвестицій будуть додатними; у протилежному випадку — від'ємними.

Чисті трансферти включають перекази приватних і державних коштів до інших країн (пенсії, подарунки, грошові перекази за кордон, безоплатна допомога іноземним державам).

У платіжному балансі країн також ураховуються зовнішньоекономічні операції, які не супроводжуються зустрічним потоком цінностей, а є просто односторонньою передачею товарів, списанням боргів тощо. Такі операції називають *односторонніми трансфертами*.

Коли в країні виникає дефіцит балансу за поточними операціями, то це означає, що її витрати з оплати імпорту перевищують доходи, отримані від експорту.

Цей дефіцит фінансується за допомогою закордонних позик шляхом продажу активів іноземцям, що відображається в рахунку руху капіталів. Ці угоди ведуть до скорочення чистих закордонних активів.

Чисті закордонні активи — це різниця між обсягом закордонних активів, якими володіють вітчизняні резиденти, і обсягом національних активів, якими володіють іноземці.

У рахунку руху капіталу відображаються всі міжнародні угоди з активами: доходи від продажу акцій, облігацій, нерухомості тощо іноземцям і витрати, що виникають у результаті купівлі цих активів за кордоном.

Продаж іноземних активів збільшує запаси іноземної валюти, а купівля — зменшує. Тому баланс руху капіталу показує чисті надходження іноземної валюти від усіх угод з активами.

Дефіцит платіжного балансу може бути профінансований за рахунок скорочення офіційних резервів центрального банку.

Офіційні валютні резерви включають золото, іноземну валюту, кредитну частку країни в МВФ тощо. Оскільки в цьому випадку пропозиція іноземної валюти на внутрішньому ринку збільшується, то ця операція є експортоподібною й ураховується в кредиті зі знаком «+» (хоча запаси іноземної валюти в центральному

банку знижуються). При цьому пропозиція національної валюти на внутрішньому ринку відносно зменшується, а її обмінний курс відносно підвищується, що є механізмом стримуючої політики.

Активне сальдо платіжного балансу супроводжується зростанням офіційних валютних резервів у центральному банку.

Це відображається в дебеті зі знаком «−», оскільки така операція зменшує пропозицію іноземної валюти на внутрішньому ринку.

Навчаємося разом

Платіжний баланс країни Альфа за поточний період характеризується такими даними (млрд дол.): експорт товарів — 40; імпорт товарів — 30; експорт послуг — 15; імпорт послуг — 10; чистий дохід від інвестицій — −5; чисті грошові перекази — 10; приплив капіталу — 10; відплив капіталу — −40; офіційні резерви — +10. Визначте: 1) торговельний баланс країни; 2) баланс товарів і послуг; 3) баланс поточного рахунку; 4) баланс рахунку капіталу; 5) дефіцит або надлишок платіжного балансу країни Альфи.

Розв'язання. 1) Торговельний баланс = Експорт товарів − Імпорт товарів; 40 − 30 = 10.

2) Баланс товарів і послуг = Експорт товарів і послуг − Імпорт товарів і послуг; (40 + 15) − (30 + 10) = 15.

3) Баланс поточного рахунку = Кредит на суму 65 (Експорт товарів + Експорт послуг + Чисті грошові перекази: 40 + 15 + 10) − Дебет на суму 45 (Імпорт товарів + Імпорт послуг + Чистий дохід від інвестицій: 30 + 10 + 5) = 20 (надлишок).

4) Баланс рахунку капіталу = Приплив капіталу − Відплив капіталу; 10 − 40 = −30 (дефіцит).

5) Платіжний баланс має дефіцит у розмірі 10 (дорівнює зменшенню офіційних резервів на 10).

Запитання та завдання

Економіка країни характеризується такими даними (у млрд євро): експорт товарів — 19 650; імпорт товарів — 21 758; громадяни країни отримують дохід від іноземних інвестицій у вигляді відсоткових виплат із-за кордону — 3621; країна виплачує закордонним інвесторам дохід у вигляді відсотків — 1394; витрати громадян цієї країни від туризму — 1919; доходи країни від туризму — 1750; однобічні трансферти країни — 2388; відплив капіталу з країни — 4174; приплив капіталу до країни — 6612. Визначте: 1) сальдо поточного рахунку; 2) сальдо рахунку руху капіталу; 3) сальдо платіжного балансу країни; 4) зміну величини офіційних валютних резервів країни.

ПРАКТИКУМ

Тестові завдання

1. Україна стала членом МВФ:
   А у 1947 р.
   Б у 1992 р.
   В у 1998 р.
   Г у 2007 р.

2. Міжнародна фінансова організація, яка запровадила єдину європейську валюту євро,— це:
   А Міжнародний валютний фонд
   Б Європейський центральний банк
   В Європейський банк реконструкції та розвитку
   Г Європейський інвестиційний банк

3. Міжнародне підприємництво існує в таких формах:
   А митні та торговельні союзи між країнами
   Б міжнародні фінансово-валютні організації
   В ООН та СОТ
   Г спільні підприємства та вільні економічні зони

4. Активне сальдо платіжного балансу приведе до таких наслідків:
   А курс національної валюти знизиться
   Б офіційні валютні резерви зменшаться
   В офіційні валютні резерви збільшаться
   Г офіційні валютні резерви не зміняться

5. Який із перелічених видів міжнародного руху капіталу вважається прямими іноземними інвестиціями?
   А канадський інвестиційний фонд купує казначейські векселі Міністерства фінансів США на суму 50 млн дол.
   Б французький банк купує акції шведської компанії на суму 10 млн дол. Загальна вартість випуску акцій цієї компанії становить 250 млн дол.
   В японська та китайська компанії створюють у Шанхаї спільну консалтингову фірму з рівними паями в статутному фонді
   Г МБРР надає Україні позику на структурну перебудову вугільної промисловості в розмірі 50 млн дол.

6. Якщо сальдо торговельного балансу від'ємне та становить 24,1 тис. грош. од., а надходження від експорту — 216,9 тис. грош. од., то виплати за імпорт становлять:
   А 192,8 тис. грош. од.
   Б 216,9 тис. грош. од.
   В 241,0 тис. грош. од.
   Г недостатньо даних

7. Складова платіжного балансу країни — рахунок поточних операцій — НЕ включає:
   А товарний експорт
   Б чисті доходи від інвестицій
   В зміни в активах країни за кордоном
   Г транспортні послуги іноземним країнам

8. Країна має додатне сальдо платіжного балансу за рік, що становить 10 % від надходжень валюти за міжнародними операціями, а виплати за міжнародними операціями — 180 млн грош. од. Сальдо платіжного балансу дорівнюватиме:

А 18 млн грош. од. **Б** 20 млн грош. од.
В 40 млн грош. од. **Г** 200 млн грош. од.

9. Установіть відповідність між грошовими потоками та статтями платіжного балансу, на яких вони позначатимуться.

1	доходи від продажу акцій, облігацій, нерухомості іноземцям	**А**	експорт послуг
2	переказ пенсії, подарунків, грошові перекази за кордон	**Б**	експорт товарів
3	платежі за туризм за кордоном	**В**	імпорт послуг
4	доходи національної авіакомпанії від міжнародних перевезень	**Г**	чисті трансферти
		Д	приплив капіталу

10. Установіть відповідність між назвами міжнародних фінансових організацій та напрямками їхньої діяльності.

1	МВФ	**А**	надає кредити на 50 років на розвиток соціальної інфраструктури найменш розвинених країн
2	МБРР	**Б**	надає позики на 15—20 років приватним підприємствам і купує їхні цінні папери
3	МАР	**В**	надає кредити для покриття тимчасового дефіциту платіжних балансів
4	БАГІ	**Г**	надає довгострокові позики для розвитку інфраструктури, здійснення сільськогосподарських проектів та розвитку промисловості
		Д	стимулює приватні іноземні інвестиції шляхом їхнього страхування

Запитання та завдання

1. Яка з форм міжнародних інвестицій (портфельні чи прямі) має менші ризики?
2. Охарактеризуйте основні типи міжнародного виробництва.
3. За допомогою графічної моделі попиту-пропозиції покажіть зміни ринкової рівноваги на ринках: 1) національної валюти; 2) виробництва машинобудівної галузі; 3) трудових ресурсів — інженерів та технологів для країни, у якій значно зросли європейські прямі інвестиції в галузі важкої промисловості.
4. Визначте, чи правильне твердження: «Європейський центральний банк у 1969 р. впровадив міжнародні гроші, що дістали назву “спеціальні права запозичення”». Обґрунтуйте свою відповідь.

Готуємося до економічного турніру

Поясніть, яким чином скорочення дефіциту державного бюджету може сприяти зменшенню дефіциту платіжного балансу країни.

СЛОВНИК

Безробітні — громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів та обов'язково зареєстровані в Державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні розпочати її.

Безробіття — тимчасова незайнятість економічно активного населення.

Бізнес-план — документ, який складається для ефективного управління та планування бізнесу.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — це сукупна ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, створених на території країни за певний період (зазвичай за рік).

Валовий національний продукт (ВНП) — ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, створених протягом року національним капіталом і працею, що функціонує як на території даної країни, так і поза її межами.

Виробнича функція визначає максимально можливий обсяг випуску (Q), який може забезпечувати фірма за різних комбінацій уведених до виробничого процесу ресурсів.

Виробнича функція Кобба—Дугласа має вигляд: $Q = A \cdot L^i \cdot K^i$, де A — коефіцієнт пропорційності (масштабності), який залежить від L та K; i — коефіцієнти еластичності, які показують вплив 1%-ї зміни відповідного ресурсу капіталу та праці на загальний обсяг виробництва.

Виробниче підприємництво — процес господарювання з виробництва продукції, виконання робіт та надання послуг при кругообігу ресурсів.

Гранична норма технологічного заміщення ($MRTS$) — величина, на яку можна зменшити обсяг одного ресурсу за рахунок використання додаткової одиниці іншого, щоб не змінити обсягу випуску продукції.

Гранична схильність до заощадження (MPS) — частина кожної додаткової одиниці доходу, яка спрямована на збільшення заощадження.

Гранична схильність до споживання (MPS) — частка приросту доходу, яка спрямовується на збільшення споживання.

Граничний дохід (MR — *Marginal Revenue*) — додатковий дохід, який був отриманий від продажу додаткової одиниці продукції $\left(MR = \frac{\Delta TR}{\Delta Q} = \frac{(TR_1 - TR_0)}{(Q_1 - Q_0)} \right)$.

Граничний продукт (*MP — Marginal Product*) — додатковий продукт, отриманий у результаті приросту одного з ресурсів на одну додаткову одиницю, при цьому розміри інших факторів (та витрати на їх придбання) залишаються незмінними, тобто: $MP = \frac{\Delta Q}{\Delta F}$ або $MP = \frac{\Delta TP}{\Delta F}$, де ΔTP показує зміну загального обсягу продукту, а ΔF — зміну змінного ресурсу.

Граничні витрати (*MC — Marginal Costs*) — додаткові витрати підприємства, пов'язані з випуском додаткової одиниці продукції. Граничні витрати визначають, у яку суму обходиться підприємству зростання обсягу виробництва на одну одиницю $\left(MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q} \right)$.

Грошова база складається з готівки, що перебуває в обігу поза банківською системою (гроші в населення), а також із резервів комерційних банків (резерви на рахунках у центральному банку й готівка в касах банків).

Грошова маса — запас грошей, який економічні суб'єкти мають у своєму розпорядженні й можуть у будь-який момент спрямувати в обіг за сприятливих умов.

Грошова пропозиція — готівкові й безготівкові гроші, що формують грошову масу.

Грошовий (банківський, або депозитний) мультиплікатор — коефіцієнт, який показує, у скільки разів зміниться грошова маса внаслідок зміни грошової бази на одиницю: $m = \frac{1}{rr}$, де rr — норма обов'язкового резервування, виражена в частках.

Грошово-кредитна, або монетарна, політика — комплекс взаємопов'язаних, скоординованих на досягнення заздалегідь визначених суспільних цілей, заходів щодо регулювання грошового обігу, які здійснює держава через центральний банк.

Державне регулювання економіки — форма управління економікою, що являє собою вплив державних органів на економічні процеси, система заходів законодавчого, виконавчого й контролюючого характеру, здійснюваних державними установами і громадськими організаціями з метою стабілізації і пристосування існуючої соціально-економічної системи до умов, що змінюються.

Дефлятор ВВП, або індекс цін — відношення номінального ВВП до реального ВВП.

Додана вартість — різниця між вартістю виготовлених товарів і послуг та вартістю сировини й матеріалів, придбаних у постачальників, тобто різниця між вартістю створеного блага й вартістю проміжного блага.

Досконала конкуренція (чиста конкуренція) — ринкова конкурентна структура, за якої ціни на ринку формуються та змінюються виключно під впливом дії законів попиту й пропозиції.

Економічні витрати — виплати, які фірма повинна зробити постачальникам необхідних ресурсів, щоб відволікти ці ресурси від використання в альтернативних виробництвах. Економічні витрати поділяються на явні й неявні.

Економічні цикли — постійні, повторювані протягом певного проміжку часу, коливання економічної активності.

Економічно активне населення, або робоча сила — населення працездатного віку, яке складається із зайнятих і безробітних.

Життєвий цикл проекту — період часу між моментом виникнення проекту та моментом його ліквідації.

Загальний дохід від реалізації продукції (виручка, *TR — Total Revenue*) — виторг, який отримує підприємець від реалізації продукції. Так, $TR = P \cdot Q$, де TR — загальний дохід; P — ціна, за якою була продана продукція; Q — кількість реалізованої продукції.

Загальні витрати (*TC — Total Costs*) — це всі грошові витрати підприємства, які складаються зі змінних та постійних витрат. Формула загальних витрат: $TC = FC + VC$.

Зайнятість — діяльність громадян, яка пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і приносить їм дохід у грошовій або іншій формі.

Закон Оукена: якщо фактичний рівень безробіття перевищує його природний рівень на 1 %, то втрати ВВП становлять 2—3 %.

Закон спадної віддачі (продуктивності) відображає зв'язок між випуском додаткової продукції та зміною одного фактора виробництва за незмінного обсягу інших факторів.

Заощадження (S) — відкладене споживання, вирахування з поточного споживання.

Змінні витрати (*VC — Variable Costs*) — витрати підприємства, які прямо залежать від обсягу продукції, що випускається (чим більший обсяг виробництва, тим більший їх розмір, і навпаки).

Зовнішні ефекти, або екстерналії — побічні наслідки економічної діяльності, які не регулюються ринком і впливають на інтереси третіх осіб як у сфері виробництва, так і у сфері споживання.

Ізокванта — крива, що показує різні комбінації змінних ресурсів, які забезпечують однаковий випуск продукції.

Інвестиційні витрати — попит підприємців на інвестиційні блага для відновлення зношеного й збільшення реального капіталу, а також попит домогосподарств на житлове будівництво.

Інноваційна діяльність — діяльність, спрямована на пошук можливостей, які забезпечують практичне використання наукового,

науково-технічного результату та інтелектуального потенціалу з метою отримання нового чи поліпшеного продукту, способу його виробництва й задоволення суспільних потреб у конкурентоспроможних товарах і послугах.

Інноваційний проект — комплекс взаємопов'язаних заходів інвестиційного характеру, спрямованих на комерційне застосування науково-технічних розробок, освоєння нових видів продукції, послуг, упровадження новітніх технологій.

Інфляція — знецінення грошей, зниження їх купівельної спроможності.

Карта ізоквант — набір ізоквант, кожна з яких показує максимально можливий обсяг виробництва за різних комбінацій ресурсів.

Кінцеві товари — товари, призначені для кінцевого споживання.

Комерційні (прибуткові) підприємства — організації, які здійснюють підприємницьку діяльність із метою отримання прибутку й наступного його розподілу між засновниками підприємства, можуть бути створені як господарські товариства або виробничі кооперативи.

Корпорація — фірма, що має форму юридичної особи, де відповідальність кожного власника обмежена його внеском у це підприємство.

Крива довгострокових загальних витрат ($LATC$) показує найменші середні загальні витрати для будь-якого обсягу виробництва за умови, що фірма має достатньо часу для розширення обсягів виробництва.

Крива Філліпса — обернена залежність між інфляцією та безробіттям у короткостроковому періоді.

Лінійна структура управління утворюється в результаті побудови апарату управління тільки із взаємно підпорядкованих органів у вигляді ієрархічної драбини.

Макроекономічна рівновага — такий стан економіки, за якого сукупні витрати дорівнюють сукупним доходам або величина сукупного попиту дорівнює величині сукупної пропозиції.

Менеджмент — це управління людьми й соціально-економічними процесами на рівні підприємства.

Національний дохід (НД) — сума факторних доходів, зароблених усіма верствами суспільства цього року в результаті використання наявних економічних ресурсів.

Негативні зовнішні ефекти — ситуація, коли діяльність певних економічних суб'єктів завдає шкоди третім особам, які не є ні виробниками, ні покупцями даного блага.

Недосконала конкуренція — ринкова структура, за якої ціни на ринку формуються під впливом як дії законів попиту та пропозиції, так і ще додаткових, неринкових, чинників. До неї відносять: монополію, олігополію та монополістичну конкуренцію.

Некомерційні (неприбуткові) підприємства — юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність, спрямовану на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети отримання прибутку та наступного його розподілу серед учасників (членів).

Неявні (внутрішні) витрати — плата за власні ресурси, необхідна для того, щоб залучити й утримати їх у певному виді діяльності (варіанті використання).

Новація — новий вид продукту, технології, методу як кінцевий результат інноваційного процесу.

Нововведення — процес утілення та поширення нових видів продуктів, послуг, виробничих процесів, ідей, методів роботи, усього нового щодо організації або її середовища.

Номінальний ВВП — поточний обсяг виготовлених товарів і послуг, обчислений у поточних цінах.

Нормальний прибуток — рівень прибутку, достатньо високий лише для того, щоб спонукати власників бізнесу залишити свої ресурси в їхньому нинішньому способі використання.

Облікова (дисконтна) ставка — ставка, під яку центральний банк надає комерційним банкам кредити.

Обов'язкові резерви — певна сума активів, які комерційний банк згідно з чинним законодавством зобов'язаний зберігати в центральному банку та не видавати як кредит.

Операції на відкритому ринку — купівля та продаж державних цінних паперів на відкритому ринку.

Організаційно-правова форма підприємства — сукупність майнових та організаційних відмінностей, способів формування майна, особливостей взаємодії власників, засновників, учасників, їх відповідальності один відносно одного та щодо третіх осіб.

Партнерство — фірма, організована кількома особами, що спільно володіють та управляють підприємством.

Підприємницька діяльність (підприємництво) — безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик, діяльність із виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг і заняття торгівлею з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності в порядку, установленому законодавством.

Підприємство — самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення сус-

пільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому законами України.

Позитивні зовнішні ефекти — вигоди третьої особи, які виникають унаслідок діяльності певних економічних суб'єктів.

Політика «дешевих» грошей — стимулююча політика, спрямована на підвищення рівня зайнятості і, відповідно, на прискорення економічного зростання.

Політика «дорогих» грошей — стримуюча монетарна політика, яка спрямована на обмеження зростання цін у національній економіці.

Посередницьке підприємництво — підприємництво, у якому підприємець сам не виробляє та не продає товар, а виступає в ролі посередника, що пов'язує людей, фірми в процесі товарного обміну, у товарно-грошових операціях.

Постійні витрати (*FC — Fixed Costs*) — витрати фірми, розмір яких не залежить від обсягу виробництва продукції.

Потенційний ВВП — максимально можливий ВВП, який досягається при повному використанні трудових ресурсів (природному рівні безробіття).

Правило максимізації прибутку на конкурентних ринках означає, що граничні продукти всіх факторів виробництва у вартісному вираженні дорівнюють їх цінам; кожний ресурс використовується доти, доки його граничний продукт у грошовому вираженні не дорівнюватиме його ціні.

Правило найменших витрат — умова, згідно з якою витрати мінімізуються в тому випадку, коли останній долар (марка, гривня тощо), витрачений на кожний ресурс, дає однакову віддачу — однаковий граничний продукт.

Приватнопідприємницька фірма — фірма, власник якої самостійно веде справи у власних інтересах.

Природне безробіття включає фрикційне та структурне безробіття.

Проміжні товари — товари, які виготовляються для подальшого використання в процесі виробництва, для переробки або перепродажу.

Реальний ВВП — поточний обсяг виробництва, обчислений у зіставних цінах базового періоду.

Ринок грошей — механізм, на якому в результаті взаємодії попиту й пропозиції встановлюється рівноважне значення кількості грошей і рівноважна ставка відсотка грошей для оплати різних товарів та послуг.

Рівень безробіття вимірюється шляхом порівняння кількості безробітних із наявною робочою силою.

Рівень зайнятості визначається відношенням кількості зайнятих до загальної кількості працездатних.

Середні загальні витрати (*ATC — Aggregate Total Cost*) — загальні витрати на одиницю виробленої продукції: $ATC = \frac{TC}{Q}$. Середні загальні витрати можна розрахувати і як суму середніх постійних та середніх змінних витрат: $ATC = AFC + AVC$.

Середні змінні витрати (*AVC — Aggregate Variable Costs*) визначаються діленням змінних витрат на обсяг випуску продукції: $AVC = \frac{VC}{Q}$.

Середні постійні витрати (*AFC — Aggregate Fixed Costs*) визначаються діленням постійних витрат на обсяг випуску продукції: $AFC = \frac{FC}{Q}$.

Середній дохід (*AR — Aggregate Revenue*) — це дохід, розрахований на одиницю реалізованої продукції, тобто $AR = \frac{TR}{Q}$.

Середній продукт (*AP — Aggregate product*) — це сукупний продукт, розрахований на одиницю змінного ресурсу, що використовується у виробництві: $AP = \frac{Q}{F}$ або $AP = \frac{TP}{F}$, де $TP = Q$, а P — обсяг змінного ресурсу.

Система національних рахунків (СНР) — зведення балансових економічних таблиць, у яких відображаються витрати всіх суб'єктів економічної діяльності на придбання товарів і послуг та їх доходи від участі в господарській діяльності.

Спекулятивний попит — попит на гроші для фінансових активів.

Споживання (С) — індивідуальне й спільне використання населенням споживчих благ із метою задоволення потреб.

Стагфляція — інфляція, що супроводжується стагнацією виробництва й високим рівнем безробіття у країні.

Страхове підприємництво полягає в тому, що підприємець гарантує страхувальнику майна, цінності, життя за визначену плату компенсацію можливого збитку в результаті непередбаченого нещастя.

Структурне безробіття — безробіття, яке засвідчує невідповідність знань, умінь, навичок працівників потребам виробництва й вимогам роботодавців.

Сукупна пропозиція — наявний реальний обсяг виробництва, що фірми бажають і можуть запропонувати на ринку в певний період часу за кожного можливого рівня цін.

Сукупний (загальний) попит на гроші — загальна кількість грошей, яку економічні суб'єкти хотіли б мати для операцій та у формі активів за кожного можливого значення ставки відсотка.

Сукупний попит — сума всіх витрат макроекономічних суб'єктів на придбання кінцевих товарів і послуг, створених у національній економіці.

Сукупний продукт (Q або TP — *Total Product*) — максимальний обсяг продукції (у натуральній формі), вироблений певним обсягом змінного ресурсу за незмінного розміру всіх інших факторів виробництва.

Суто суспільне благо — благо, надання якого окремій особі неможливе без надання іншим і спільного його споживання внаслідок неподільності, неконкурентності й невиключення.

Трансакційний попит — попит на гроші для угод, купівлі товарів і послуг.

Управління проектами — мистецтво керівництва людськими та матеріальними ресурсами впродовж життєвого циклу проекту.

Фінансово-кредитне підприємництво — особливий вид комерційного підприємництва, об'єктом купівлі-продажу якого в цьому разі виступає дуже специфічний товар — гроші, іноземна валюта, цінні папери (акції й облігації).

Фрикційне безробіття — тимчасове безробіття, яке пов'язане з добровільним чи вимушеним пошуком роботи внаслідок професійного, вікового або регіонального переміщення робочої сили.

Функціональна структура управління: кожний орган управління, що спеціалізується на виконанні окремих функцій на всіх рівнях управління.

Циклічне безробіття — безробіття, яке виникає внаслідок зменшення сукупного попиту на робочу силу в періоди економічного спаду й депресії в усіх галузях і регіонах країни.

Чистий внутрішній продукт (ЧВП) — валовий внутрішній продукт за винятком амортизаційних відрахувань.

Чистий експорт (X_n) — різниця між попитом іноземних агентів на вітчизняну продукцію й попитом вітчизняних економічних суб'єктів на іноземні товари й послуги, тобто експорт мінус імпорт.

Явні (зовнішні, бухгалтерські) витрати — оплата за ресурси зовнішнім постачальникам, що не належать до власників даної фірми.

ЗМІСТ

ТЕМА 1. ВИЗНАЧАЛЬНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Підприємництво як особливий вид діяльності. Функції підприємця 5
§ 2. Види підприємництва: виробниче, комерційне, фінансове, посередницьке. Підприємництво в інформаційній сфері . 9
§ 3. Організаційні форми підприємств приватної власності в економічно розвинених країнах 12
§ 4. Види підприємств різних форм власності в Україні. . . . 15
§ 5. Види прибуткових та неприбуткових підприємств в Україні 18
§ 6. Роль малого та середнього бізнесу в сучасній економіці 22
Практикум 25

ТЕМА 2. ДОСЯГНЕННЯ МЕТИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 7. Технологія і виробнича функція 28
§ 8. Сутність економічних витрат підприємства. Зв'язок доходів і витрат 34
§ 9. Виробничі витрати підприємства в короткостроковому періоді 39
§ 10. Визначення обсягу виробництва методом порівняння загального доходу та загальних витрат 44
§ 11. Визначення обсягу виробництва методом порівняння граничного доходу та граничних витрат 49
Практикум 54

ТЕМА 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

§ 12. Джерела фінансування діяльності підприємства. 57
§ 13. Фінансова звітність підприємства. Оцінка фінансових результатів діяльності підприємства 61
§ 14. Способи залучення зовнішніх фінансових ресурсів підприємства 67
§ 15. Мінімізація ризику в діяльності підприємства і страхування 72
Практикум 76

ТЕМА 4. УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ

§ 16. Управління підприємством: сутність, функції та моделі 78
§ 17. Бізнес-планування підприємницької діяльності 83

§ 18. Основи управління проектами 86
§ 19. Маркетингова діяльність підприємства. 90
Практикум 97

ТЕМА 5. ОСНОВНІ ПРОЯВИ ЦІЛІСНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

§ 20. Загальна рівновага національної економіки 99
§ 21. Сукупний попит і сукупна пропозиція. 102
§ 22. Міжнародні принципи національних рахунків 110
§ 23. Валовий внутрішній продукт та його обчислення. 111
§ 24. Національне споживання та національне заощадження 119
§ 25. Номінальний та реальний ВВП 122
§ 26. Циклічність як форма руху національної економіки . . 124
Практикум 128

ТЕМА 6. БЕЗРОБІТТЯ ТА ІНФЛЯЦІЯ ЯК НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ РІВНОВАГИ

§ 27. Безробіття як результат порушення рівноваги на ринку праці 131
§ 28. Види безробіття та їх рівень 134
§ 29. Соціально-економічні наслідки безробіття та заходи його обмеження 139
§ 30. Інфляція як результат порушення рівноваги товарного ринку 142
§ 31. Види інфляції. 145
§ 32. Наслідки інфляції та антиінфляційні заходи 148
§ 33. Зв'язок інфляції та безробіття. 151
Практикум 153

ТЕМА 7. РОЛЬ УРЯДУ В РЕГУЛЮВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

§ 34. Сутність та напрямки урядового регулювання економіки 156
§ 35. Види суспільних благ та роль уряду в їх створенні. . . 160
§ 36. Зовнішні ефекти та роль уряду в їх регулюванні. . . . 163
§ 37. Уряд у системі економічного кругообігу та його невдачі 166
Практикум 170

ТЕМА 8. ФІНАНСОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ. ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ

§ 38. Податкова система. 172
§ 39. Видатки державного бюджету 181
§ 40. Балансування державного бюджету. 184

§ 41. Зміст фінансової політики уряду: цілі та інструменти 189
Практикум 195

ТЕМА 9. ГРОШОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ. СТІЙКІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ГРОШЕЙ

§ 42. Цілі та інструменти грошової політики уряду 197
§ 43. Попит на гроші та пропозиція грошей..... 202
§ 44. Роль Національного банку в регулюванні банківської системи країни..... 207
§ 45. Монетаристський підхід до грошового регулювання та урядова політика «дорогих» і «дешевих» грошей .. 209
§ 46. Інструменти та урядові заходи із забезпечення стійкості національних грошей 212
Практикум 214

ТЕМА 10. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

§ 47. Світове господарство: суть та основні етапи розвитку . 217
§ 48. Форми міжнародних економічних відносин..... 223
§ 49. Глобалізація: об'єктивні причини та наслідки 230
Практикум 236

ТЕМА 11. СВІТОВА ТОРГІВЛЯ ТА МІЖНАРОДНА ВАЛЮТНА СИСТЕМА

§ 50. Міжнародна спеціалізація за принципами абсолютних та порівняльних переваг..... 238
§ 51. Сучасний стан світової торгівлі. Торговельний баланс країни 244
§ 52. Урядова політика лібералізації та протекціонізму 248
§ 53. Міжнародна валютна система 253
§ 54. Формування валютного курсу 256
Практикум 259

ТЕМА 12. МІЖНАРОДНИЙ РУХ КАПІТАЛІВ. УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ

§ 55. Міжнародне підприємництво та форми міжнародного руху капіталу 262
§ 56. Діяльність міжнародних організацій в забезпеченні міжнародного руху капіталів 267
§ 57. Платіжний баланс країни..... 270
Практикум 275

СЛОВНИК 277

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ № 235 від 16.03.2011 р.)

Видано за рахунок видавництва. Продаж дозволено

Навчальне видання

КРУПСЬКА Лариса Пилипівна
ТИМЧЕНКО Ірина Євгеніївна
ЧОРНА Тетяна Іванівна

ЕКОНОМІКА
11 клас. Профільний рівень

Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів

Редактор *Л. А. Шведова*. Технічний редактор *В. І. Труфен*

Г10560У. Підписано до друку 22.08.2011. Формат 60×90/16. Папір друкарський.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18.

ТОВ Видавництво «Ранок». Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008.
61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.
Для листів: 61045 Харків, а/с 3355. E-mail: office@ranok.kharkov.ua
Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.
З питань реалізації: (057) 712-91-44, 712-90-87. E-mail: commerce@ranok.kharkov.ua
«Книга поштою»: (057) 717-74-55, (067) 546-53-73. E-mail: pochta@ranok.kharkov.ua
www.ranok.com.ua